

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Роксана Харчук

**ШЕВЧЕНКО, ЙОГО ЧИТАЧІ Й НЕЧИТАЧІ
У ХІХ СТОЛІТТІ**

Монографія

Київ
2021

Рецензенти:

доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України Є. К. Нахлік (Інститут Івана Франка НАН України);
кандидат філологічних наук М. П. Бондар (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України).

Надруковано за ухвалою вченої ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 1 від 02.02.2021 року)

Харчук Р. Шевченко, його читачі й нечитачі у XIX столітті: Монографія. – Київ: НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2021. – 267 с.

У центрі дослідження перебувають реальні читачі Шевченка, українські інтелігенти, які зрозуміли поета і його твори, нечитачі – маса селян, котрі Шевченка не могли прочитати, бо були неписьменними, й ті інтелектуали, що поетову творчість прочитали, але не зрозуміли, як сучасники поета, так і представники наступних поколінь, як на Наддніпрянщині, так і в Галичині XIX ст. Авторка розглядає рецепцію творчості Шевченка на підставі найрепрезентативніших джерел особового походження: листування, щоденників, спогадів, автобіографій, зауважуючи й наступну інтерпретацію – не тільки літературно-критичну, а й словникову, публіцистичну, мистецьку, історичну, політичну. У реконструкції нечитача використано не тільки джерела особового походження, яких обмаль, а й джерела інтерпретаційні: полемічні, наукові праці, що залишаються поза широким науковим обігом, але свідчать про існування малоросійської чи московіфільської, тобто русофільської з нинішньої перспективи рецепції й інтерпретації поета на Наддніпрянщині й в Галичині XIX ст. В основі розуміння–нерозуміння Шевченка, як впливає із цього дослідження, лежить культурна й політична ідентичність самого реципієнта й інтерпретатора. Окрему увагу приділено екстремальній літературно-критичній інтерпретації Шевченка, що суперечила «горизонту сподівань» читача. У книжці згадано також російську і польську рецепцію й інтерпретацію, щоб показати: творчість Шевченка долала етнічні межі.

ISBN 978-966-02-9546-9

© Р. Б. Харчук, 2021

© Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2021

ІСТОРІЯ ПИТАННЯ І ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Тривалий час проблема читача була у літературознавстві вторинною. Зазвичай її заторкали соціологи, вивчаючи накладі книжок і соціальне обличчя читача. Однак відбір текстів до канону ґрунтується на читачській рецепції й інтерпретації. Тож коли у другій половині ХХ ст. було сформульовано засади рецептивної естетики, історія літератури змінила обриси. Поряд з історією літературних творів й особою автора-творця дослідники почали вивчати й читача. Вольфганг Ізер узагальнив цю тенденцію: «Інтерпретація – це нескінченний процес нашої орієнтації у світі, література ж моделює цей процес найкраще, швидко реагуючи на зміни у світі й в людині» [16, с. 39]. Цей же дослідник назвав людину «твариною, яка інтерпретує» [16, с. 39]. Рецептивна естетика важлива, бо вона актуалізує літературу, встановлюючи зв'язок між нею і дійсністю. Як зауважують літературознавці, у тексті є власна пам'ять [див.: 15, с. 87], а визначні тексти нагадують комети, оздоблені хвостом інтерпретацій, що свідчать: цей текст не залишає читачів байдужими, отже, впливає на життя. Адже будь-який читач, не тільки професійний конструє сенс окремого твору й творчості певного автора в цілому через власну інтерпретацію. У цьому дослідженні первинну інтерпретацію, що міститься в особових джерелах, ототожнюємо з рецепцією з тим, щоб відділити її від професійної інтерпретації широкого спектру.

Хоча нині літературознавці розуміють, що канон потребує ревізії, очевидно, що саме творчість Шевченка в українському інтелектуальному середовищі викликала чи не найбільше інтерпретацій: адекватних, неадекватних, передбачливих, суперечливих і бунтівних. Саме широта й вагомість інтерпретації є першим критерієм для формування канону. Як би не модифікувався український літературний канон у майбутньому, Шевченко залишатиметься у ньому, бо його творчість й особа лишила тривкий інтерпретаційний слід у сукупному українському інтелекті.

Теорія рецепції оперує поняттям уявного читача. У цій книжці натомість ідеться про конкретних читачів-інтелігентів, зокрема про рецепцію, яку читач фіксує в щоденнику, листах, спогадах, автобіографії, інформуючи паралельно й про те, як читалися твори: таємно, легально, публічно, індивідуально, як читачі отримували книжки, хто виготовляв списки, якщо твори забороняла цензура або коли бракувало друкованих видань. Ці факти свідчать про вплив певного тексту чи й усієї творчості письмен-

ника на читача й читацьку спільноту певного часу. В окремих випадках з рецепції згодом виростає й професійна інтерпретація, зокрема літературно-критична, про яку в дослідженні згадується. Центральним поняттям у книжці є читач, котрий розуміє поета. Щодо нього вживається означення вдячний.

Нечитачами Шевченка у XIX ст. була маса українських селян, що не могла не тільки зрозуміти, а й елементарно прочитати поета, бо була неписьменною. До нечитачів залічуємо й формальних читачів, тих інтелігентів, хто Шевченка читав, але не зрозумів. Дискурс нерозуміння поета має широкий спектр: від нехтування Шевченковою поезією, оскільки вона була написана невиробленою мовою або й «наріччям», «діалектом», до сприйняття поета як простонародного співця, самоука, за сучасною термінологією – непрофесійного літератора або літератора неіснуючої літератури і нації. Така рецепція Шевченка виливалася в інтерпретацію, котра заперечувала існування української мови, літератури і нації, була обмеженою, неповною, неадекватною, як це стало очевидним із часової перспективи, але не було аксіомою у XIX ст. Реконструюючи нечитача, використовуємо не тільки джерела особового походження, яких обмаль, а й джерела інтерпретаційні: полемічні, наукові праці, що залишаються поза широким науковим обігом, але свідчать про існування малоросійської чи москвофільської, за сучасною термінологією, русофільської рецепції й інтерпретації поета на Наддніпрянщині й в Галичині XIX ст. Не можна обійти увагою й екстремальну літературно-критичну інтерпретацію Шевченка, що суперечила «горизонту сподівань» вдячного читача.

У центрі дослідження знаходиться український читач¹, але в ньому заторкаємо й проблему читача неукраїнського походження, зокрема російського, польського з тим, щоб показати – творчість Шевченка долала етнічні межі, а випадок, коли першу біографію поета написав Ґ. де Батталія польською наштовхує на думку, що в умовах невиробленості української літературної мови й відсутності біографічної української традиції лакуну Шевченкової біографії заповнив польський інтелектуал, який розумів вагу Шевченка для формування української нації й вплив останньої на перебіг історії у «російській» частині світу.

Варто підкреслити, що Шевченків «Кобзар» узагалі розширив можливості української інтерпретації. На підставі особових джерел можна зрозуміти, що ця поетична книжка породила не тільки поетичних епігонів Шевченка чи українське літературознавство, літературно-критичну інтер-

¹ Поняття українського читача виходить за межі етнічності. Батько В. Антоновича був угорцем, С. Русова походила зі шведсько-французької родини, В. О'Коннор-Вілінська мала ірландське коріння, Ю. Коллард – бельгійське зі сторони батька, проте усі вони культурно і політично ототожнювали себе з українцями й були, за свідченням особових джерел, читачами Шевченка.

претацію, а й слугувала поштовхом до появи «Словника української мови» у 4-х томах (1907–1909), над яким працювали громадівці-волонтери, редактором якого був Б. Грінченко. «Кобзар» мотивував появу української преси і публіцистики (М. Драгоманов, Д. Тянечкевич, К. Климкович), біографістики (О. Кониський), тестології (В. Доманицький). Микола Лисенко і Опанас Сластіон формували професійне українське мистецтво системно і систематично, свідомо продовжуючи справу Шевченка, під впливом поезії якого стали прозелітами українства. Безперечним був вплив поета на розвиток українського театру. У цьому дослідженні лише заторкнуто сприйняття «Кобзаря» Михайлом Старицьким, тому рецепція Шевченка в українському театральному середовищі потребує глибшого вивчення у майбутньому. Глибшого вивчення потребує й рецепція поета в колі українських педагогів й освітян, серед учнів світських і духовних шкіл Наддніпрянщини, зокрема Київської семінарії й духовної академії, Подільської й Одеської духовних семінарій. «Кобзар» вплинув на становлення української історіографії. Хоча раціоналісти Володимир Антонович і Михайло Грушевський не сприйняли «Кобзар» так емоційно, як М. Лисенко чи О. Сластіон, вони трактували цю книжку науково, розуміючи її вагу для формування національної свідомості українців. Шевченко причетний і до появи перших українських політичних партій. Вплив Шевченкової думки зафіксували у спогадах або в листах політики Олександр Барвінський, Євген Олесницький, Іван Липа. На Шевченківських роковинах зачитувалися політичні програми «Братства тарасівців» і РУП – цій проблемі більшу увагу приділятимуть історики.

Вагомість інтерпретації залежить від багатьох чинників, у першу чергу від особистості самого інтерпретатора, тому в цьому дослідженні висвітлено найрепрезентативніші або показові в плані сприйняття Шевченка особові джерела. Якщо для вивчення образу читача-сучасника поета використано епістолярій Шевченка, листування третіх осіб й спогади про нього, то матеріали про читання і вплив «Кобзаря» на Наддніпрянщині й в Галичині у другій половині ХІХ ст. відбиралися з публікацій мемуарів, щоденників в «Киевской старине» на підставі показчиків М. Палієнко, з бібліографії І. Чайковського «Наша мемуаристика: Перелік українських мемуарів, виданих до 1945 року» (1966) й Р. Голика «Згадати час і простір: мемуаристика й література подорожей у галицькій культурній традиції» (2020). Авторка усвідомлює неповноту, охопленого нею матеріалу, але й той, що вдалося охопити, свідчить: широкий український інтерпретаційний спектр від читання «Кобзаря» був у першу чергу наслідком того, що поезія Шевченка пробуджувала у читачів почуття власної національної приналежності. Саме під впливом Шевченка вони усвідомлювали себе українцями, часто реасимілювалися, відмовляючись або від російської, або від польської ідентичності, й згодом реалізували себе вже в українсь-

кому мистецтві, українській історіографії, українській педагогіці чи політиці. Остання обставина дозволяє трактувати Шевченка як спільний символ для даних різного типу. Саме тому Шевченка іноді називають українською матрицею.

Проблема читача в літературах, що виконують роль формотворчого чинника нації, є специфічною. Українські літературознавці можуть перефразувати тезу Ролана Барта про смерть автора: Шевченкова смерть покликала до життя українську націю, що являла собою поетових читачів. Про це Кирило Студинський висловився так: «В домовинах людей привикли ми бачити символ смерті, а тим часом із домовини Шевченка виростало буйне українське життя» [29, с. 9]. Шевченків текст належить до розряду текстів, які, згідно уявлень Умберто Еко, «є не що інше, як семантично-прагматичне продукування власного Зразкового Читача» [11, с. 32]. З другого боку, Ієремія Айзеншток висунув тезу про те, що «історія “Кобзаря” – це в значній мірі історія його читачів» [див.: 1, с. 1]. Обидва твердження істинні, хоча У. Еко мав на увазі уявного читача, а І. Айзеншток реального. Ці твердження свідчать про важливість і рівнозначність усіх трьох елементів літературної комунікації: автора, тексту і читача (реального чи текстуального конструкту), про тісний зв'язок між ними, взаємозалежність і взаємозумовленість, нарешті про грандіозні результати щасливої літературної комунікації, внаслідок якої може утвердитися окрема літературна мова, народитися нова література і нова нація.

У випадку Шевченка важливо пам'ятати, що дослідник має справу з проscribeваною літературою XIX ст. і з особою поета-пророка. Беззаперечним є факт, що Шевченків читач XIX ст., зокрема 1840-х рр. відрізняється не тільки від читача XX ст., а й від читача другої половини XIX ст. Отже, першим принципом вивчення Шевченкової рецепції має бути принцип історизму й герменевтики, другим – засада, згідно з якою суб'єктивність сприйняття не повинна руйнувати Шевченків текст, тобто «не зазіхати на його неповторну специфіку» [11, с.83]. Крім того, твори Шевченка «не можна розглядати як втілення незмінного раз і назавжди данного сенсу і естетичної вартості <...>. Багатофазовість переходу в літературній комунікації від авторської інтенції до інтенції читача через простір письмового тексту супроводжується заповненнями та доповненнями, які призводять до нарощування значеннєвих пластів» [15, с. 184–185]. У випадку Шевченка є підстави говорити про розширення читацького «горизонту сподівань» завдяки рецепції й інтерпретації.

Першим вплив Шевченка на читача, конкретно на сільську аудиторію дослідив Борис Грінченко у праці «Шевченків “Кобзар” на селі» (1906). Згодом цей текст (як окремий розділ) увійшов до книжки про рецепцію української літератури «Перед широким світом» (1907). Як передтекст праці Б. Грінченка можна потрактувати описові спогади громадівця

Бориса Познанського про читання творів Шевченка зимовими вечорами в селі, де він вчителював. Автор зафіксував зміни настрою й ті почуття, що охоплювали сільську аудиторію під час читання «Катерини»: від недовіри й насмішки на початку читання до заціпеніння від жаху й пригніченості у кінці. За Б. Познанським, «Наймичка» викликала у селян сльози, натомисть любовні сцени в «Гайдамаках», що їх нині окреслюємо як еротичні, учитель читати селянам соромився [24, с. 249–250]. Шевченкова еротика була в українській поезії такою ж новиною, як і її критичний пафос чи політична сміливість.

Якщо Б. Познанський описав власний досвід читання Шевченка сільській аудиторії, то Б. Грінченко на підставі такого досвіду піддав сумніву колективістську візію поета, озвучену М. Костомаровим у статті «Воспоминание о двух малярах»² (1861), і дійшов висновку, що переважно Шевченкові вірші розраховані не на селян, а на інтелігентного реципієнта. У своєму дослідженні Б. Грінченко спирався на сприйняття й розуміння Шевченкового тексту кумою Марусею П., селянкою, що знає російську грамоту й читала дещо з української історії. З сучасної перспективи «кума Маруся П.» є уявною тестовою читачкою, на прикладі якої автор виявив труднощі селянського сприйняття Шевченкової поезії на теми української і світової історії, зокрема римської: іншомовні слова, антична міфологія, складні аналогії, незрозумілий історичний контекст, змінні авторські оцінки певних історичних осіб.

Б. Грінченко довів тезу, попередньо сформульовану М. Драгомановим у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм» (1879): «...хто перечитає найлюбиміші вірші Шевченка, власне, ті, де він виступає письменником із думками громадськими, той побачить, що він усього менше думав писати їх для мужиків» [10, с. 42]. Думка М. Драгоманова ґрунтувалася на тому, що тогочасне панство й мужицтво надто розійшлися по своїй освіті – мужики у своїй масі були неписьменними. Б. Грінченко ж твердив про індивідуальну, а не колективістську природу Шевченкової творчості, про те, що великий поет завжди іде попереду мас, переростаючи колективний досвід, тому важливо, щоб люди в мужичій хаті його пізнали і зрозуміли. Саме М. Драгоманов і Б. Грінченко першими поєднали читання Шевченка з його розумінням. М. Драгоманов уважав, що для розуміння політичних й історичних творів поета потрібна освіта, Б. Грінченко пов'язував розуміння Шевченка як цілості з духовним зростанням читача [див.: 6, с. 144]. Згаданий громадівець Б. Познанський закінчив свої спогади символічною картиною: пароплав

² Теза М. Костомарова про Шевченка-загальнонародного поета: «...это целый народ, говорящий устами своего поэта» – з'явилася ще в «Обзоре сочинений, писанных на малорусском языке» (1842) [див.: 19, с. 388].

пливе прямо до Тарасової гори, пасажири бачать хрест на могилі поета. Дама-полька пояснює, що це за хрест, член суду, протираючи пенсне, згадує народного співця, а довгополий єврей пояснює українцям-богомольцям: «— Та тож ваш святий! То сам Тарас, що вам книжки писав... — А що ми знаєм? Може, й святий. Хіба ми письменні? — відповідали українці. Сняли шапки и побожно перекрестились» [24, с. 267].

У 1930-х проблему читача Шевченка в соціологічному розрізі поставив у статті «Соціальне обличчя українського читача 30–40 рр. XIX в.» Павло Филипович. Наймасштабніше досі її розглянув у так і неопублікованій доповіді 1940 р. І. Айзеншток. Цей дослідник подав приклади сприйняття Шевченкової поезії його сучасниками, звернувшись до листування третіх осіб, зокрема процитував захоплені відгуки про вірші поета у листі Євгена Гребінки³ до Г. Квітки-Основ'яненка від 18 листопада 1838 р. й амбівалетні Миколи Костомарова до Ізміла Срезневського 26 серпня 1840 р., хоча існують спогади Олександра Корсуна про захоплене читання М. Костомаровим «Кобзаря» (1840). Напевно, такі неоднозначні реакції свідчать, що й сприйняття одного й того ж тексту залежить від обставин і настрою реципієнта. Попри цікавий фактичний матеріал доповідь І. Айзенштока підпорядкована вимогам марксистсько-ленінської теорії, за якою читач Шевченка зазнав глибинної еволюції від не того читача-дворянина 1840-х до потрібного читача-революційного демократа у Росії 1860-х й найкращого читача, що поділяє погляди Шевченка в СРСР. Згодом Григорій Сивокінь начебто прийняв погляди свого попередника, вважаючи, що «шляхи Т. Шевченка і його таких запопадливих попервах читачів і популяризаторів принципово розійшлися. І, може, найскравіше відбилося це у відомому посланні "І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм..."», адресованому, як відомо, українській дворянській інтелігенції, ліберальним поміщикам-українофілам» [26, с. 111]. Однак цей дослідник оцінив проблему значно глибше. На його думку, до формування справжньої національної самосвідомості в Україні часів Шевченка так і не дійшло, дворянство українського походження виявилось денаціоналізованим, тому рушійною силою національного будівництва вже у другій половині XIX ст. і у XX ст. стала «інтелігенція, за своїм походженням, становищем чи способом мислення пов'язана в

³ Є. Гребінка захоплено зустрів й поему «Гайдамаки». Про це свідчить примітка до публікації I розділу поеми в альманасі «Ластівка» (1841). Тут Є. Гребінка вдався да гастрономічного порівняння поезії з кавуном: «Порадував нас торік Шевченко кобзарем, а тепер знов написав поему "Гайдамаки". Гарна штука, дуже гарна, така смашна, мовляв, як у Спасівку та у жаркий день після обіда гарний кавун! — І їси і ще хочеться — і читаш і не одірвешся. Оце вам для приміру з неї перва глава. А дальше усе лучче й лучче. Штука, я вам скажу!» [31, с. 12].

першу чергу з дрібнобуржуазними прошарками міста й села чи – що траплялося рідше – з національною буржуазією, яка розвивалася...» [26, с. 113]. У часи соцреалізму не було розуміння «географічного» чинника у формуванні української нації і її нової, інтелектуальної еліти. Адже у XIX ст. відбувся синтез лівобережної й правобережної інтелігенції, згодом наддніпрянської з галицькою. Український розвиток на Наддніпрянщині у другій половині XIX ст. внаслідок заборонної щодо української мови, освіти й культури російської політики й в умовах незреформованої російської монархії був мінімальний. Він втілювався лише у культурницькій праці, яка стала можливою завдяки появі нечисленної української інтелігенції внаслідок дерусифікації лівобережного малоросійського дворянства й деполонізації правобережної шляхти. Галичина і її освічена верства для українських дослідників часів соцреалізму взагалі була явищем маргінальним, хоча галицька інтелігенція випереджала наддніпрянську. Адже саме вона політизувала українське питання.

Паралельно Г. Сивокінь акцентував проблему відсутності в Україні читаючої публіки. Окреслена проблема, додамо, перетворилася на хронічну. Причини цього явища у XIX ст. на Наддніпрянщині вкорінені і в безграмотності селянської маси, і в слабкому володінні українською мовою освічених українців через відсутність української освіти й спілкування українською мовою. Брак читачів української літератури можна пояснити і недостатніми матеріальними засобами, і причинами психологічного характеру. На Галичині була вже й українська преса, школа й українські підручники, й кафедра української філології у Львівському університеті, але шкіл з українською мовою викладання було мало, а фонетичний правопис запроваджено аж у 1890 р. Перелічені фактори не сприяли ані читанню українською мовою, ані створенню єдиного українського комунікаційного простору. М. Зубрицька пояснила відсутність інтересу до творчості Лесі Українки серед українців їхнім герметизмом, «нерозумінням і небажанням осягати світ творчих ідей поетеси, які вільно долали часові й просторові кордони» [15, с. 199], що свідчило про несформованість тодішнього рецепційного тла української літератури. Ці слова з повним правом можна віднести й до таких поем Шевченка з прихованим підтекстом, як «Єретик» (1845), «Неофіти» (1857), особливо «Марія» (1859). Однак рецепційне тло в першу чергу передбачає елементарне уміння читати українською й розуміти прочитане. Такі ж мемуаристи, як мовознавець і літературознавець Дмитро Овсянико-Куликовський, як громадсько-політичний діяч Микола Галаган засвідчили: читання Шевченка вимагало від них зусиль, бо вони погано володіли українською мовою. Очільник кафедри української філології Львівського університету Омелян Огоновський, коментуючи поезію Шевченка, не розумів багатьох наддніпрянських реалій, персоналій, історичних подій, тому змушений був консульту-

ватися з Володимиром Антоновичем. На мою думку, висновки про масового Шевченкового читача в ССР, що їх артикулював І. Айзеншток, і про «народну аудиторію української літератури» Г. Сивоконя [26, с. 106], в якій Шевченкові належить чільне місце, є перебільшеними й ідеологічно мотивованими. На мою думку, українці у своїй масі і в XIX ст., і нині є нечитачами власного класичного спадку, якщо й читають його, то не розуміють прочитаного, інтерпретують прочитане хибно. Саме цим пояснюються українські невдачі: політичні, соціальні, культурні, бо читання як розуміння й осмислення національної історії, традиції, досвіду – важлива підстава формування політичної нації.

Проаналізувавши проблему Шевченкового читача як текстуального й позатекстуального елементу й стратегії, М. Зубрицька дійшла висновку, що у різні періоди життя поезія Шевченка сприймалася по-різному, зокрема на засланні поет відчував брак читача, писав фактично для себе, проте й нерозуміння може слугувати поштовхом до творчості [14, с. 214]. Безперечно, не тільки другий арешт в Оренбурзі і заборона писати, а й відсутність читача призвела до того, що Шевченко не творив українських віршів на засланні протягом 7 років. Поет відчував образу на своїх читачів, про що свідчать рядки: «Хіба самому написати / Таки посланіє до себе» (1849). Брак відгуку на свою творчість: «Либонь, уже десяте літо, / Як людям дав я “Кобзаря”, / А їм неначе рот зашито, / Ніхто й не гавкне, не лайне, / Неначе й не було мене» – підштовхнув Шевченка до написання повістей російською мовою. Російська мова, що диктувала відмінний від української зміст, інший спосіб мислення, в даному разі була головним маркером переорієнтації Шевченка на лояльну щодо імперії літературу й загальноімперського читача. Це дало підстави Г. Грабовичу писати про дві особистості Шевченка: «Одна, репрезентована російською прозою, “Щоденником”, листами тощо може бути названа “пристосованою”. Навіть гнівно протестуючи проти несправедливості соціального устрою, проти невимовної наруги кріпацтва, Шевченко все-таки усвідомлює себе часткою імперської реальності і так чи інакше послуговується цивілізованими, прогресивними цінностями даного суспільства <...>. Іншу особистість, представлену, головним чином, поезією, за браком ліпшого терміна я назвав би “неприспосованою”» [5, с. 26]. Г. Грабович пише також про критичну традицію, що починається від Пантелеймона Куліша й використовується «націоналістично настроєними літературознавцями», котрі принципово поділяють творчість Шевченка на українські і російські твори [див.: 5, с. 23]. Напевно, націоналізм тут не зовсім відповідне означення, адже йдеться про дві окремі реальності – українську й російську. Саме на першу орієнтується український читач. Я не впевнена, що цю реальність варто окреслювати як націоналістичну чи патріотичну, вона просто українська, тобто за своєю природою не збігається з іншою, загалом антагоні-

стичною їй російською, що була космополітичною частково, переважно ж мала на меті українську якщо не поглинути, то обмежити до етнографізму, наприклад, замінивши мову перекладів творів світової літератури для читача з Наддніпрянщини винятково російською.

М. Зубрицька підкреслила феноменологічну ідею відкритості Шевченкової поезії до інтерпретацій й одночасну її закоріненість в національному ґрунті. О. Боронь підхопив думку про гранично особистого й неконкретизованого читача Шевченка періоду заслання [див.: 4, с. 126]. На його переконання, «відсутність конкретного адресата чи навіть його образу, <...>, виступає потужним генератором спершу ідеального і згодом реального читацтва» [4, с. 126]. В. Смілянська спинилася на проблемі читача-адресата як закодowanego в тексті співтворця естетичного феномену – поетичного твору, дослідниця простежила залежність експлікації адресатів від родово-жанрового складу певних суб'єктних сфер, зокрема ліричних «власне автора», розповідача, героя, персонажа та епічних розповідача й оповідача [див.: 27]. У дослідженні уявного Шевченкового читача Т. Гундорова, намагаючись уникнути суперечності, за якою Шевченко – поет народний, але водночас не доступний народу, висунула тезу про те, що мистець орієнтувався не на високу чи навпаки простонародну культуру, а хотів бути творцем культури середньої, тобто писав для середнього класу. При цьому дослідниця підкреслює, що середня культура представляє різностанові, різнокласові й різнонаціональні інтереси, орієнтується у першу чергу на смаки й зацікавлення освіченої публіки середнього класу: дрібних поміщиків, чиновників, купців [8, с. 68]. Треба підкреслити, що соціальна основа інтелігентного Шевченкового читача на Наддніпрянщині й Галичині у ХІХ ст. була відмінною. У першому випадку читач Шевченка був переважно дворянського або й селянського, тобто світського походження, у другому походив зі священницького середовища. Т. Гундорова має рацію щодо зорієнтованості Шевченка на «небагатих» і «невбогих», котрих з нинішньої перспективи можна трактувати і як середній клас, і як інтелігенцію. Поет цікавився також буржуазією, практикаючи й підприємцями зразка Платона Смирєнка. Його мистецький цикл «Притча про блудного сина» (1856–1857) був адресований саме російському «третьому стану», «купеческому сословию». Проте, на мою думку, в обох частинах України ХІХ ст. говорити про середній клас, що є ознакою індустріального і постіндустріального суспільства, проблематично. У цей час в обох частинах України варто говорити про інтелігентного читача й читача-селянина, освіченого або й неосвіченого, якому Шевченка читали, коментуючи, вчителі, українофіли-просвітники, згодом партійні агітатори.

Екстремальні погляди, які десакралізували творця, як відомо, сформулювали Ролан Барт [див.: 2] і Мішель Фуко [див.: 33]. У тріаді: автор–твір–читач Р. Барт обстоював права читача, поставивши на перше місце

письмо, твердячи, що розуміння твору без читача не існує. Водночас дослідник не допускав мирного співіснування, тим паче гармонії між автором і читачем. У його розумінні народження читача завжди призводить до смерті автора. М. Фуко, ототожнюючи автора із функцією, обстоював думку про те, що ця функція стирається, тобто у письмі автор виконує роль мертвого. Читач не надто цікавив дослідника. Натомість В. Ізер твердив, що текст оживає лише в процесі читання, читання ж залежить від індивідуальності читача [див.: 17, с. 263]. Отже, як слушно зауважила М. Зубрицька, «саме постструктуралізм виявив і піддав сумніву одну з найсильніших засад традиційного літературознавства – його пряму залежність від джерела-суб'єкта, покликаного забезпечувати стабільність та гомогенність інтерпретування текстуального значення» [15, с. 142–143]. Водночас дослідниця, намагаючись пом'якшити категоричний висновок постструктуралістів про «смерть автора», пише не про «руйнування самої постаті автора», а про «позбавлення його центральної позиції і контрольно-регулятивних функцій в інтерпретаційному процесі» [15, с. 143]. Хай там як, але для постструктуралістів автор перестав бути поняттям фундаментальним, тому постструктуралістські теорії читача не надто ефективні у випадку Шевченка, автора, який опинився у центрі не тільки українського літературного канону, а й у центрі української думки й українського національного проекту, автора, авторитет якого лишається непохитним в українській мистецькій і суспільній ієрархії ось уже третє століття попри періодичні спроби його «розбронзовування» й ревізії. Останні, безперечно, мають позитивний ефект, бо будь-яке «бронзування» примітивізує об'єкт, накидаючи реципієнтам стандартне розуміння. Ревізія натомість запобігає примітивізації, стандартизації, обмежуючи паралельно диктатуру автора. Однак й певні теоретичні засади з часом починають домінувати, іноді перетворюючись навіть на догму, якій може протистояти лише критичне мислення.

Не можна просто пристосовувати Шевченка до домінуючих теоретичних уявлень, що з'явилися на ґрунті відмінних від української літератур і суспільств, коли пручається емпіричний матеріал. Здається, найпродуктивнішим у випадку Шевченка є запропоноване Гансом-Робертом Яуссом теоретичне поняття читацького «горизонту сподівань». Дослідник вважав, що особливо важливими в історії літератури є твори, рецепція яких змінює горизонт очікування публіки, бо саме такі твори заперечують попередній досвід, артикуючи якісь уподобання вперше [35, с. 196]. Так було у випадку Шевченка, який переорієнтував українських читачів з творів бурлескних і трагедійних, як «Енеїда», чи сентиментальних, як «Сердешна Оксана» або «Маруся», на твори із трагічним змістом (поєми «Катерина», «Гайдамаки», «Наймичка»). Більше того – Шевченко, показавши, що українською мовою можна висловити

найтонші людські почуття й досягнути через неї катарсис, змінив ставлення читача до української мови і літератури, задекларувавши їхню неповторність й окремішність від російської мови і російського письменства й рівноправність з іншими. Саме перспектива перетворення української мови на літературний варіант в російській і австрійській Україні є найважливішим здобутком поета. Нарешті Шевченко зняв табу з обговорення теми походження Російської імперії й імперської історії, відвойовуючи для України особнє місце в історичному дискурсі. Особливо важливою була думка Шевченка про повноцінність українського буття.

При цьому треба наголосити, що вивчаючи і реального, і уявного українського читача і XIX ст., і XX ст., дослідник матиме справу не тільки з легальними творами, а й із нелегальними, забороненими цензурою. Заборонена література, як і будь-який заборонений плід, завжди викликає особливий інтерес, має непоборну притягальну силу. Цензурні заборони, як відомо, характеризували й розвиток українського письменства в Галичині в умовах Австрійської імперії, досить згадати історію «Русалки Дністрової». Консервативне і зрусифіковане дворянське читачке середовище в Україні сприйняло «Кобзар» (1840), що був романтичною версією українського фольклору, гедоністично. Ця збірка збуджувала в читачеві почуття насолоди від прекрасного, нагадуючи про красу української пісні і мови. Водночас пізніші нелегальні твори Шевченка шокували освіченого реципієнта. Читачі, передусім члени Кирило-Мефодіївського братства переживали струс від політичної сміливості автора, що заперечував російський абсолютизм з його нелюдськими порядками, перевертав російську історію з ніг на голову, допоминаючись про український спадок в Російській імперії, критикуючи в першу чергу недалекоглядні українські еліти. Своє відчуття небезпеки від читання, вочевидь, поеми «Сон – У всякого своя доля...» М. Костомаров подав у формі відомої романтичної метафори: «Я увидал, что муза Шевченко раздирала завесу народной жизни. И страшно, и больно, и упоительно было заглянуть туда!!!» [19, с. 403]. Захоплення Шевченковими віршами Петра Мартоса, його видання «Кобзаря» (1840) також сполучалося зі страхом. За свідченнями Миколи Маркевича, Нестор Кукольник нападав на П. Мартоса, запевняючи, що спрямування «Кобзаря» шкідливе [див.: 28, с. 72]. Видавець, перелякавшись можливих неприємностей, не спинився перед витратами, зробив переверстку, тому більша частина тиражу «Кобзаря» (1840) вийшла у світ з купюрами навіть у таких «нестрашних» для імперії творах, як поема «Тарасова ніч» чи й послання «До Основ'яненка». Тож немає нічого дивного в тому, що у своїх спогадах про Шевченка 1863 р. П. Мартос містифікував біографію Шевченка [див.: 28, с. 69–72].

Читачі Шевченкової поезії вже у 1840-х рр. розуміли її національне значення. Про це свідчать листи до поета. Григорій Квітка-Основ'яненко

у листі від 29 квітня 1842 р. просив поета: «...дайте віддохнути від московських брехень» [12, т. 1, с. 40]. 2 травня 1842 р. учитель другої харківської гімназії, близький до Олександра Корсуна, Пилип Корольов прохав Шевченка співати – «тільки, хай тебе Бог боронить, не по-московськи» [12, т. 1, с. 41]. О. Корсун у листі з такою ж датою, як і в П. Корольова⁴, зробив приписку: «Ради рідини пишіть більш...» [12, т. 1, с. 42]. Дружина російського письменника О. Станкевича Олена Бодиско, прочитавши «Тризну», делікатно нагадала Шевченкові, що його сила саме в українській мові. У листі від 21 липня 1844 р. заохочувала поета писати саме українською [див.: 12, т. 1, с. 74]. Аналогічну картину спостерігаємо й у листах до поета після заслання. Микола Костомаров з приводу звільнення Шевченка із солдатчини 28 жовтня 1857 р. писав: «...та пиши, пиши, пиши, тільки ж по-нашому пиши» [12, т. 2, с. 17]. Російський художник-портретист Микола Осипов у листі до поета від 17 лютого 1858 р. вдався до загальнішої перспективи, зауваживши, що мешкає на пограниччі Курської й Чернігівської губерній, «где некоторые помещики хорошо знают малороссийский язык, потому в числе моих знакомых есть и здесь горячие поклонники Ваши» [12, т. 2, с. 84]. Василь Маслов (Маслій), намагаючись у листі від 10 вересня 1859 р. зв'язати знайомство з поетом, наголошував на тому, що захоплюється поезією Шевченка як українець, паралельно називаючи ідею Шевченка «малороссийским взглядом» [12, т. 2, с. 152]. При цьому формування національної свідомості автор листа отожднював із моральним зростанням. У пізнішому листі від 6 лютого 1860 р. до Михайла Максимовича відверто писав: «Летом 1859 г. я имел счастье познакомиться с великим “владельцем наших дум” Шевченко, который своей таинственной судьбой, неприветливым счастьем, не говоря уже о его поэзии, произвел на меня огромное влияние в нравственном смысле; с нетерпением ожидаю выхода его печатных, сколько-нибудь полных сочинений» [30, с. 29].

Були й серед великоросів читачі, що розуміли Шевченка, щоправда, їх було небагато. Якщо звернутися до листів, то можна навести послання від поміщика-великороса Миколи Катеніна, датоване 23 березня 1860 р., в якому адресант трактує Шевченка універсально, як того, хто говорить від імені Боголюдини [див.: 12, т. 2, с. 183], тобто українського поета здатні зрозуміти саме ті, хто розуміє Христа і значення Христової проповіді любові, жертвовності і прощення. Крім національного моменту, коли «зразковим читачем»⁵ поезії Шевченка був передусім українець, тобто поет покладався на такі коди висловлювання, які в першу чергу зрозумілі укра-

⁴ П. Корольов реалізував 6 передплатних квитків на поему «Гайдамаки», які взяв у О. Корсуна. Обидва одночасно повідомили про це Шевченка.

⁵ Поняття «зразкового читача» і коду висловлювання впровадив до теорії читача У. Еко [див.: 11, с. 28].

їнському читачеві, наприклад, туга за Гетьманщиною, що була прообразом української держави, за славним історичним минулим, коли козаки давали відсіч історичним ворогам, насолода українським життям, українською природою, мовою, піснею і традицією загалом, рецепція Шевченкової поезії має ще й виразний гендерний підклад. Під впливом Шевченкових віршів читачки переживали катарсис, бо поет показував покривдженість жінки у патріархальному суспільстві і в Російській імперії, де жінка була позбавлена суб'єктності. Є сенс твердити, що Шевченко у власній поезії звертав увагу на речі маргінальні, що їх недобачали імперські мистці. Як відомо, усе маргінальне згодом стає центральним. Саме так трапилося і у випадку української теми, а не малоросійської, що, навпаки, в Російській імперії згаласала, і у випадку теми кріпаччини й жіночої долі, що про них писав Шевченко. Щодо теми кріпаччини, то поет став свідком перетворення цієї теми на центральну в російському контексті.

Водночас у 1840-х рр. коло читачів Шевченка незалежно від того, чи писав він українською, чи російською, було незначним, про що свідчить бодай лист Варвари Рєпніної від 19 червня 1844 р.: «И здесь мало кто [о]ценил, как должно, “Тризну”» [12, т. 1, с. 66], або Осипа Бодяньського від 25 жовтня 1844 р.: «Послав би я Вам що-нибудь за Ваши книжки, але ж коли б то вони продалися. А тож сьогодні був у того книжника, котрому їх віддав на продаж, а він каже, що ніхто нічогосінько не питає по цім товару. Тільки би то і продано, що штук сім-вісім усього гуртом» [12, т. 1, с. 82]. Подібна тенденція не була чимось винятковим. Недаремно Олександр Білецький, помітивши, що й прижиттєве коло читачів О. Пушкіна було більш ніж скромним, зазначив: у своїй масі сучасники зазвичай не в стані оцінити геніальне мистецтво, яке випереджає свій час [див.: 3, с. 258]. Лише окремі з них, наділені естетичним смаком, спроможні відчувати естетичний та ідейний рівень твору. Таких читачів мав на увазі Г.-Р. Яусс, зауваживши, що саме перші враження про твір є основним критерієм його естетичної вартості [див.: 35, с. 196].

В. Ізер натомість упровадив поняття імпліцитного читача, який здатний зрозуміти мистця. Імпліцитний читач у даному разі є текстуальним конструктом. В. Ізера не цікавив читач реальний, якого можна реконструювати із джерел особового походження, або уявити на підставі наших знань про історичну епоху. Передусім В. Ізера цікавила теза про пріоритет реципієнта, а не тексту у формуванні канону. Водночас не можна все ж трактувати ідеального чи імпліцитного читача винятково як стратегію. Недаремно О. Боронь зауважував: «...ідеальний читач експлікується у постанях сучасників» [4, с. 125]. Отже, можна сказати, що імпліцитний читач обов'язково втілюється в реальність. Треба додати, не тільки з числа сучасників поета, а й з числа читачів із наступних поколінь, які також

належатимуть до кола його однодумців, хоча частина проблем (наприклад, кріпаччина) для них вже втратить гостроту, а на передній план вийдуть інші теми. Оскільки питання доцільності уживання означення «імпліцитний» до реальних читачів нині є дискусійним, у цьому дослідженні його заміняє приблизний синонім «вдячний». Але коли текстуальний конструкт збігається з реальністю, наприклад, у випадку запрограмованих Шевченком власних читачок: «Одну сльозу з очей карих – І... пан над панами!..» («Думи мої, думи мої», 1840) з читачками зразка Олександри Псьол чи Олександри Білозерської – означення «імпліцитний» цілком допустиме, як допустиме воно й у випадках читачів, що реасимілювалися під впливом поезії Шевченка.

Виразно про національну фізіономію свого уявного нечитача писав Шевченко у зверненні до передплатників поеми «Гайдамаки» «Панове субсрибенти!», згадуючи панича Кирпу-Гнучкошиєнкова, який соромився, аби його благородну фамілію було надруковано в «мужицькій книжці» [34, т. 5, с. 202]. Звичайно, Шевченкові хотілося мати читачів, які б його розуміли і не соромилися української мови. Однак, як зазначив У. Еко, читача неможливо «жорстко» запланувати, бо тексти потенційно розмовляють із кожним [див.: 11, с. 30], тому зумисні й незумисні хибні інтерпретації або мовчазна байдужість є неунікненними. Таким чином, поезію Шевченка з її протестом проти соціального і національного утиску, з її неприйняттям московського псевдохристиянства, у межах соцреалізму було прочитано з іншими кодами – як атеїстичну із закликами до соціальної революції. У випадку соцреалістичної інтерпретації Шевченка, коли тексти прочитувалися згідно із вимогами марксистсько-ленінської ідеології, маємо справу з «ідеологічним надкодуванням» [11, с. 48].

Існує чимало свідчень про те, як українці зустріли «Кобзар» 1840 р. Переважно перші враження сповнені непідробного ентузіазму й захоплення. Крім того, ідеться про рецепцію професійних чи компетентних читачів: критиків і письменників, які здатні зрозуміти автора і його твір на відміну від читачів, що такої здатності позбавлені. Першими захопленими читачами Шевченка були О. Корсун і М. Костомаров. Вони зайшли в харківську книгарню Апарина, власник показав їм новинку. За спогадом О. Корсуна, «мы присели на лавке да и просидели не только обедню – и самый обед: всю книгу прочитали... Это было что-то совсем особенное, новое, оригинальное. “Кобзар” поразил нас!» [18, с. 207]. Той же мемуарист передає захоплені відгуки про цю невеличку книжечку Петра Гулака-Артемовського, з яким йому довелося в ті дні зустрітися на харківській вулиці. Ще один письменник зі Слобожанщини Г. Квітка-Основ'яненко в листі до Шевченка від 23 жовтня 1840 р. писав про власне сприйняття «Кобзаря», що його читав разом з дружиною: «А далі як почали вірші читати... так ну!.. Бодай Ви мене не злюбили, коли брешу: во-

лосья в мене на голові, що вже його і не багацько, та і те настовпужилося, а біля серця так щось і щемить, ув очах зеленіє...» [12, т. 1, с. 26]. Захоплено сприйняв Г. Квітка-Основ'яненко й поему «Гайдамаки», назвавши її у листі до Шевченка від 22 березня 1841 р. «доброю штукою», підтвердивши паралельно інформацію О. Корсуна про позитивне враження від «Кобзаря» (1840) П. Гулака-Артемовського [див.: 12, т. 1, с. 33]. У листі від 29 квітня 1842 р. цей адресант нахвалює «Гайдамаків» в «гастрономічному» стилі Є. Гребінки, що порівняв поему з кавуном у спеку: «читаєш та й облизуєшся» [12, т. 1, с. 39]. Звітуючи Шевченкові про те, що розіслав отриману поему «по рукам», Г. Квітка піднесено зазначив: «Пан Артемівський аж підскакує та хвалить» [12, т. 1, с. 39–40]. П. Куліш, який у 1840-х чи не найкраще розумів значення Шевченка для України й молодії української літератури, у листі від 31 грудня 1844 р. просив поета прислати йому «Кобзаря»: «Это одно из Ваших сочинений, которое я уважаю» [12, т. 1, с. 91]. Згодом у листі від 25 липня 1846 р. узагальнив, що Шевченкові твори належать всій Україні й промовлятимуть за неї вічно, тут же запропонував Шевченкові низку правок до «Кобзаря» і «Гайдамаків», схиляючи поета до шліфування форми й пропонуючи свої послуги і бачення шліфовки [див.: 12, т. 1, с. 105–110]. П. Куліш у цьому листі постає палким прихильником Шевченка, висловлює думку про нездатність публіки усвідомити красу творчості й окреслює свій план перекласти вірші побратима німецькою мовою і видати їх власним коштом. Серед вдячних читачів першого Шевченкового «Кобзаря» був уже згадуваний П. Корольов, який у листі до Шевченка від 2 травня 1842 р. висловив своє захоплення книжкою, а ще писав, що «душ з півдесятка вже я бачив, що вони, як прочитаєш “Мар’яну”, що прислав ти Корсунові, так і слова не виговорять» [12, т. 1, с. 41]. У листі від 19 червня 1844 р. В. Рєпніна згадала письменника і дипломата з Одеси Олександра Стурдзе, якому послала «Тризну». Його оцінка поеми невідома. Натомість княжна переказала позитивні враження від твору М. Маркевича [див.: 12, т. 1, с. 66]. У серпні 1844 р. повідомила Шевченкові про ще одну прихильницю поеми «Слепая». Нею виявилася Василиса Бабаніна, жінка шляхетна, що її Варвара Миколаївна порівняла з білою конвалією [див.: 12, т. 1, с. 74]. У кореспонденції від 20 грудня 1844 р. княжна написала про поцінування українських творів поета Андрієм Лизогубом [див.: 12, т. 1, с. 89]. Майбутній біограф Шевченка Михайло Чалий зазначав, що віршами Шевченка він особисто «марив з 1840 року, тобто від часу виходу в світ “Кобзаря”» [28, с. 303].

Г. Сивокінь навів дещо інший перелік перших Шевченкових читачів: П. Куліш, М. Костомаров, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, П. Мартос, О. Корсун, А. Метлинський, Л. Боровиковський, Є. Гребінка, Я. Щоголів [див.: 26, с. 106–107]. Дослідник недиференційовано повторив прізвища читачів, що їх назвав І. Айзеншток у вже

згаданій доповіді, доповнивши коментарем. Унаслідок такого підходу серед читачів Шевченка опинився Л. Боровиковський, який інформував І. Срезневського в листі від 24 травня 1840 р., що «особенно хвалять журналы вышедший недавно “Кобзарь”» [1, с. 7], Амвросій Метлинський⁶, що на момент писання листа ще не встиг «Кобзаря» прочитати й оцінював Шевченка «більше із слів самого Костомарова, але в листі до Срезневського від 26 серпня 1840 каже про “необыкновенное дарование поэта Шевченка”» [1, с. 8], Яків Щоголів, який протиставляв власну справжню і високу поезію поезії Шевченка, котра «дбогтем тхне» [див.: 1, с. 10].

Прикметно, що у позасланчі часи популярність Шевченка і в Петербурзі серед російської публіки, і серед земляків зростає. Ця тенденція намітилася вже під кінець солдатчини. Російський літератор Олексій Писемський інформував Шевченка 6 липня 1856 р. про події в Астрахані: «Я видел на одном вечере человек двадцать Ваших земляков, которые, читая Ваши стихотворения, плакали от восторга и произносили Ваше имя с благоговением» [12, т. 1, с. 251–252]. Про особливу прихильність українців до поета писав у листі від 7 серпня 1857 р. до Шевченка Яків Кухаренко: «Та й люблять же тебе на Україні, брате!» [12, т. 2, с. 5]. І. Айзеншток відзначив моду на Шевченка після його повернення до Петербурга. Це відчував і сам поет, тому занотував у щоденнику 30 березня 1858 р., що боїться, аби не стати модною фігурою в Пітері [34, т. 5, с. 168]. В Україні у цей час Шевченко взагалі став особою міфічною. Михайло Максимович у листі, написаному поетові від свого імені й від імені Марії Максимович 6 жовтня 1859 р., констатував: «А на правой стороне Днепра Вы стали лицом мифическим, о котором идут уже баснословия и легенды, наравне с преданиями старых времен» [12, т. 2, с. 156]. П. Куліш у листі 10 травня 1860 р. описував свої враження від перебування у Полтаві, де Шевченкове «славне і шановне ім'я споминали так, як рідна сім'я споминає про свого батька, що десь далеко живе на чужині» [12, т. 2, с. 193]. У цьому ж листі він зазначив, що «всяка душа письменна й щира з вашим “Кобзарем” наче з яким скарбом дорогим носить. Та хутко вже й книжок ім буде не треба, бо повитверджували вже всі Ваші стихи напам'ять і, тривайте, чи не по “Кобзареві” вже й Богу моляться» [12, т. 2, с. 193]. М. Чалий 8 вересня 1860 р. підтвердив полтавські спостереження П. Куліша, але вже з київської перспективи, маючи на увазі не тільки київських інтелектуалів, а й мужиків. Пишучи про київські недільні школи, підкреслював: «Число учеников увеличивается с каждым месяцем: между ними сидят и борода-

⁶ Про те, що А. Метлинський високо ставив поезію Шевченка, свідчить його лист до М. Костомарова від 28 березня 1847 р., в якому він не тільки хвилюється з того приводу, що Шевченко начебто «азнався з чарочками», а й готовий підписатися на твори Шевченка. У цьому ж посланні він просить свого адресата передати поетові від нього вітання й книжку у подарунок [див.: 22, с. 78–79].

чи лет за сорок. Некоторые знают наизусть стихи из Вашего “Кобзаря”» [12, т. 2, с. 222]. Костянтин Ген у листі від 13 жовтня 1860 р. повідомляв авторові «Кобзаря» (1860), що підписка на книжку йде успішно, лишилися лише 22 вільні номери [12, т. 2, с. 233]. Отже, популярність Шевченка зросла порівняно з 1840-ми рр. У позасланчий період захоплення віршами Шевченка у своїх листах висловлювали: Яків Кухаренко – «Москалевою криницею»: «добре написав!» [12, т. 2, с. 88], Михайло Гладиш, знайомий поета, – «Кобзарем» (1860): «Вашого “Кобзаря” я так полюбив, що вже ся і не розлучаєм» [12, т. 2, с. 202], Андрій Козачковський – «Кобзарем» (1860), назвавши його «неначитным» і порівнявши з «прекрасным, безыскусственным произведением природы», відзначивши в книжці глибину розуміння «сердца человеческого», а для українця – нагадування про українське минуле, теперішнє і майбутнє [12, т. 2, с. 228], російська поетка й дружина Данила Мордовцева Анна – також «Кобзарем» (1860): у подячному листі від подружжя Мордовцевих 5 березня 1860 р. вона назвала Шевченка «Соловушко» й присвятила поетові власний вірш [12, т. 2, с. 178–179]. Платон Симиренко, який профінансував «Кобзар» (1860), в кореспонденції від 11 грудня 1859 р. писав, що, читаючи вірші Шевченка, про все забуває [12, т. 2, с. 169].

І. Айзеншток під тиском марксистсько-ленінської теорії висунув тезу про те, що Шевченкові читачі 1840-х «це були в переважній своїй більшості не ті читачі, що на них розраховував сам поет, не ті співбесідники, що до них звертався він у своїх поезіях» [1, с. 13]. Дослідник писав, що Шевченко розійшовся і зі старшими: Г. Квіткою, П. Гулаком-Артемовським, і з молодими: М. Костомаровим, А. Метлинським, О. Корсуном, Л. Боровиковським, оскільки його демократизм вийшов за межі гетьмансько-старшинської старовини. Частково мав рацію, бо Шевченко значно випереджав своїх сучасників, був значно сміливішим за них у своїх думках, проте це не означало, наче українські письменники чи й освічені українці не розуміли поета або відкидали його. Оскільки російська література, зокрема різночинська уважалася в ССРСР вищою й розвинутішою порівняно з українською, І. Айзеншток мав твердити, що справжніми читачами Шевченка були М. Чернишевський, М. Добролюбов, М. Некрасов, М. Курочкін і М. Михайлов, найкраще ж його сприймали читачі в ССРСР. Однак цілком зрозуміло, що поезію Шевченка, зокрема нелегальну через її національно-визвольний пафос, що акумулював у собі й соціальний момент визволення з кріпацтва, першими зрозуміли саме учасники Кирило-Мефодіївського братства, а серед них і М. Костомаров, з яким, за словами І. Айзенштока, начебто ідейно розійшовся поет. Брат Василя Білозерського Микола записав переказ Василя Тарновського (старшого) про те, яке глибоке враження справило послання «І мервим, і живим...» на гостей київського салону цього інтелектуала. Ефект від по-

слання однозначно можна назвати гострим прозрінням, коли спала полуда з очей: «Одного разу прийшов він і прочитав щойно написане ним відоме “Посланіє до земляків”. Загальний зміст цього твору й особливо ті місця, де говориться про козацьких гетьманів, яких Шевченко перший зрозумів і виставив їх у справжньому вигляді, справили на всіх присутніх приголомшливе враження: з цього моменту схиляння перед ясновельможними і уявлення про них як про героїв-лицарів припинилися... Слово Шевченка скинуло їх з п’єдесталів і поставило на належні місця» [28, с. 163]. Поезія Шевченка змінювала також усталені серед українців погляди на історію й історичних осіб, бо поет зазвичай подавав власний, альтернативний на них погляд. З поширенням української національної свідомості декламування віршів з «Кобзаря» стало обов’язковим елементом в діяльності громад і «Просвіти» на Наддніпрянщині й в Галичині. І. Айзеншток мав рацію, доводячи, що поезії Шевченка потрапили в народну масу з панських покоїв. Дослідник, солідаризуючись з М. Драгомановим і Б. Грінченком, але не маючи змоги назвати їх імен, писав, що 40% «Кобзаря» обертаються в народі у вигляді народних пісень. Безперечно, це було свідчення демократизації Шевченкового читача [див.: 1, с. 29]. Однак І. Айзеншток не пояснював, як трактувати решту 60%, що їх народ не сприйняв, що відрізнялися від фольклору кардинально. Зазначені цифри нашоують на думку, що більша частина творчості Шевченка є складною, інтелектуально глибокою, естетично довершеною й розрахована на підготовленого читача. Треба підкреслити, що у зв’язку із секуляризацією Шевченкові переспіви «Псалмів» або поема «Марія» нині взагалі належать до розряду виразно герметичних творів, розуміння яких передбачає християнські коди, котрі значною мірою для сучасного читача закриті.

Тісне коло перших поціновувачів поезії Шевченка й наступне широке захоплення нею свідчить про великий потенціал «Кобзаря». Г.-Р. Яусс і В. Ізер теж зауважували, що той твір наділений потенціальним впливом, який розгортається у часі й поширюється у просторі – на наступні покоління читачів, а також на іншомовних реципієнтів. У випадку Шевченка варто говорити про поширення його впливу на галичан у другій половині XIX ст., про консолідуючий вплив його поезії на українську націю. Поза межами цього дослідження лишилася рецепція поета на Буковині й на Закарпатті. При цьому якщо українці в межах Росії сприймали Шевченка переважно через призму соціальної проблематики – прикладом слугує літературно-критична інтерпретація Шевченкової творчості М. Драгомановим, то галичани, зокрема Омелян Партицький і Омелян Огоновський акцентували на національній ідеї Шевченка. У плані іншомовної рецепції варто говорити про функціонування Шевченкової поезії у російському і польському контекстах XIX ст. Російська критика зустріла «Кобзар» (1840) і прихильно: «...скільки чувства, глибоко про-

никаючого в душу читателя!» [31, с. 7], і нерозумінням: «...грустно смотреть, что на этих наречиях пишут люди, которых дарования могли бы украсить первенствующую, всепоглощающую славянскую литературу, именно литературу русскую» [31, с. 6], і навіть глумом, називаючи мало-російську поезію «шалостю», «прихотью», а українську мову – «гибридным диалектом» [див.: 31, с. 3, 4]. При цьому захоплення талантом Шевченка й нерозуміння того, навіщо він пише українською, часто озвучувала одна й та ж особа. Перші дві цитати узяті з рецензії, вірогідно, Фаддея Булгарина. Ставлення до Шевченка стало виразно позитивним, співчутливим в російському інтелектуальному середовищі після його повернення із заслання. Польська ж критика переважно не сприймала поему «Гайдамаки», виявивши власну упередженість щодо Шевченка і всієї української літератури, яка щойно народжувалася, уважаючи Шевченка поетом-самоуком, малоосвіченим, хоча й талановитим, що пише для селян мовою, яка не має перспектив [див.: 31, с. 3, 4, 6, 460]. Якщо поляків захоплював антиросійський пафос Шевченкової поезії, то росіяни навпаки поділяли антипольський, наголошуючи на ньому.

Досліджуючи читача Шевченка часу першого «Кобзаря», варто скористатися класифікацією читачів, запропонованою О. Білецьким [3, с. 259–273]. У її центрі знаходяться *читачі-сучасники поета*. З одного боку, «сліпі обожнювачі», а, з другого, «глуха більшість». Приятель Шевченка Олександр Афанасьєв-Чужбинський зазначив: «У 1843 році Шевченка уже знали українські пани; для простолюду поет і досі залишається невідомим, хоча всі твори його доступні селянинові і принесли б йому велику насолоду» [28, с. 89]. До числа читачів Шевченка у 1840-их рр., крім письменників: Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Корсуна, П. Гулака-Артемовського, А. Метлинського, Олександри Білозерської належать передусім учасники Кирило-Мефодіївського братства: Микола Гулак, П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, Опанас Маркович, Олександр Навроцький, Георгій Андрузький, Дмитро Пильчиков, Іван Посяда, Микола Савич, також друзі поета: М. Максимович, А. Лизогуб, О. Бодяньський, А. Козачковський, Я. Кухаренко, Михайло Башилов і Яків де Бальмен, котрі проілюстрували рукописний «Кобзар» (1844), переписаний латинкою. Щодо кирило-мефодіївських братчиків, то їхнє колективне сприйняття Шевченка висловив П. Куліш. Він писав в «Історичному оповіданні» 1882 р., присвяченому справі Кирило-Мефодіївського братства, що для молодих киян 1840-х спів Шевченка був «воістину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик, то се було тоді в Києві» [21, с. 8]. Шевченко був для молодих українців, котрі поставили перед собою завдання вивести українську націю з духовного занепаду, а українського кріпака звільнити з

соціальної неволі, «небесним світильником», виправданням їхнього на-
тхнення [див.: 21, с. 9]. Якщо київські братчики, нечисленна київська
інтелігенція «обгортала українського барда глибоким почитанням», то для
самого П. Куліша сяйво Шевченкового духа «було чимся надприроднім»
[21, с. 15].

Серед *реальних осіб* бачимо читачів-прихильників поета
(М. Щепкін, О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Рєпніна, М. Чалий, А. Лизо-
губ, О. Бодяньський, брати Іван, Михайло, Федір, Олександр і Яків Лаза-
ревські, П. Симиренко), а також «огудників» (найвідоміший із них – Віс-
саріон Белінський [див.: 31, с. 44–46], а ще Івана Сошенка, що перекону-
вав Шевченка відмовитися від поезії⁷) чи байдужих або тих, хто недостат-
ньо розумів Шевченкову поезію, напр., Аполлон Мокрицький, Іван Пана-
єв, Петро Сердюков. Останній, що приятелював з П. Кулішем, начебто й
високо ставив поезію Шевченка, але паралельно, мабуть, під впливом
комплексу меншовартості твердив, що український поет не досягнув вер-
шин поетичної майстерності, бо не шліфував свої твори на відміну від
О. Пушкіна чи А. Міцкевича. У листі до П. Куліша від 21–22 лютого
1847 р. П. Сердюков дав необ'єктивний, гротескний присуд музі Шевчен-
ка, порівнявши її з гидкою жінкою: «Поезія Шевченка – се дівчина ліпоти
такої, що не здумать, ні згадать, да і в казці не збрехать; але як вона вихо-
жає? – Нажлуктившись чиколдихи, затьопана, задрипана, волосьє їй роз-
патлане, одежі їй розхристані, розкуйовджені – шльондра шльондрою, по
коліна в твані, з сулією під мишкою, навіжена, скаче халяндри або гедза-
ється по багну, а інколи пану читателеві з реготом пускає в ніс тимфи!..
Се не богиня – де ж там! Се й не яка-небудь цюхля дзигльована; се – осо-
ружна, нікчемна, гидкая, бريدкая, хвиндюрка, да й годі!..» [20, с. 157].
Безперечно, П. Сердюков попри позірне поцінування Шевченкової поезії
належить до читачів, які не зрозуміли Шевченкової творчості, недооціни-
ли її, ототожнюючи із некультурними контекстами: пияцтвом, грубою
поведінкою, розпустою і т.д. І. Панаєв, згадуючи застілля на квартирі
Є. Гребінки, писав, що був серед гостей останнього й Шевченко, який
починав уже користуватися великою популярністю серед своїх співвітчи-
зників [див.: 25, с. 133]. Таким різким обмеженням популярності Шевчен-
ка до українського середовища, спогадник дав зрозуміти, що росіяни,
зокрема й він сам спочатку не розпізнали в Шевченкові поетичного генія.
А. Мокрицький теж не помітив у Шевченка непересічного поетичного
таланту. Можливо, це пояснюється у першу чергу тим, що щоденник
А. Мокрицького охоплює 1836–1839 рр., за 1840 р. у ньому міститься

⁷ М. Чалий писав, що знайомі докоряли І. Сошенкові, чи не гріх йому було
переслідувати Тараса за поезію? На це останній відповідав: «А хто ж його знав,
що з нього буде такий великий поет? А все-таки я стою на своєму: що якби він
покинув свої вірші, то був би ще більшим живописцем» [28, с. 56].

всього лише один запис. Щоправда, у записі від 31 березня 1837 р. читаємо, що автор щоденника запропонував Карлу Брюллову і Василю Штернбергу розглянути справу Шевченка. При цьому показав «его стихотворение, которым Брюллов был чрезвычайно доволен» [9, с. 115]. Саме з цього вірша, а не з малюнків, за А. Мокрицьким, К. Брюллов зрозумів думки й почування молодого Шевченка й вирішив звільнити його від кріпацької залежності. Можливо, хоча категорично цього стверджувати й не можна, А. Мокрицький показав К. Брюллову баладу «Прийчинна».

Окремо стоять **читачі, що взяли за перо**⁸ під впливом поета (О. Афанасьєв-Чужбинський, Г. Андрузький, О. Псьол, В. Репніна). Були серед тогочасних читачів й такі, що називали себе ідейними послідовниками Шевченка. Математик Микола Головка, як інформує поета у листі від 6 березня 1850 р. Сергій Левицький, говорив, «що Вас [Шевченка – Р. Х.] не стало, а на місце того стало більш людей – аж до 1000, готових стояти за все, що Ви казали і що кажуть люде, для котрих правда – така голосна і велика істина...» [12, т. 1, с. 168]. Після трусу 1850 р. в поета на підставі цього листа було відкрито справу щодо Шевченка, С. Левицького і М. Головка. В останнього поліція мала намір провести обшук. М. Головка намагався застрелити жандармського полковника Левенталю, але йому це не вдалося, тому він застрелився сам. Цей факт свідчить, що серед читачів Шевченка були й такі, що перетворювали його поезію на власне життєве кредо й платили за нього власним життям.

Рецепцію Шевченка зі знаком мінус представляє передусім малоросійський дискурс (П. Мартос, П. Селецький, В. Асоченський, К. Керстен, Г. Галаган, М. Ригельман, Т. Флоринський), також мовкофільський (П. Свистун), в межах яких Шевченко – поет простонародний, без ідеології, що пише безперспективною мовою. Малоросійський і мовкофільський дискурси, що їх з сучасної перспективи доречно називати русофільством, в умовах заборон української мови у другій половині XIX ст. зростаються з імперським потрактуванням Шевченка внаслідок політизації питання української мови, літератури й освіти в Російській імперії. Шевченкового **уявного читача** можна змоделювати на підставі його поезії. Так, у вірші «Думи мої, думи мої...» (1840) поет дає зрозуміти, що ідеальним читачем для нього є читач жіночої статі з чистим серцем: «Одну сльозу з очей карих – / І... пан над панами!...». О. Боронь звернув увагу, що «така інтенція на співчутливе ставлення читача характерна для поетичної творчості до приблизно 1845–1847 р., згодом автор неодноразово її змінює та коригує» [4, с. 124].

⁸ У класифікації О. Білецького різновид читачів-епігонів має винятково негативний відтінок.

І. Айзеншток уважав, що незважаючи на успіх «Кобзаря» «фактично таких читачів [які б зрозуміли поета – *Р. Х.*] тоді, на початку і в середині 40-х рр., ще не було, в крайньому випадку їх були окремі одиниці» [1, с. 6]. Г. Сивокінь погоджується з І. Айзенштоком, що «становлення такого читача було ще в майбутньому» [26, с. 107]. Дослідник мав на увазі не тільки демократизацію читацької аудиторії, а й поступове визрівання української національної свідомості в колі інтелігенції. За спростереженням Г. Сивоконя, коло «інтелігентних читачів “Кобзаря”» вже й у Шевченкові часи було досить репрезентативним, проте сама верства української інтелігенції, на думку обох дослідників, сформувалася приблизно у 1880-х рр. [див.: 26, с. 107]. Як свідчить дане дослідження, такий читач почав формуватися вже у 1860-х роках і на Наддніпрянщині, і в Галичині.

Свого часу питання соціального обличчя українського читача заткнув П. Филипович, виділивши два головні джерела відомостей: списки субсクリбентів на Шевченкові видання й згадки про враження від Шевченкової творчості у мемуарах, листах, щоденниках [32, с. 158]. Щоправда, дослідник одразу зауважив: реєстри передплатників українських видань подибуємо лише у небагатьох випадках, зокрема таких реєстрів бракує у Шевченкових виданнях [32, с. 160]. Тому головним джерелом відомостей про Шевченкового читача лишаються відгуки про враження від його творів у листах, спогадах, щоденниках й автобіографіях. Найоб’єктивнішим джерелом вважаються щоденники, однак їх в українському контексті не так вже й багато. В українському контексті переважають спогади. Існує ще одне додаткове джерело вивчення Шевченкового читача – це рукописні списки: прижиттєві й посмертні. У 1840-ві твори Шевченка переписували М. Куліш, О. Бодянский, М. Максимович, А. Лизогуб, зокрема й вилучені цензурою вірші з «Кобзаря», безцензурні вірші – В. Білозерський, О. Маркович, М. Костомаров. Особливо важливим є список Івана Лазаревського, що належить до кінця 1850-х, бо до нього вносив правку сам поет. Авторами списків були й невідомі особи, як І. Левченко. Інтенсивно переписувався «Кобзар» і в Галичині у 1860-х рр., найвідомішим є рукописний «Кобзар» отця Миколи Михалевича.

У другій половині XIX ст. згадування Шевченка ще не стало моментом ритуальним. Про Шевченка не знаходимо ширших згадок, окрім його арешту, у записках директора народних училищ Подільської губернії, начальника суwalkівської навчальної дирекції Автонома Солтановського, що друкувалися у журналі «Киевская старина» у 1892–1894 рр. Описуючи своє навчання в Київському університеті й Київ часів, коли в ньому жив Шевченко, мемуарист наче не зауважує поета чи кирило-мефодіївців [див.: 23]. Таке незгадування логічне, бо, з одного боку, спогади А. Солтановського є цінним джерелом з історії шкільництва на Правобережжі у XIX ст., але, з другого, вони є полонофобськими і

лояльними до російської монархії навіть попри вражаючі факти нелюдського поводження з кріпаками, які мемуарист трактував як прояв злої людської природи, не вбачаючи зв'язку між людиною і суспільством. Прикметно, Петро Селецький згадав про пасквіль на Миколу І, що його наклеїли польські студенти на приміщенні Київського університету 1837 р., про змову Шимона Конарського, яку було викрито і до якої були причетні 20 студентів-киян. Внаслідок цього частину студентів звільнили з університету, частину заслали солдатами на Кавказ [див.: 13, с. 290]. Однак про кирило-мефодіївців він не згадав, а це свідчить, що шевченкоцентризм у ХІХ ст. охоплював далеко не всі освічені верстви на підросійській Україні. Брат Петра і Феофана Лебединцева Андрій у своїх спогадах про життя в Київській духовній семінарії 1842–1846 рр., що публікувалися у «Киевской старине» у 1900 р., також оминув Шевченка. Мабуть, таке незгадування пояснюється в першу чергу кон'юктурою, поет все ж не вписувався в інтер'єр російської монархії. Зрозуміло, освічені кияни не могли не знати про Шевченка у 1840-х. Досить послатися на спогади чиновника канцелярії київського генерал-губернатора й видавця журналу «Библиотека западной полосы России» Миколи Шигаріна: «Я теж жив тоді у Києві й добре пам'ятаю, що Шевченкові вірші з особливим захопленням читали в багатьох гуртках, найбільше кровні малороси та студенти різних національностей. Дехто вчив тоді малоруську мову власне лише для того, щоб читати й розуміти Шевченка. Крім надрукованої книжки, ходили по руках зошити, що їх Шевченкові шанувальники переписували навперебій один перед одним. Я й сам провів не один вечір над переписуванням віршів для себе й для своїх знайомих, яким посилав зошити в провінцію» [28, с. 169]. Зазначимо, що незгадування Шевченка було характерним і для Галичини, де були сильними русофільські настрої. Як приклад доречно навести досвід Я. Головацького, який одним із перших дізнався про Шевченка, але згодом еволюціонував від старорусинства до москвофільства й не згадував імені поета у своїх лекціях з української літератури, що їх читав у Львівському університеті.

Шевченко і за життя, і після смерті особливою популярністю користувався саме серед українців. Лонгин Пантелеев з цього приводу зазначав: «До 1860 р. Шевченка знали, певна річ, малороси, його ім'я було відоме в російських літературних гуртках, але широкий публіці він був майже невідомий» [28, с. 297], оскільки був таки українським поетом, проскрибованим російським царем, являв світові образ України, обстоював права українців розмовляти власною мовою й мати свою літературу. Російській публіці, за інформацією Л. Пантелеева, Шевченко став відомий завдяки його автобіографії, надрукованій у журналі «Народное чтение» 1860 р. Цю автобіографію, зредаговану П. Кулішем і написану у формі листа, передруковували повністю або частково чимало російських часописів.

сів. Адже в ній йшлося про кріпацтво, саме ця тема в той час найбільше хвилювала російське суспільство. У питанні кріпаччини інтенції Шевченка збіглися з суспільним запитом. Успіх Шевченка серед петербурзької публіки, яка традиційно захоплювалася опальними особистостями, після його повернення із заслання декого із росіян і росіянок нервував. Наприклад, Олена Штакеншнейдер так описувала виступ Шевченка в Пасажі: «Хоч вік вивчай, а все одно не збагнеш того, що називають публікою. Шевченка вона так прийняла, наче він геній, який зійшов у залу Пасажу просто з небес. Тільки-но він з'явився, як почали плескати в долоні, тупотіти, кричати. Бідолашний співець зовсім розгубився. Думаю, що невгамовний цей галас стосувався не стільки особисто Шевченка, скільки був демонстрацією. Вшановували мученика, який постраждав за правду» [28, с. 297–298]. О. Штакеншнейдер вважала, що Ф. Достоевського, який постраждав не менше, на читаннях в Пасажі вітали не так піднесено, як Шевченка. Щоправда, за спогадами Л. Пантелєєва, Ф. Достоевського слухачі зустрічали не менш співчутливо: «Достоевський читав першого разу з “Мертвого дома”; його теж зустріли найзворушливішою овацією. Літературна слава його була ще в зародку, але в ньому шанували недавнього страдника...» [28, с. 296]. Можливо, найпроникливіше про нерозуміння Шевченкового значення саме в середовищі російських мистців висловився Іван Тургенєв: «Нам усім, тодішнім літераторам, добре було відомо, яка лиха доля тяжіла над цим чоловіком; талант його приваблював нас своєю оригінальністю і силою, хоч навряд чи хто з нас визнавав за ним те величезне, мало не світове значення, якого, не вагаючись, надавали йому малороси, що жили в Петербурзі; ми прийняли його з дружнім співчуттям, з щирою гостинністю» [28, с. 335].

У центрі даного дослідження знаходяться реальні читачі, які зрозуміли Шевченкові твори, й нечитачі, які Шевченка прочитали, але не зрозуміли, як сучасники поета, так і читачі наступних поколінь, як на Наддніпрянщині, так і в Галичині ХІХ ст. Дослідниця виділяє різне соціальне походження інтелігентного Шевченкового читача: переважно дворянське, частково священницьке, іноді й селянське у підросійській Україні й священницьке в Галичині, наголошує гендерний аспект проблеми й той факт, що серед Шевченкових читачів були не тільки етнічні українці. При цьому проблема уявного читача, читача, який постає на сторінках поезії Шевченка, є в дослідженні вторинною.

Література:

1. *Айзеншток І.* Читачі «Кобзаря» // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 1. – Од. зб. 573/4. – Арк. 1–31.

2. *Барт Р.* Смерть автора // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Перевод, сост., ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М.: Прогресс, 1994. – С. 384–391.
3. *Білецький О.* Об одной из очередных задач историко-литературной науки (Изучение истории чтения) // Білецький О. Зібрання праць: у 5 т. / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 3. – С. 255–273.
4. *Боронь О.* Поетика простору в творчості Тараса Шевченка. – К.: Агентство «Україна», 2005. – 152 с.
5. *Грабонович Г.* Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К.: Часопис «Критика», 1998. – 206 с.
6. *Грінченко Б.* Перед широким світом. – К.: Друкарня С. А. Борисова, 1907. – 320 с.
7. *Грінченко Б.* Шевченків «Кобзарь» на селі // Нова громада. – 1906. – № 2. – С. 7–28.
8. *Гундорова Т.* Шевченко і його читачі на тлі рецептивної історії української літератури // Україна модерна. – 2015. – Вип. 22. – С. 53–71.
9. *Дневник художника А. Н. Мокрицкого* / Сост. Н. Л. Приймак. – М.: Изд-во «Изобразительное искусство», 1975. – 272 с.
10. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: в 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2 / [ред. тому О. Лисенко, упоряд. та прим. І. Романченка і В. Лисенко]. – С. 7–133.
11. *Еко У.* Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / Пер. з англійської М. Гіряк. – Л.: Літопис, 2004. – 384 с.
12. *Епістолярій Тараса Шевченка: у 2 кн.* / Упор. С. А. Гальченка, Г. В. Карпінчук, наук. ред. О. В. Боронь. – Х.: Фоліо, 2020.
13. *Записки Петра Дмитриевича Селецкого. Часть первая. 1821–1846 год* // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – № 2. – С. 247–296.
14. *Зубрицька М.* Феноменологічний аспект категорії читача в творчості Тараса Шевченка // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей / Ред. Л. Залеська-Онишкевич, А. Гумецька, І. Фізер. – Нью-Йорк–Л.: Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, 2001. – Т. 2. – С. 210–216.
15. *Зубрицька М.* Homo legens: читання як соціокультурний феномен. – Л.: Літопис, 2004. – 352 с.
16. *Изер В.* Изменение функций литературы // Современная литературная теория: Антология / Сост., перевод, примечания И. В. Кабановой. – М.: Изд-во «Флинта», Изд-во «Наука», 2004. – С. 22–44.
17. *Изер В.* Процес читання: феноменологічне наближення // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки / За ред. М. Зубрицької. – Л.: Літопис, 1996. – С. 261–278.

18. *Корсунов А. Н. И. Костомаров* // Русский архив. – 1890. – № 10. – С. 199–221.
19. *Костомаров М.* Твори: в 2 т. / Упоряд. і підгот. текстів Є. С. Шаблійовського та В. С. Бородіна; прим. В. С. Бородіна. – К.: Дніпро, 1967. – Т. 2. – 450 с.
20. *Куліш П.* Повне зібрання творів. – К.: Критика, 2005. – Т. 1: Листи. 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорук; підгот. текстів О. Федорук, Н. Хохлова; відп. ред. С. Захаркін. – 648 с.
21. *Куліш П.* Хуторна поезія. – Л.: Друкарня Тов-ва ім. Шевченка, 1882. – 139 с.
22. *Міяковський В.* Люди сорокових років: кирило-методіївці в їх листуванні // За сто літ: Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 33–98.
23. *Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского* // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVII. – № 5. – С. 231–248.
24. *П-ський Б. [Познанский Б.]* Воспоминание из недалекого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – № 2. – С. 241–267.
25. *Панаев И. И.* Литературные воспоминания / Вступ ст. и ком. И. Г. Ямпольского. – М.: Изд-во «Правда», 1988. – 448 с.
26. *Сивокінь Г.* Одвічний діалог: Українська література і її читач від давнини до сьогодні. – К.: Дніпро, 1984. – 255 с.
27. *Смілянська В.* Читач-адресат поезії Шевченка // Слово і Час. – 2014. – № 3. – С. 35–50.
28. *Спогади про Тараса Шевченка* / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка, передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
29. *Студинський К.* До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 // Україна: Наук. двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 6–40.
30. *Т. Г. Шевченко* в епістолярії відділу рукописів / Відп. ред. Ф. К. Сарана, упор. А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. – К.: Наукова думка, 1966. – 492 с.
31. *Тарас Шевченко* в критиці / За заг. ред. Грабовича, упорядкув. О. Бороня, М. Назаренка, комент. та поясн. О. Бороня, С. Захаркіна, М. Назаренка та ін. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839–1861). – 804 с.
32. *Филипович П.* Соціальне обличчя українського читача 30–40 рр. XIX в. // Життя і революція. – 1930. – № 1. – С. 155–172.

33. Фуко М. Що таке автор? // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки / За ред. М. Зубрицької. – Л.: Літопис, 1996. – С. 442–457.
34. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003–2014.
35. Яусс Г. Р. История литературы как вызов теории литературы // Современная литературная теория. Антология / Сост., перевод, примечания И. В. Кабановой. – М.: Флинта, Наука, 2004. – С. 192–200.

ПЕРШІ ШЕВЧЕНКОВІ ЧИТАЧКИ: ВАРВАРА РЄПНІНА, ОЛЕКСАНДРА ПСЬОЛ, СОФІЯ ЗАКРЕВСЬКА, ГОРПИНА НІКОЛАЄВА

Гендерний аспект проблеми Шевченкового читача є важливим і практично нерозробленим. Як уже зазначалося, саме жінки чи не найприхильніше сприймали Шевченкові вірші. Прикметно, що читаючи їх, вони зазвичай плакали. Про це згадав Г. Квітка-Основ'яненко в листі до поета 23 жовтня 1840 р.: «Дивлюсь... жіночка моя хусточкою очиці втира...» [6, т. 1, с. 26], і П. Куліш: «Не забуду до віку тих сліз, якими вона [Олександра Білозерська – Р. Х.] плакала, слухаючи сі поетичні плачі, сі побідительні пророкування» [15, с. 16]. В. Рєпніна, описуючи своє враження від читання поеми «Слепая», зазначила: «Мое лицо было все мокро от слез, и это было счастьем, потому что я должна была бы кричать, если бы мое волнение не нашло себе этого выхода; я чувствовала мучительную боль в груди» [4, с. 206]. Спогад О. Корсуна, який він переповів у листі до Аліни Костомарової 20 березня 1887 р., свідчить, що й українські селянки близько брали до серця вірші Шевченка: «Сижу я с сыном в гостинной, в зале моет пол (некрашенный) Гапка, захожая из Полтавской губернии, здоровенная, робкая, вечно смеющаяся. Читаю в сотый раз и громко “Катерину” Шевченко... Читаю дальше... Гапка перестала мыть пол – слушает... да как зарыдает, затужит... “Что ты, Гапка?” – “Та... як же?.. бідна, бідна Катерина!”» [26, с. 96]. Аналогічні свідчення містить й лист управителя книгарні «Киевской Старины» Василя Степаненка до Б. Грінченка від 16 березня 1896 р.: «Національне наше свято я одсвяткував у себе дома на славу. Сестра назбирала селянських дівчат-подруг до себе на вечір, я їм дещо розповідав про батька, а далі прочитав “Тополю”, “Наймичку”, “Катерину”. Речі сі зробили на їх вражіння таке, що декотрі навіть плакали» [26, с. 173]. Розчулення від віршів Шевченка було властиве й чоловікам. Так, Федір Лазаревський згадував, що після повернення із заслання одного вечора він з Михайлом Щепкіним і Тарасом були в гостині у чиновника М. Тютчева. Шевченко «прочитав кілька своїх віршів, і коли почав читати “Сон”: На панщині пшеницю жала і т. д., усі заплакали, а Михайло Семенович просто ридав» [24, с. 184].

Катарсичний ефект від віршів Шевченка, безперечно, поширюється на читачів обох статей, проте жінки в силу особливостей жіночої психіки завжди емоційніше реагували й реагують на вірші поета, особливо ті, в яких йдеться про жіночу долю, що була наскрізною темою його творчості. Це ж можна сказати і про національність першого Шевченкового читача. Зрозуміло, що «Кобзар» (1840) захопив передусім українців і українок. Ця збірка віршів вразила зрусифіковане українське дворянство красою рідної

мови, що уважалася в Російській імперії «мужичою», грубою. Безперечно, читачі й читачки були приголомшені тим, що мовою, від якої вони відмовилися, можна було висловити найтонші переживання особистості, передати драматичний історичний досвід українців. Хоча Шевченкові вірші захоплювали людей обох статей, різного віку й різного соціального походження, перші його вдячні читачі й читачки були переважно двадцяти-тридцятилітніми освіченими дворянами і дворянками українського походження.

Олександр Афанасьєв-Чужбинський залишив колективний портрет читачок Шевченка 1840-х років: «Жінки вищого стану, власне, молоді, усі вже були виховані в інститутах, пансіонах або вдома під наглядом гувернанток» [24, с. 87], підкреслюючи, що українки добре володіли французькою, тоді як представники зрусифікованого українського дворянства чоловічої статі знали французьку мову поверхово, зазвичай на рівні запросин до танцю. Саме у дворянок виникав потяг до національної літератури: «...вони наввипередки читали “Кобзаря” Шевченка, виданого в Петербурзі й зустрінутого одностайним глумом критики. Що українки читали рідного поета – здавалося б справа цілком звичайна і, очевидно, природна; та хто знає настроїв тодішнього суспільства, той не може не подивуватись» [24, с. 88]. Подивування спогадника зумовлене фактом витіснення української мови з ужитку, жорсткою русифікацією, що її у той час зазнавали діти заможного стану, особливо дівчатка, які від годувальниць потрапляли або до іноземних няньок, або до російськомовних. При цьому кожне українське слово ставилося їм у провину і тягло за собою покарання. Б. Грінченко, наприклад, згадував, що пані Козакова, власниця сільського пансіону, в якому навчалися сестри Надія й Олександра Білозерські, покарала дівчат за те, що вони розмовляли «мужичою» мовою, почепивши їм на груди дощечки із написом «Pour avoir parler russe»⁹ [5, с. 3]. Показовим щодо наслідків русифікації українських дівчат високого походження у першій половині XIX ст. є випадок матері Миколи Лисенка Ольги Єреміївни, що закінчила Смольний інститут у Петербурзі. За спогадами Олени Пчілки, навіть попри те, що після цього інституту «жилося цілі десятиліття на українських селах, – Ольга Єреміївна зовсім не могла говорити укра-

⁹ Ця згадка ґрунтується на статті Н. Кибальчич (доньки Н. Білозерської) про життя її матері й тітки у пансіоні Козакової. Вона не зазначила конкретно, що Надія й Олександра Білозерські були покарані за використання української мови, але описала покарання дощечкою як таке, що його Козакова застосовувала до своїх учениць за порушення мовної дисципліни. Крім дощечки, порушниць мовного етикету також позбавляли «последнего блюда за обедом» [див.: Кибальчич Н. В двух пансионах (Из детских воспоминаний моей матери) // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVII. – № 6. – С. 328]. Pour avoir parler russe (фр.) – за розмову руською мовою, тобто українською.

їнською мовою, навіки втратила навіть полтавську прекрасну вимову» [18, с. 67]. Валерія О'Коннор-Вілінська підтвердила спостереження Олени Пчілки: «Мати Миколи Лисенка, Ольга Єремїївна, уроджена Луценко, виховувалася в Смольному інституті і не говорила ні одного слова по-українськи, навіть проживши майже весь свій вік на Полтавщині і серед своїх українців-дітей. Часто висловлювалася по-французьки...» [18, с. 259]. Уже на схилку віку Ольга Єремїївна на втіху синові закидала по-українському, але М. Лисенко не любив, аби вона силувала себе, тому болісно проказував: «Мама! Не терзайте України!» [18, с. 82]. Мати навчала майбутнього засновника української музики французькій абетці, тому відомий поет А. Фет, який служив у той час у тому полку, що й батько Миколи Віталійовича, докоряючи їй за це, узявся вчити хлопчика російській грамоті [див.: 18, с. 13]. Згодом М. Лисенко всупереч тогочасній освіті й під впливом села, дядька Олександра Захаровича та української літератури, зокрема Шевченка свідомо українізувався.

П. Куліш згадував, що «тоді між українським панством рідко ще хто вмів розмовляти рідною мовою, і сам Шевченко говорив у гостях у панів мало не все по російськи» [15, с. 24]. О. Афанасьєв-Чужбинський зробив узагальнення про те, що хлопчики ще «могли навчитися по-українському, але дівчаткам треба було докласти багато праці, щоб розуміти “по-мужицькому”, хоча ніщо не заважало зберігати рідний акцент аж до глибокої старості» [24, с. 88]. За його інформацією, «на той час, крім “Енеїди” Котляревського, яку дівчатам читати не давали, українською мовою були вже повісті Квітки, “Полтава” та “Приказки” Гребінки, поширювалися рукописні твори Гулака-Артемовського; та все це читалося у вищих колах якось мляво. Поява “Кобзаря” миттю розвіяла апатію і викликала любов до рідного слова, вигнаного з ужитку не лише в колах вищого стану, а й у розмові з селянами, які намагалися і, звичайно, кумедно, висловлюватися по-великоруськи» [24, с. 88–89]. Інформацію О. Афанасьєва-Чужбинського підтверджують також спогади Є. Ганненка про «Кобзар» (1840). Цей мемуарист писав, що ця поетична збірка незабаром стала досить «популярною, особливо в Південній Русі. Тодішня південноруська молодь зачувала напам'ять вірші Шевченка, які, крім виданої книжки, поширювалися по Південній Русі у численних зшитках, з задоволенням переписувалися; альбоми навіть сільських панянок поповнювалися віршами Шевченка, поряд з віршами Пушкіна й Лермонтова» [24, с. 65]. У такому ж дусі й Віктор Ковальов зазначав: «Багато хто, звичайно, пам'ятає, який ентузіазм викликали тоді літературні твори Тараса Григоровича в його земляків і особливо землячок» [24, с. 86]. Така популярність віршів Шевченка (ідеться передусім про легальні твори) свідчить про їхню високу естетичну вартість. Ці твори були майстернішими, довершенишими й глибшими за змістом, ніж народні пісні. Вони адекватніше

виражали національну ідентичність зрусифікованих українок і українців. Цілюща дія Шевченкових віршів нагадувала живу воду: «І – о диво! трупи встали / І очі розкрили». Звичайно, поет відчував, що читачі захоплюються красою його вірша. Відчував він й інтенсивний дерусифікаційний вплив власного слова на реципієнтів. Отже, процес сприйняття його віршів мав і зворотну дію, мотивуючи вже самого творця, що уподібнювався у своєму національному будительстві як не до біблійних пророків, то до єретиків зразка Гуса. Недаремно Олена Пчілка зауважувала, що «...хоч були ті вельможні приятелі в значній мірі перевертнями, – однак щось надило Шевченка до них, либонь, почував українець-поет у тім товаристві якийсь ґрунт, суголосний для його патріотично-української проповіді» [18, с. 69]. Можна з певністю сказати, що без своїх перших вдячних читачів і особливо читачок, що рекрутувалися з числа зрусифікованого дворянства українського походження, Шевченко не відбувся б як поет-пророк.

Г. Галаган подав інший портрет українських дворянок. У записі від 21 вересня 1840 р. він зазначив: «Здесь [на балі в Дігтярях – Р. Х.] общество мужчин совершенно отдельно от женского, впрочем о чем будут они говорить с дамами? Они не выходят из сферы карт, хозяйства и злоречия...» [17, с. 217]. Шевченко, вочевидь, все ж мав про жінок враження, збіжні із О. Афанасьєвим-Чужбинським, саме тому в ранній творчості позиціонував себе передусім як поета для жінок. Мав він на увазі освічених читачок. До його поезії особливо сприйнятливими виявилися непересічні жінки, наділені письменницьким талантом, зокрема В. Рєпніна, О. Псьол, О. Білозерська або з мистецьким хистом, як Г. Псьол. Вступ до поеми «Мар'яна черниця» «Вітер в гаї нагинає» поет переписав до альбому Марії Дмитрівни Селецької. Загалом життя цього альбому тривало 15 років: з липня 1842 р. до січня 1857 р. Більшість записів у ньому було російською мовою, чимало французькою, один – українською, один – польською, один італійською [див.: 2, с. 16–19], що свідчить про випадковий інтерес до українських віршів власниці альбому.

Після повернення Шевченка із заслання, як дізнаємося з листа П. Куліша до О. Куліш від 16 серпня 1856 р., донька Сергія де Бальмена Маня просила Пантелеймона Олександровича переписати для неї невольницькі вірші Шевченка, тобто вірші з циклу «В казематі», і він виконав її прохання, переписавши поезії до альбому, подарованого В. Тарновським (молодшим) [26, с. 21]. В. Білозерський у листі до О. Марковича, написаному в грудні 1846 р. з Полтави, згадував літературні вечори, що їх проводило подружжя Скалонів (Скалон, за інформацією автора листа, був одружений із донькою поета Капніста). На першому вечорі О. Афанасьєв-Чужбинський читав деякі вірші Шевченка, на другому В. Білозерський – «Орисю» П. Куліша. На вечірці були й дівчата, зокрема мадмуазель Кап-

ніст, якій подобалася «Орися». Вона говорила розумні речі й підтримала В. Білозерського, який заперечував тезу про смерть українського слова [див.: 13, с. 92, також 19, с. 67].

В. Рєпніна була здібною письменницею, що писала французькою і російською мовою, була авторкою цікавих спогадів, написаних французькою, для своєї внучатої племінниці Є. Орлової [див.: 22]. Зазвичай княжна публікувалася на сторінках історико-літературного збірника «Русский архив». Більше того – геній Шевченка спонукав В. Рєпніну взятися за перо, адже саме про своє знайомство із Шевченком і власні переживання вона написала у так і незакінченій російськомовній повісті «Дівчинка», яку поет читав, упізнаючи себе в образі Березовського. На значенні цього твору, що є вагомим джерелом українського періоду Шевченкового життя, акцентувала М. Шагінян [див. 29, с. 141]. Кохання В. Рєпніної до Шевченка, безперечно, було пов'язане із її усвідомленням Шевченкового генія. У повісті «Дівчинка» вона подала такий портрет поета: «Читая дивные свои произведения он делался обворожительным: музыкальный голос его переливал в сердце слушателей все глубокие чувства, которые тогда владычествовали над ним <...> ему дан был гений» [4, с. 225]. Недаремно вона хотіла подарувати поетові золоте перо, а в листі від 19 червня 1844 р. обіцяла вивчити малоросійську мову, щоб розуміти усе багатство Шевченкової поезії [6, т. 1, с. 68]. Однак В. Рєпніна ставилася до мистецтва як до ідеальної сутності. Національне значення поета для неї залишилося закритим. Про це свідчить екзальтований лист від 2 лютого 1844 р. із закликом до Шевченка: «Пойте, пойте выше, выше, выше» [6, т. 1, с. 61]. Княжні вдалося продати 50 примірників поеми «Тризна», що була їй присвячена. Вона намагалася також поширювати білети на «Живописную Украину». Це була неабияка промоція для Шевченка, адже в розповсюдженні тогочасної української книжки головну роль відігравав сам автор, видавець, його друзі і знайомі – «з їхнього кола вербувалися основні читачі-передплатники» [28, с. 162]. В. Рєпніна, закохана у Шевченка, намагалася відвернути його від «поетичного життя», що пов'язувалося із Березовою Рудкою і товариством Закревських, привчити до дисципліни, спрямувавши винятково до високої мети літературного служіння. У повісті «Дівчинка» описано її ревності до Закревських і перебування Шевченка в колі цих негідних, на її думку, людей. Зрозуміло, що поета подібна опіка обтяжувала. У листах до свого духівника Шарля Ейнара В. Рєпніна щиро писала не тільки про власні почуття до Шевченка: «...мою душу обуяла чувственность, целыми часами я лениво отдаюсь во власть моего воображения, которое рисует мне жгучие картины страсти, порою даже сладострастия» [4, с. 261], а й про заздрість, яку вона відчувала до Глафіри Псьол, коли та вийшла заміж: «вид чужого счастья меня мучает» [4, с. 261]. В. Рєпніна ревнувала поета не тільки до Г. Закревської, а й до Глафіри.

Однак безперечно й інше, саме Варвара Миколаївна найбільше з-поміж сучасників переймалася долею Шевченка аж до того моменту, коли їй було заборонено писати листи до поета на заслання, про що вона згадувала так: «Я даже не могла утешить его письмами во все время его десятилетнего изгнания, потому что получила грозное предостережение от графа А. Ф. Орлова» [11, с. 258].

Серед тодішніх українських панночок була ще одна, яка взялася за перо під впливом Шевченка. Однак на відміну від В. Репніної вона почала писати вірші українською мовою. Маю на увазі О. Псьол, що походила із небагатой поміщицької родини. У її випадку поет був справжнім Пігмаліоном. Саме це й мав на увазі професор Московського університету Микола Стороженко, стверджуючи: «Приведенные нами стихотворения А. И. Псел могут служить доказательством того могущественного влияния, которое оказал Шевченко на развитие украинской поэзии. Люди, зачитывающиеся его стихотворениями, невольно увлекались его примером, шли по его следам и облекали свои мысли и чувства в стихотворную форму, которая по своей красоте мало уступает Шевченковой» [25, с. 466]. Можна сперечатися щодо останнього твердження про красу, але не у випадку віршів О. Псьол. Єдиний мінус – цих віршів мало. Недаремно й Федір Камінський, що знайшов її вірш «До сестри» у зошиті Феодосія Дейкуна-Мовчаненка, приписав цю поезію Шевченкові [12, с. 523], порівнявши з «Хустиною». Ф. Камінський пов'язував появу вірша «До сестри» з В. Репніною, яка згодом спростувала приналежність зазначеної поезії Шевченкові, хоча й не вказала імені справжньої авторки, обмежившись поясненням: «одной моей знакомой к ее младшей сестре» [11, с. 258], тобто Олександри Псьол до молодшої сестри Глафіри. Ф. Камінський аргументував свій здогад про авторство вірша «До сестри», спираючись на лист В. Репніної, в якому вона писала про те, що є сестрою Шевченкові. В. Репніна з цього приводу коротко зазначила: «Я проста и люблю простых. Шевченко был у нас всеми любим» [11, с. 258].

Напевно, варто нагадати деякі біографічні відомості про поетку О. Псьол. У своїх автобіографічних записках В. Репніна згадувала: «К мамá привезли для помещения в Институт [Полтавський інститут для панянок фундувала мати Варвари Репніної – Р. Х.] девочку Сашу Псьол. Она была круглая сирота. Мать ее скончалась в родах, произведя на свет девочку Глафиру. Через три месяца скончался и отец. Всех сирот осталось семь человек, четыре девочки и три мальчика. Самую младшую Глафиру взяла к себе бабушка ее, жившая в небольшом их имении <...>. Маленькая Глафира обвила мне шею рученками и поцеловала меня. С этой минуты я до того полюбила ее, что стала просить у мамы позволения взять к

нам в дом Глафиру»¹⁰ [10, с. 490]. Згодом обидві сестри доживали віку в княжни Репніної у Москві. Хоча Глафіра й вийшла заміж за П. Дуніна-Борковського, проте щастя її не було тривалим – чоловік невдовзі помер. Обидві сестри відійшли у кращий зі світів майже одночасно: Глафіра – у 1886 р., Олександра – у 1887 р.

О. Псьол є важливою особою не тільки в оточенні Шевченка, а й в українському письменстві, адже вона фактично є першою українською поеткою не тільки доби романтизму, а й часу виокремлення українського письменства з російського потоку. Її поетика зазнала значного впливу Шевченка, однак сам поет не вважав її своїм епігоном, а вбачав у ній споріднену душу й літературного побратима. Саме тому вірш «Свячена вода»¹¹ не просто подобався Шевченкові, а був для нього принципово важливим. Саме тому про цей вірш він згадав у передмові до невиданого «Кобзаря» 1847 р.: «А щоб ви знали, що труд ваш не мимо іде – і щоб не дуже чванилась московская братія своєю Ростопчиною – то от вам “Свяченная вода”»; написано панночкою, та ще й хорошою, тільки не скажу якою, бо воно ще молоде, боязливе. А переверніть пудові журнали та пошукайте, чи нема там чого-небудь такого, як “С[вяченая] в[ода]”, – і не турбуйтеся, бо, сй-богу, не найдете» [32, т. 5, с. 208]. Цікаво, що попри високу оцінку поезії О. Псьол, особисто з нею Шевченко ніколи не спілкувався, хоча й бачився в родині Репніних. У листі до поета, який датується початком березня 1848 р., що у виданні листів до поета значиться під окремим номером, але його тепер дослідники називають припискою в листі В. Репніної, Олександра згадала, що «в обществах, где мы встречались иногда, я ни разу не говорила с Вами. Отдаление делает меня отважнее; при том я имею тройное право быть вовсе не чужою, *[рядки 7–10 закреслено. — Ред.]*» [6, т. 1, с. 146–147]. Невідомо, який саме текст викреслила адресантка. Можливо, Шевченко був дорогий О. Псьол не тільки як поет, вона ж не наважувалася навіть заговорити з ним при зустрічі. Прикметно, що в першому листі В. Репніної до Шевченка на засланні від 13 січня 1848 р. сестра О. Псьол Глафіра зробила приписку, в якій використала, вочевидь, таки чотиривірш своєї сестри: «...Від сльоз дримає нудьга невсипуча, / Змочи наше сердце, як літнім дождем, / І зійде молитва, мов квітка пахуча, / І обвіє душу миром та теплом» [6, т. 1, с. 136]. Адже Глафіра, з якою Шевченко був близько знайомий, була художницею, а не поеткою. Крім того, у цьому чотиривірші з'являється мотив молитви як порятунку душі. Згодом цей мотив О. Псьол розгорне у вірші «Молим тебе, Боже правди, Боже благостині», що є молитвою за порятунок Шев-

¹⁰ У повнішому виданні спогадів В. Репніної про це сказано розлогіше [див.: 22, с. 345–346].

¹¹ Уперше вірш опубліковано в: Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. – № 2. – С. 323–324.

ченкової душі. Прикметно, що на засланні поет просив текст вірша «Свячена вода», а не, наприклад, текст вірша О. Афанасьєва-Чужбинського «Шевченкові», опублікований 1843 р. [20, с. 102–104], написаний ще 1841 р., – перший зразок поетичної шевченкіани.

Саме із віршами О. Псьол «Свячена вода» і «Молим тебе, Боже правди, Боже благостині», які поетка надіслала Шевченкові на заслання, у шевченкознавчій літературі й досі немає визначеності і ось чому. Уперше своє прохання про вірш О. Псьол Шевченко висловив в листі до А. Лизогуба 1 лютого 1848 р.: «Коли маєте “Свячену воду”, то спишіть та пришліть мені, бо та, що ви мені передали, утрачена» [32, т. 6, с. 41]. Це зізнання Шевченка свідчить, що вперше текст заповітного вірша поет отримав від А. Лизогуба ще 1847 р. Зазначу, що саме А. Лизогуб поряд із О. Чернишовим найчастіше писав поетові у перший рік заслання – 2 листи з 6. Треба наголосити, що листування провадилося таємно. Лев Жемчужников писав з цього приводу Олександрові Кониському 18 жовтня 1897 р.: «Листування Лизогуба з Шевченком під час його заслання велось досить секретно, бо в Андр[ія] Ів[анови]ча були неприємності, і його попередили про те, що за ним нагляд 3-го відділення» [16, с. 520]. Вдруге своє прохання Шевченко адресує Глафірі Псьол у приписці до листа В. Репніній від 25–29 лютого 1848 р.: «...пришлите, ежели имеете, “Свячену воду”; она оросит мое увядающее сердце» [32, т. 6, с. 43].

Як уже зазначалося, Олександра Псьол виконала прохання Шевченка, надіславши свій вірш у листі В. Репніній¹², датованому початком березня 1848 р., висловивши поетові підтримку: «...протягиваю Вам руку, прошу Вас, добрый Тарас Григорьевич, считайте и меня старой знакомой», і передавши йому вітання від своєї сестри Тетяни, що через хворобу була прикута до ліжка. У цьому ж листі вона бажає, аби поета не виганяли з Едему, а це свідчить, що О. Псьол читала лист Шевченка до В. Репніній від 25–29 лютого 1848 р., в якому поет порівнював своє життя в Орській фортеці з Едемом. Водночас М. Стороженко стверджував на підставі автографа, що в листі від 19 березня 1848 р. О. Псьол переслала інший свій вірш, присвячений Шевченкові, а саме «Молим тебе, Боже правди, Боже

¹² Лист В. Репніній до Шевченка. Початок березня 1848 р. // ЦДІАК України, ф. 2221, оп. 1, спр. 297, арк. 1 і зв.; приписка О. Псьол у листі В. Репніній до Шевченка. Початок березня 1848 р. // ЦДІАК України, ф. 2221, оп. 1, спр. 297, арк. 2 і зв. У виданні «Листи до Тараса Шевченка» (1993) й в «Епістолярії Тараса Шевченка» (2020) обидва ці документи подано як окремі листи. Жодних додатків вони не містять.

благостині»¹³ [25, с. 466]. Однак у списку паперів, що їх було конфісковано у Шевченка 1850 р., цього вірша немає, значаться натомість два списки вірша «Свячена вода» під номером 23 і 24 [32, т. 6, с. 262]. Відповідаючи на допиті на запитання, хто писав йому в 1847 р. і 1848 р., Шевченко відповів: «И еще письмо от Александры, которой фамилия Псел, живущей в Полтавской губернии, Переяславского уезда, села не помню» [32, т. 6, с. 265]. Тоді ж уточнив: «Стихи под название Святая вода – сочинение Александры Псел, полученные мною при письме в к[репости] Орской, 1847 года, на которое я не отвечал» [32, т. 6, с. 266]. Поета, вочевидь, зрадила пам'ять, бо лист О. Псьол датований початком березня 1848 р.

Малоймовірно, що загублений Шевченком текст «Свяченої води» знайшовся, відтак у списку конфіскованих паперів Шевченка не було двох списків одного твору. Вірогідніше, що в даному разі сталася контамінація, два різні вірші: «Свячена вода» і «Молим тебе, Боже правди, Боже благостині», що називається за першим рядком, опинилися під однією назвою. Про те, що О. Псьол переслала Шевченкові обидва зазначені вірші, твердив П. Зайцев. Цей же дослідник назвав вірш «Молим тебе, Боже правди, Боже благостині» «Молитвою за Шевченка» [8, с. 215].

О. Псьол відгукнулася на арешт учасників Кирило-Мефодіївського братства поетичним триптихом під назвою «Три сльози дівочи»¹⁴ (1847). Вже у назві цього поетичного триптиха прочитується аллюзія на Шевченкове поетичне кредо: «Може, найдеться дівоче / Серце, карі очі, / Що заплачуть на сі думи – / Я більше не хочу... / Одну сльозу з очей карих – / І... пан над панами!...» («Думи мої, думи мої», 1840). Можливо, цей триптих був відгуком на лист Шевченка до В. Репніної від 24 жовтня 1847 р., в якому є такі слова: «Вы непременно рассмеялись бы, если б увидели теперь меня. Вообразите себе самого неуклюжего гарнизонного солдата, растрепанного, небритого, с чудовищными усами, – и это буду я. Смешно, а слезы катятся» [32, т. 6, с. 37]. Якщо перші два тексти циклу (перші дві сльози): «Заплакала Україна» і «Ой коли б я голос соловейка мала» – мають колективного адресата – кирило-мефодіївців, яких авторка називає: «сини мої коханії» (аллюзія на «Гайдамаків»), «мої квіти рожевії, морозом прибиті» (аллюзія на вірш «Думи мої, думи мої...», 1840), «орли мої молодії, яструбом зустріті» (аллюзія на «Гайдамаків»), «брати милі», «сини України» (аллюзія на послання «І мертвим, і живим...»), то адресат третього, під назвою «Віє вітер над Києвом» – це винятково Шевченко, «незабу-

¹³ Оpubліковано в: Вінок Т. Шевченкові: із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів. – Одеса, 1912. – С. 5. Текст вірша узятो зі статті М. Стороженка «Новые материалы для биографии Шевченка» [див.: 26].

¹⁴ Першодрук в: Хата: [Альманах] – Петербург: Друкарня П. А. Куліша, 1860. – С. 107–109. Без прізвища авторки.

тній син» Дніпра й дніпровських гір. Загалом третя частина триптиха ґрунтується на персоніфікації, запозиченій із фольклору за посередництвом «Кобзаря». Цей вірш написано у формі діалогу між Дніпром і горами, що є символами Шевченкової поезії. Антропоморфізм згаданої поезії О. Псьол також має шевченківське походження, наприклад, у шевченківській «Думці» («Вітре буйний, вітре буйний!») вітер говорить з морем, запитує синє море, принцип антропоморфізму з'являється і в поезії «Н. Маркевичу», і у вірші «Вітер з гаєм розмовляє». Загалом антропоморфізм є найприкметнішою рисою Шевченкової ранньої творчості, від якої відштовхнулася О. Псьол. У третій частині її триптиху німі гори, що раптові починають говорити, докоряють Дніпру за те, що він не питає Україну, «по кім вона тужить», не прислухавсь до дівочих плачів-співів за поетом. О. Псьол вдається й до характерного для Шевченка повтору: не питав, не прислухавсь. Саме гори просять Дніпра розпитати буйних вітрів (чергова алюзія на одну з «Думок» Шевченка) про те, «як наш кобзар з важким ранцем / Під ружжем гуляє!».

У «Шевченківському словнику» вказувалося, що триптих О. Псьол пройнятий співчуттям до всіх арештованих кирило-мефодіївців, зокрема й до Шевченка [31, с. 149]. Натомість у «Шевченківській енциклопедії» стверджується, що Шевченкові присвячено усі три вірші триптиха «Три сльози дівочі» [30, с. 389], хоча насправді поета О. Псьол має на увазі лише в третій частині. Водночас ані в «Шевченківському словнику», ані в «Шевченківській енциклопедії» не згадано вірша «Молим тебе, Боже правди, Боже благостині», що написаний у формі молитви. Навіть у цьому поетка мала за зразок Шевченкові молитви, зокрема у поемі «Гамалія»: «Ой Боже наш, Боже, хоч і не за нами, / Неси Ти їх з України. / Почуємо славу, козацькую славу, / Почуємо та й загинем». У першій строфі поета названо «сиротою у степу-пустині», «братом нашим». Автобіографічний наратор цієї ліричної поезії звертається до Господа з проханням не покидати Шевченка на засланні, озиватися до його душі й перетворити сльози тих, хто йому співчуває, на святу, живу, зіцлюю воду, яка загоїть всі рани й напоїть душу. Поетка вкотре звертається до ключового в її творчості образу «святої / свяченої води» з одноіменного вірша, образу метафоричного, який позначає і любов, і кохання, що у свою чергу є наріжним каменем християнства: «А кохання вірне, щире, / Як вода святая, / Бо вона грівих багато / Із душі змиває» [27, с. 48].

Творчістю Шевченка у 1840-х, крім В. Репніної, О. Псьол і її сестри Глафіри, вірогідно, цікавилася також Софія Закревська, письменниця і братова Ганни Закревської, в яку був закоханий Шевченко. Соціальний і психологічний портрет уявної Шевченкової читачки 1840-х можна рекон-

струювати, спираючись на роман у листах С. Закревської «Інститутка»¹⁵, оскільки головна героїня цього твору Глафіра може слугувати узагальненим образом тієї освіченої дворянки українського походження, про яку писав у своїх спогадах О. Афанасьєв-Чужбинський. Прототипом цього образу в «Інститутці», вочевидь, є сама С. Закревська, яка, як і її героїня, не закінчила Катерининський інститут шляхетних панянок у Петербурзі, яка, як і її героїня, володіла пером, захоплювалася українською етнографією, природою й дворянським побутом. С. Закревська, авторка згаданого роману й повістей «Ярмарок» (1843) і «Криниця» (1847), входила до числа провінційних російських письменниць, таких як Єлена Ган, Надія Дурова, Олександра Зражевська, Марія Жукова, Анастасія Марченко [див.: 23]. В. Белінський в оглядах російського письменства згадав серед кращих творів 1841 р. «Інститутку» С. Закревської, назвавши останню «ною талановитою письменницею» [див.: 1, т. 5, с. 585], а серед журнальних повістей 1843 р. виокремив «Ярмарок» [див.: 1, т. 8, с. 95]. Прикметно, що її повісті приписували Якову де Бальмену, оскільки її особи немає в «Малоросійському родословнику» В. Модзалевського, а в різних словниках російських письменників зазначалося лише її ім'я без по-батькові [див.: 29, с. 129]. Шевченко зустрівся із Софією Олексіївною на балу з приводу іменин покійного чоловіка старої Т. Волховської 29–30 червня 1843 р. в Мойсівці [7, с. 89]. На цьому ж балу познайомився поет і з О. Афанасьєвим-Чужбинським, який згадував: «Саме в цей час зустрів я у Мосівці С. О. Закревську, яка тоді надрукувала в “Отечественных записках” свою “Інститутку” і зачепила в ній кількох осіб, що звичайно відвідували стару Волховську» [24, с. 90]. І далі: «Шевченко усівся між дамами в товаристві С. О. Закревської. Цілий день він був предметом загальної уваги, за винятком двох-трьох осіб, які не визнавали не тільки української, а й російської поезії і марили лише Гюго і Ламартином. Швидко Шевченко став наче свій з усіма і був як дома. Багато гарненьких жінок читали йому напам'ять уривки з його творів, і він особливо хвалив чистоту полтавської говірки» [24, с. 90–91]. Поет спілкувався з письменницею й пізніше – у 1845–1846 рр., про що також лишив спогади О. Афанасьєв-Чужбинський: «Взимку ми з'їхалися у Закревських. Шевченко був у них як свій і охоче жив у їхньому гостинному домі. Іноді з'їжджалися до Віктора Олексійовича деякі поклонники Бахуса, і відбувалися славнозвісні свята. Але Тарас Григорович любив і жіноче товариство, нерідко просиджував у вітальні господині в дружньому колі, весело розмовляючи, слухаючи музику або гучним своїм голосом співаючи сузовитих українських пісень. Тоді ніякі зусилля поклонників Бахуса не в

¹⁵ Повністю цей твір вийшов друком в «Отечественных записках» за 1841 р., проте перші його частини друкувалися ще 1837 р. у часописі «Современник».

зможі були відняти його в нас, і кінчалось тим, що Віктор Олексійович з товаришами приходив з флігеля і ми всі разом просиджували далеко за північ. Одного разу ми зібралися до родичів Закревських верст за десять. Час минув непомітно. Марія Олексіївна чудово грала Шопена, Софія Олексіївна розповідала цікаві епізоди із колишнього побуту українських панів. Тарас Григорович був веселий і балакучий» [24, с. 93].

На мою думку, Шевченко знав роман С. Закревської «Інститутка», тим паче, що в XIX томі «Отечественных записок» за 1841 р., де його вміщено, публікувався переклад роману «Пригоди Олівера Твіста» Ч. Діккенса, що його письменник гіпотетично читав [див.: 3, с. 334]. Шевченкові, вочевидь, імпонувало, що С. Закревська у своїй повісті заперечувала тезу про те, наче в Малоросії все смішно, що там живуть чудернацькі люди: «Вы там себе в Петербурге воображаете, что Малороссия населена чужаками. Я и сама так думала, но <...> это неправда. Здесь очень мило: земля прекрасная, а люди – как обыкновенно люди на белом свете: много есть добрых и хороших, а для контраста с ними злых и смешных столько же, как везде» [9, с. 232]. Прихильні думки про Малоросію, розлогі описи її природи, українського побуту і звичаїв, передусім побуту і звичаїв малоросійського дворянства, зокрема сільських балів, озвучує у своїх листах до подруг з петербурзького інституту Глафіра – баришня з хорошим смаком. Їдучи на перший бал у селі, кузина прикрасила їй зачіску білим пір'ям. Глафіра ж відмовилася від такого сумнівного іміджу: перукар зачесав її «и просто, и мило» [9, с. 209].

Думки Глафіри, як і образ автобіографічної героїні, є антитезою думкам і характерові княгині Н., яка, розтринькавши гроші покійного чоловіка, змушена жити в селі Червоні Шапки, що їх ненавидить і в яких нудиться. Безперечно, Шевченкові б імпонували описи української природи і її мешканців у повісті, тим паче, що сам він в Петербурзі сумував за Україною: «Прекрасная деревня Червоны Шапки! Местоположение восхитительное: гора, лес, река – все там есть. Улицы чисты, хаты выбелены и окружены садами. Посреди села, на горе, церковь готической архитектуры: на высокой колокольне золотой крест теряется в облаках. От церкви широкая липовая аллея ведет до самых ворот дома, картинно стоящего между садом и рекою, над которою протягивается длинный мост с раскрашенными перилами. Все это прекрасно!» [9, с. 251]. Автобіографічна героїня повісті Глафіра чудово артикулювала відмінність України від Росії, починаючи вже з клімату: «Весна в Малороссии должна быть очаровательна: недели через две, когда вы еще будете кататься в санях в холодном Петербурге – мы с Лизой надеемся гулять на свежей, зеленой траве» [9, с. 225]. Шевченкові не могли не імпонувати зізнання авторки, висловлені через Глафіру про українську мову, яку вигнали з «хорошего общества»: «... только изредка можно услышать какого-нибудь почтенно-

го старика или старуху, которые наперекор всем, дерут себе на своем природном языке очень мило и оригинально. Для меня же, малороссийский язык – прелесть: в нем есть какая-то особая живость, наивность и притом лаконизм в высшей степени <...>. Когда поживу здесь дольше, буду учить вас по-малороссийски, теперь же – *не здывуйте панночки!*» [9, с. 232]. У творі колоритно описано сільську знахарку Зозулиху. Можливо, її монолог: «Усе могили. Колись тут бились козаченьки с ворогами. В каждый могили костей не пересчитать!.. Чего ж ты злякалась, пани, цыго? мертвецы пид землею; вони до нас не прійдуть, а мы до их будем» [9, с. 295] – відгукнувся в образі могили, «начинених нашим благородним трупом» з поезії «Буває, в неволі іноді згадаю» (1850). Мотив могили, начиненої трупами козаків, зустрічається й у поезії А. Метлинського зі збірки «Думки і пісні та ще дещо» (1839). Інтертекстуальність цього мотиву свідчить про його фольклорне походження.

Були у Шевченка вдячні читачки в Україні й після його повернення із заслання. Аргументом слугує лист Горпини Ніколаєвої до П. Куліша від 7 вересня 1859 р., що повністю не зберігся. У ньому панночка, котра закінчила Київський інститут шляхетних панянок 1858 р. й жила в маєтку батьків у селі Макарівці біля Борисполя інформувала свого візаві по листуванню, що вони разом із сестрою, за рекомендацією П. Куліша, відвідали учителя Івана Хильчевського, що на той час викладав у Другій київській гімназії, згодом мав широку вчительську практику в Києві. Панночки просили І. Хильчевського дати їм українські книжки, але він, за Г. Ніколаєвою, різко негативно відреагував на це прохання, зазначивши, що Шевченко сидить в казематі, а їхній *«партии нужно присмереть»* [21, с. 180]. І. Хильчевський повідомив, що всі книжки віддав Феодосію Дейкуну-Мочаненку. Авторка листа описала, як, приїхавши з сестрою до Києва наступного разу, бачила «торжество – выпуск из каземата нашего украинского певца; с него сняли портреты в числе “пятисот” экземпляров (у нас один, а отчего Вашего нельзя достать?), принимали его везде с восторгом, особенно студенты, толпы бежали смотреть на него, из Черниговской губ. помещики приехали его просить к себе, и наконец он выехал в Петербург просить будто позволения читать лекции в здешнем Университете» [21, с. 180]. На цьому лист уривається. Текст листа детально прокоментував Є. Нахлік, зауваживши, що Шевченка арештували 13 липня 1859 р. на Михайловій Горі у справі про т. зв. богохульство. 30 липня його доставили у Київ, 31 липня поета взяв на поруки священник Юхим Ботвиновський. 7 серпня Шевченко перейшов на квартиру свого академічного приятеля Івана Гудовського, який і зробив дві світлини мистця у власному фотоательє. При цьому Є. Нахлік зазначив, що твердження Г. Ніколаєвої про 500 примірників Шевченкового фотопортрету – цифра нереальна. 13 серпня Шевченко повернувся в Петербург. Ці дати з Шевченкової

біографії дали дослідникові можливість стверджувати, що перший візит сестер Ніколаєвих до І. Хильчевського відбувся десь у другій половині липня 1859 р., потім вони ще раз «приїхали до Києва першої декади серпня і були тут, коли поет уже вільно ходив по місту і сфотографувався у Гудовського» [21, с. 181]. Зрозуміло, зазначений лист свідчить про інтерес до постаті Шевченка. З нього важко зробити висновки про те, що панночкам Ніколаєвим була відома Шевченкова поезія. Адже вони так і не отримали омріяних книжок. Однак про те, що Шевченкова поезія таки циркулювала (хай обмежено) в колі київських інституток свідчить лист Г. Ніколаєвої до П. Куліша від 25 червня 1860 р., в якому згадано даму Крюгер, котра «хранит, как святыню, под стеклом сочинения Гоголя; она жила и была дружна с его сёстрами. В третьем классе одна Фабрициус любит и читает по-украински, во 2м и в 1м классе есть несколько девиц, которые с жадностью читали, когда я давала “Хату”, “Кобзарь” и проч.» [21, с. 237–238]. Отже, Г. Ніколаєва не тільки сама була вдячною читачкою Шевченкового «Кобзаря», а й давала цю книжку читати іншим. Найповніше уявлення про образ цієї молодой інтелігентки дає її лист до П. Куліша від 14 червня 1860 р., в якому вона виявляє себе критиком польської рецепції Шевченка на Наддніпрянщині: «Вот также что один господин просил даже Вам написать: что мы обязаны всем – полякам, и то, как не наши писатели старались дать знать остальному миру, что Украина – поэтическая страна, и то, как и Чайковский, и другие писатели старались выставить всё, что есть хорошего в ней» [21, с. 235]. Г. Ніколаєва зауважує, що поляки справді пишуть про Україну, навіть українською мовою, захоплюються українською поезією й народними піснями, але водночас показують, що «мы всем им обязаны, что Украины нет самостоятельной и быть не может, а это как бы какой-то отголосок Польши. А теперь ещё они стараются показать пред нашими, что поляки уважали национальность нашу, и что мы сами виноваты своему несчастью, чрез присоединение к России, и что мы должны ненавидеть русских. Но как меня смешит, когда они говорят, что Бонковский так перевёл “Kwiatke nasze” на наш язык, что и Шевченко никогда так не писал и не владел своим языком» [21, с. 235]. Г. Ніколаєва, якій у 1860 р. виповнилося 19 років, виявляє у цьому листі непересічну самостійність думки. Хоча її ставлення до поляків українського походження на Наддніпрянщині критичне, проте паралельно вона стверджує, що саме поляки підтримують і серед українського народу, і в освіченому українському колі патріотизм, інформуючи П. Куліша про те, що в Києві є чимало людей – великих патріотів, «которые втихомолку много трудятся». Себе Горпина також називає патріоткою, що вразила багатьох своїми ідеями, тому учні її нареченого Делинського «благоговейт предо мной» [21, с. 236]. Варто зазначити, що листи Г. Ніколаєвої до П. Куліша починалися на високій патріотичній

ноті, а скінчилися розбитими любовними мріями. Ці листи свідчать й про те, що кохання авторки листів до такої непересічної особистості, як П. Куліш, зародилося на ґрунті українського патріотизму. Однак її наречений Делинський теж був патріотом і любив Україну. Про це свідчить його лист до П. Куліша від 26 червня 1860 р. [див.: 21, с. 254]. Однак Делинський був патріотом на словах, тобто «тихим», а не «голосним», діяльним, геніальним, як П. Куліш. Непересічна й екзальтована Г. Ніколаєва прагнула непересічного кохання, кохання, яке б піднімало її у власних очах й в очах інших, однак бажання не завжди втілюється в реальність. Г. Ніколаєва так і не втекла від свого нареченого в Одесу до П. Куліша, але її листи свідчать, що Шевченкову поезію дехто з київських інституток читав й у кінці 1850-х рр.

Розуміння читацького «горизонту сподівань», з'ясування механізмів рецепції увиразнює розуміння Шевченкової творчості, її функціонування. Захоплені враження від першого «Кобзаря» (1840) свідчать про високі естетичні стандарти поезії Шевченка. Першими його читачами були освічені дворяни українського походження, зокрема талановиті жінки-мисткині. О. Псьол й О. Білозерська під впливом Шевченка взялися за перо й почали писати українською мовою, усвідомлюючи національне значення поета. В. Рєпніна високо цінувала геній Шевченка, її приваблювали його російські поеми «Тризна» і «Слепая». Княжна зафіксувала власні враження від Шевченкової поезії на письмі. Щодо найстаршої серед згаданих читачок С. Закревської, яка була особисто знайома з Шевченком, то автобіографічна героїня Глафіра з її роману «Інститутка» може слугувати узагальненим образом тієї освіченої дворянки українського походження, що захоплювалася першим «Кобзарем». Листи Г. Ніколаєвої до П. Куліша переконують, що й наприкінці 1850-х Шевченкова поезія хай обмежено, але циркулювала у середовищі київських інституток.

Література:

1. *Белинский В. Г.* Полное собрание сочинений: в 13 т. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953–1959.
2. *Богданова Н.* Альбом М. Д. Селецької і автограф Т. Г. Шевченка // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1927. – Кн. 1. – С. 16–19.
3. *Боронь О.* Спадщина Кобзаря Дармограя: джерела, типологія та інтертекст Шевченкових повістей. – К.: Критика, 2017. – 496 с.
4. *[Гершензон М.] Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Рєпнина // Русские Пропилеи.* – Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1916. – Т. 2. – С. 179–263.

5. *Грінченко Б.* Привітання Ганні Барвінок: За сорокалітню літературну діяльність. – Л.: Друкарня НТШ, 1900. – 19 с.
6. *Епістолярій Тараса Шевченка: у 2 кн.* / Упор. С. А. Гальченка, Г. В. Карпінчук, наук. ред. О. В. Боронь. – Х.: Фоліо, 2020.
7. *Жур. П.* Труды і дні Кобзаря. – К.: Дніпро, 2003. – 520 с.
8. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – К.: АТ «Обереги», 1994. – 456 с.
9. *Закревская С.* Институтка: Роман в письмах // Отечественные записки. – 1841. – Т. XIX. – № 12. – С. 201–307.
10. *Из автобиографических записок княжны В. Н. Репниной* // Русский архив: Историко-литературный сборник. – 1897. – № 7. – С. 478–490.
11. *К биографии поэта Шевченка (письмо княжны В. Н. Репниной к издателю «Русского Архива»)* // Русский архив: Историко-литературный сборник. – 1887. – № 6. – С. 258.
12. *Каминский Ф.* Еще щепотка на могилу Шевченка // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – № 3. – С. 519–530.
13. *Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т.* – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 3: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / Упорядн.: І. Л. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. АН Української РСР. Археографічна комісія; Інститут історії; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві. – 415 с.
14. *Корнійчук М.* Жіноча молитва за Шевченка // Українознавчий альманах. – 2011. – Вип. 6. – С. 29–32.
15. *Куліш П.* Хуторна поезія. – Л.: Друкарня Тов-ва ім. Шевченка, 1882. – 137 с.
16. *Листи до О. Я. Кониського* // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1958. – С. 518–521, 622.
17. *Материалы для биографии Г. П. Галагана* // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII. – № 9. – С. 189–224.
18. *Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т.* / Редкол.: А. Лащенко (голова) та ін. – К.: Видавництво «Музична Україна», 2003. – Т. 1 / Упоряд., передм. та коментарі Р. Пилипчука. – 344 с.
19. *Міяковський В.* Люди сорокових років: кирило-методіївці в їх листуванні // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 33–98.
20. *Молодик на 1843 год: Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким.* – Х.: В университетской типографии. 1843. – Ч. 2. – 160 с.
21. *Нахлік Є., Нахлік О.* Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження; з додатком невідомого листування. – Л.: [б. в.], 2009. – 320 с. – Серія «Літературознавчі студії». – Вип. 13.

22. *Репнина В. Н.* Воспоминания княжны Варвары Николаевны Репниной (1808–1839) / Пер. и публ. Е. Л. Яценко // Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах. Москва: Студия ТРИТЭ: Рос. Архив, 2007. [– Т. XVI]. – С. 283–407.
23. *Савкина И.* Провинциалки русской литературы (женская проза 30–40-х годов XIX века). – URL: http://www.a-z.ru/women_cd1/html/s_2.htm
24. *Спогади* про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
25. *Стороженко Н. И.* Новые материалы для биографии Шевченка // Киевская старина. – 1893. – Т. LX. – № 3. – С. 460–469.
26. *Т. Г. Шевченко* в епістолярії відділу рукописів / Відп. ред. Ф. К. Сарана, упор. А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. – К.: Наукова думка, 1966. – 492 с.
27. *Тридцять* українських поетес: Антологія. – К.: Радянський письменник, 1968. – 294 с.
28. *Филипович П.* Соціальне обличчя українського читача 30–40 рр. XIX в. // Життя і революція. – 1930. – № 1. – С. 155–172.
29. *Шагинян М.* Тарас Шевченко. – М.: Изд-во «Художественная литература», 1964. – 272 с.
30. *Шевченківська* енциклопедія: в 6 т. – К., 2014. – Т. 5 / НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. – 1040 с.
31. *Шевченківський* словник: у 2 т. – К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1977. – Т. 2 / Відп. ред. Є. П. Кирилюк, заст. відп. ред. В. С. Бородін [та ін.]. – 410 с.
32. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003–2014.

ШЕВЧЕНКІВ ЧИТАЧ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. НА НАДДНІПРЯНЩИНІ

Народження української інтелігенції: громадівство як стиль життя – Шевченко як орієнтир

Найяскравішим проявом українського життя в Російській імперії у другій половині XIX ст. були громади¹⁶. Завдяки громадам, які виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Єлисаветграді, Харкові, Петербурзі вдалося зберегти тяглість тієї інтелектуальної традиції українського самоусвідомлення, що її розпочали учасники Кирило-Мефодіївського братства. Про спадкоємність громадівського руху щодо кирило-мефодіївців¹⁷ прямо писав П. Куліш у своєму посланні 1862 р., котре відоме під назвою «Українофілам». У ньому письменник схаактеризував українську ідею й визначив причини її швидкого поширення у 1860-ті роки: «Отвергнув мысль о собственном благосостоянии, пренебрегши честолюбивыми планами, свойственными молодому уму, и решаьсь на всевозможные бедствия посреди тех, кого они в душе своей называли недолюodkaми [ідеться про дворян українського походження – *Р. Х.*], принялись эти вначале весьма немногие народолюбцы за свое дело и начали его с изучения простого народа украинского, его языка, его нравов, обычаев и его истории. Во главе своей они имели поэта [Шевченка – *Р. Х.*], которого природные способности до сих пор не оценены вполне, по невозможности приложить мерило критики к произведениям ненапечатанным. Был между ними и еще один высокий талант [*М. Костомаров* – *Р. Х.*], обнаруживший свою всю силу только в недавнее время, на поприсие истории. Но все-таки их было так мало и пропаганда их, чуждая политической искусственности, распространялась так медленно, что прошли бы десятки лет прежде, чем общество обратило на их дело серьезное внимание. К несчастью для них лично – или, по крайней мере, для лучших из них – и к счастью для проповедуемой ими идеи, посторонняя механическая сила, понимавшая вещи грубо, нашла нужным уничтожить неуничтожимое и распорядилась так неловко с немногими деятелями только что воплотившейся идеи, что число их начало выростать быстро и в течение нескольких лет охватило значительную часть мыслящего общества» [48, с. 423–424]. П. Куліш уважав, що

¹⁶ Про Шевченка в громадах див.: Глизь І. Громади українські і Шевченко (1858–1907) // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – К., 2012. – Т. 2. – С. 178–183.

¹⁷ На тему спадкоємності ідей «Основи» див.: Стешенко І. Українські шестидесятники // Записки українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 2. – С. 39–83.

загальне число прибічників української справи у 1860-ті роки порівняно з 1840-ими значно розширилося. Справді, у 1862 р., коли писано цитованого листа, на Наддніпрянщині існувало вже 67 недільних шкіл, в яких налічувалося кілька тисяч слухачів [26, с. 62]. Організаторами недільних шкіл були громадівці, перша недільна школа була відкрита 1859 р. на Подолі. Павло Житецький згадував, що разом із Володимиром Антоновичем частенько бував в урочищі Кожум'яки, де багато працював серед міщанства. В. Антонович поширював історичні знання, а сам мемуарист або читав «Кобзаря», або співав українських пісень [81, т. 2, с. 146]. У той час в Києві організувався й хлопоманський гурток, до якого входили В. Антонович, брати Рильські, Б. Познанський, брати Поповські, Пшедпельський, П. Свенціцький, В. Василевський, брати Габелі. Товариство зазвичай збиралося в домі Габелів на вулиці Кузнечній. Господиня дому, вдова полковника Габеля Августа, її дочки і племінниця Марія Поль створювала добру товариську атмосферу. На цих зібраннях читали твори Шевченка [58, с. 78]. Цікавими є спогади громадівця Б. Познанського про школу в Київській губернії, де він вчителював у 1860-х рр. За цим мемуаристом, учні читали «Кобзар» (1860), «Чорну раду» П. Куліша, повісті Г. Квітки й оповідання Марка Вовчка, у навчальному процесі використовувалася «Граматка» П. Куліша «и плохонький букварь Шевченка», згодом з'явилися «метелики» – книжки для народного читання [65, с. 242].

Водночас «симпатиків українського руху серед землевласників і буржуїв» Наддніпрянщини у другій половині XIX ст. та й на початку XX ст. можна було перелічити на пальцях однієї руки [12, с. 202]. Часопис «Основа», як відомо, також перестав виходити передусім через брак передплатників і меценатів, а вже в другу чергу через поганий менеджмент його головного редактора Василя Білозерського. Про цю тенденцію – брак грошей для української справи – прямо писав П. Куліш в листі до Олександра Кістяківського 16 січня 1881 р.: «Нужны деньги, а все наши доброжелатели принадлежат к недостаточному классу. <...>. Без денег, *легко-верно* истраченных Катениным, не существовала бы Основа. Без денег, истраченных без всякого счета мною, не было бы ни малорусских книг, ни метеликов, ни Каменецких, ни Щербаков. И в настоящее время движение в малорусской интеллигенции можно поддержать только значительными затратами денег» [63, № 4, с. 23]. До речі, адресат цього листа О. Кістяківський, за словами Федора Савченка, презентував тип професора-культурника, «який взяв у Лаврова ту частину його теорії, в якій говориться про обов'язок інтелігенції сплатити свій борг народові. Він старанно платив цей свій борг, притягаючи й передаючи до скарбниці “Старої Громади” потрібні їй кошти також і після 1876 р. І він не був тоді виключним явищем» [76, с. X].

Окрім зв'язку із попередньою інтелектуальною традицією, громади також об'єднали інтелектуальні сили Лівобережжя й Правобережжя й сформували незначний прошарок української інтелігенції в російській частині України, що на неї спиралися й галичани, розбудовуючи власну українську ідентичність. Цей процес уособлювали три знакові фігури – Володимир Антонович, Олександр Кониський і Михайло Драгоманов, хоча останній у студентські роки до «Громади» не належав [див.: 54, с. 48]. Оскільки М. Драгоманов змушений був емігрувати з Росії після ліквідації Південно-західного відділу Російського географічного товариства й Емського указу 1876 р., В. Антонович узяв на себе роль лідера Київської громади. Саме він координував увесь громадівський рух. Нині цього історика називають батьком українського народництва, але був він водночас й організатором тогочасних українських інтелектуальних сил. Євген Чикаленко, вирізняючи в громадах українську й українофільську течії, підкреслював, що В. Антонович був справжнім українцем не тільки з огляду на свою рафіновану, інтелігентську мову, але й через свій світогляд: «він певен був, що український рух колись прийме і політичний характер» [99, с. 243]. Професор права Київського університету й родич В. Антоновича О. Кістяківський записав у щоденнику 17 березня 1876 р.: «Несомненно, что под влиянием Антоновича в состоянии была сложиться партия крепкая, дисциплинированная со всеми достоинствами и недостатками» [37, т. 1. с. 123].

Можна зробити спробу реконструювати світогляд українського інтелігента-громадівця 1860–1870-х років, окреслити його смаки, інтелектуальний рівень, визначити вплив на нього творчості Шевченка, спираючись передусім на джерела особового походження. Можливо, найдоречніше розпочати з портрету українофіла-шістдесятника або пуриста: «З книжкою в руках, чи то з “Кобзарем” Шевченковим, чи то з “Метеликом” Куліша, в простій свитці з простою селянською мовою йшов хлопоман на село, читав там якийсь художній твір, найчастіше “Катерину” або “Наймичку”, розказував про давнє минуле українського народу, поясняв закони про селян, заводив розмови про становище, й потреби селянства» [81, т. 2, с. 44]. Портрет пуристів протистоїть описам студентів Київського університету 1850-х рр., так званих тифлівців, що носили студентські сюртуки, пошиті з товстого драпу, який називався тифель. Ці сюртуки були з буфами на плечах, високою талією й довгими полами [81, т. 2, с. 131] й уважалися вершиною елегантності. Водночас М. Старицький згадував, що у 1860-х рр. студенти-поляки, українці й росіяни з Київського університету носили свій національний одяг або використовували його елементи. Подібний процес відбувався й в Галичині.

У 1870-х опоненти українофілів-сепаратистів підкоригували образ українофіла, вважаючи, що в одній кишені він носив «писання батька

Тараса, а в другій – писання Маркса» [див.: 33, с. 183]. До цього опису підходив Федір Вовк, який носив у потаємній кишенці маленьке закордонне видання нелегальних віршів Шевченка, але його сприймали в громаді як «нігіліста» [71, с. 45]. Цікаво, що російські посадовці, зокрема попечитель Київського навчального округу, князь Олександр Ширинський-Шихматов зазначав, що українофільство часто підфарбовувало себе під нігілізм. На його думку, це були явища одного порядку [див.: 55, с. 50]. Тенденція пов'язувати українофільство з соціалізмом і нігілізмом виявилася стійкою і проявлялася в обох частинах України. П. Житецький зазначив, що намагання пов'язати український рух із соціальними питаннями в Київській громаді оприявнилися після повернення 1873 р. до Києва із закордонного відрядження М. Драгоманова.

Інтелігенція Наддніпрянщини «ледь чи не наполовину вийшла з попівських родин» [12, с. 349], наприклад, П. Житецький, І. Нечуй-Левицький і О. Кістяківський були синами священників, але самі обрали шлях світський¹⁸. Олександр Лотоцький, який належав до молодшого покоління, не тільки походив зі священницької родини, а й вчився разом з С. Руданським і А. Свидницьким у Подільській семінарії. З попівської родини походив і С. Єфремов. Однак і перший, і другий відмовилися від священницького покликання. За свідченнями В. О'Коннор-Вілінської, вже у 1890-х на відміну від попередніх часів київські «семінаристи творили найплодовитіше підложжя для своєї національної музики, а слідом за нею і національної ідеї. У кожного попа, що повиходили потім з тих семінаристів, можна було знайти згодом історію Грушевського і видатнішу українську літературу» [54, с. 254]. Наприкінці XIX ст. саме Київська семінарська громада вирізнялася стійким національним духом. Вона постала 22 квітня 1888 р. (на 25 років пізніше від громади галицьких семінаристів), до неї входило 40 осіб, а її організатором був дяк Микільсько-Йорданської церкви Лука Скочковський, що утримував у своєму помешканні нелегальну бібліотеку-читальню «Ельдорадо», до якої сходилися семінаристи і їхні друзі з усього Києва [30, с. 37]. За спогадами М. Грушевського, Ельдорадо називалася уся дяківка, а не винятково бібліотека. Дяківка відігравала роль клубу, місця зустрічі й спілкування української молоді. Історик уважав, що ця назва з'явилася під впливом одного іменного вірша В. Самійленка, в якому поет іронічно назвав Росію Ельдорадо [20, с. 141]. Серед фундаторів семінарської громади були Стефан Кедреновський, Григорій і Марко Грушевські. За зразком галицьких семінарських громад (і в цьому помічаємо вже зворотний, галицький вплив на Наддніпрянщину) кияни ставили собі за мету виховувати свідо-

¹⁸ Подібні процеси розпочалися й у Галичині, у другій половині XIX ст. там також з'явилася світська інтелігенція.

мих українців, тому особливу увагу звертали на самоосвіту. І бібліотека була в цій справі помічною, бо в Ельдорадо містилися всі тогочасні українські видання. Бібліотека передплачувала «Зорю» і «Буковину», «Правду» і «Народ». Читали громадіви твори М. Добролюбова, Д. Писарева, М. Михайловського, П. Лаврова, Н. Флеровського (Берві), М. Чернишевського, О. Герцена і герценівські видання. Сергій Єфремов свідчив, що саме молоді священники стали по селах «піонерами і першими світочами національної ідеї» [30, с. 356].

Наддніпрянці відрізнялися від галичан також тим, що у другій половині XIX ст. на письмі вони переважно послуговувалися російською мовою, зокрема В. Антонович і М. Драгоманов писали свої праці російською. І. Гирич зауважує, що свідомі українці – М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Вовк – між собою навіть в умовах європейського конституційного зарубіжжя листувалися російською, вважаючи її зручнішою при обговоренні серйозних тем. Натомість у листуванні з галичанами всі троє користувалися українською, як колись П. Куліш, адже вона була офіційною мовою політичних підросійських і підавстрійських українців. Серед старогромадівців тільки у трьох родинах спілкувалися українською: в Антоновичів, Лисенків і Старицьких, у Косачів і Шульгиних матері розмовляли українською [30, с. 22–23]. Володимир Самійленко серед київських україномовних родин назвав такі: Олени Пчілки, Миколи Лисенка, Михайла Старицького, Василя Карачевського-Вовка, першої дружини Ф. Вовка Христини, Павла Житецького. У спогадах про 1880-ті роки він зазначив, що молодше покоління української інтелігенції ще не гналося за всім модерним, не здавало минуле в архів, але мало претензію до старших громадян-учених саме через те, що вони писали свої праці російською мовою [див.: 77, с. 531]. Тенденція уживати російську мову у середовищі свідомих українців пояснюється як заборонами мови, так і тим, що вся тогочасна освіта включно з освітою в Київському університеті й Київській духовній семінарії провадилася російською. Обидва ці чинники були причиною невиробленості української літературної мови. Крім того, в Київській духовній академії у другій половині XIX ст. вчилися вихідці з Костромської, Владимирської, Ярославської губерній, що створювало мовно-національний українсько-російський антагонізм серед семінаристів [див.: 12, с. 135]. Закономірно, що з розвитком української мови молодше покоління українських громадівців: М. Грушевський, О. Лотоцький, Б. Грінченко, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Д. Дорошенко – вже писали українською. Виховувалися учасники громад на основі більш розвиненої російської культури. У цьому середовищі панувала залежність від російської культури, інші культури оцінювалися через призму російської, українська ж виступала в ролі допоміжної. Таке потрактування було прита-

манним М. Костомарову, меншою мірою П. Кулішу, яскраво проявилось воно й у М. Драгоманова.

Цікавим у плані національної ідентичності є й феномен Олександра Потебні, який уважав «отечеством» Росію, Україну ж трактував як «родину» [60, с. 477]. Мовознавець розчарувався в дієздатності своїх земляків будувати власне національне життя, а всі успіхи української культури і літератури називав недостатніми. Д. Овсянико-Куликовський залишив спогади про одну розмову зі своїм учителем, яка справила на нього сильне враження, враження, котре межувало зі здивуванням. О. Потебня стверджував, що українське освічене товариство втратило у кінці XVIII ст. й у першій половині XIX ст. момент для розвитку української мови, літератури, культури. Після цього національне життя українців занепало, тобто українська суспільність виявилася не на висоті поставлених завдань. Коли його співрозмовник заперечив, що українська національність все ж існує, а українська література розвивається попри всі заборони, коли він згадав про Галичину, М. Драгоманова і нарешті про Шевченка як свідчення того, що нація, яка породила такого поета, не може так швидко занепасти, мовознавець і фольклорист з нотками національної гіркоти й сарказму відповів: «Шевченко! Жизненность нации! *Этнографический материал, а не нация!*» [60, с. 479–480]. О. Потебня на початку 1860-х був близький до Харківської громади. У щоденнику Василя Гнилосирова згадано їхню спільну з Потебнею і Чириковим подорож до Охтирки й Полтави, де вони спілкувалися з громадянами [див.: 32, с. 75]. Микола Сумцов писав, що одного разу О. Потебня виголосив доповідь про Шевченка на засіданні історико-філологічного товариства у Харкові: «Доклад был краткий; нигде не напечатан, сделан был без предварительной письменной подготовки, на словах, по случаю годовщины кончины поэта. Мысль докладчика, сколько могу припомнить, была та, что Шевченко всегда служил спутником освободительного движения, и потому интерес к его личности и поэзии возрастает с пробуждением в обществе живых стремлений и широких культурных интересов» [90, с. 97]. Колишній студент О. Потебні А. Горнфельд залишив цікаві спогади про лекції вченого, який залучав до розгляду твори Гете, Шекспіра, Аристотеля, Апулея, Гейне, Міцкевича, пісеньку й поему, приказку і роман, одначе Шевченка у списку О. Потебні, за цим мемуаристом, не було [15, с. 327], що може свідчити або про забудькуватість колишнього студента, або про відсутність потреби згадувати Шевченка у самого лектора, котрий змирився з українцями-етнографічним матеріалом. Безперечно, О. Потебня відійшов від громадських справ не в останню чергу під впливом того, що його брат був учасником Польського повстання 1863–1864 рр., в часі якого й загинув у бою з російськими військами.

Прикметно, що Д. Овсянико-Куликовський написав історію російської інтелігенції, а життєздатність українців вбачав у їхньому духовному житті, що й дало світові такого національного поета, як Шевченко, й таку особистість, як О. Потебня. На думку Д. Овсянико-Куликовського, з часом, після «прегрешений “мазепинства”» часів УНР самостійницьке політиканство відпаде, як відпали заборони української мови, тоді «етнографічний матеріал» в умовах свободи й освіти перетвориться на життєздатну націю [60, с. 481]. Така візія теж можлива, є раціональною, проте ані О. Потебня, ані Д. Овсянико-Куликовський не ставили особисто перед собою завдання створити зазначені вільні умови, атмосферу просвіти для української життєздатності. Їх можна назвати симпатиками української справи, а не її сподвижниками.

І. Гирич зібрав свідчення П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича і М. Драгоманова, а також молодших українських інтелектуалів М. Грушевського і Є. Чикаленка, О. Лотоцького і С. Єфремова про книжки, що вплинули на формування їхньої української самоідентифікації. Усі восьмеро (або більшість) вказали на «Історію русів», збірку українських народних пісень М. Максимовича (думаю, вони мали на увазі саме друге видання 1834 р.), «Енеїду» І. Котляревського, «Тараса Бульбу» М. Гоголя, поезії Шевченка, статті М. Костомарова, «Історію Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського, журнали «Основа» і «Киевская старина», повісті Івана Нечуя-Левицького [див.: 12, с. 196–197]. На В. Антоновича і його українські зацікавлення в дитинстві найбільший вплив справила творчість Міхала Чайковського, дитиною майбутній історик не мав змоги читати віршів Шевченка. Олександр Лотоцький констатував особливий вплив на власну ідентичність роману І. Нечуя-Левицького «Хмари», а С. Єфремов – «Енеїди» І. Котляревського, М. Грушевський натомість зачитувався М. Гоголем, три томи якого «перечитував безконечно» [19, № 9, с. 126].

На покоління постшістдесятників особливе враження справила позацензурна творчість Шевченка, а ці вірші не розраховані на дитячого читача й читача-підлітка. Недаремно Б. Грінченко категорично заперечив тезу М. Костомарова про Шевченка як голос народу, повторивши тезу М. Драгоманова про те, що більшість творів поета розраховані на підготовленого читача. Критик ствердив, що мистець не призначав свої твори для читання народів, не дбав про їхню популярність, використовуючи незрозумілі народові слова, зокрема церковнослов'янськими, апелюючи до незначних народів осіб і реалій. Якщо «Катерину», «Наймичку», «Утоплону» чи «Тополю» селяни ще сприймали як казки, то з поемами на історичні теми справа стояла зовсім інакше. Щоб їх зрозуміти, потрібно було знати історію України. Саме цих знань у читачів-селян, як і в дітей не було. Наприклад, вірш «Заступила чорна хмара», на думку Б. Грінченка, міг

збагнути лише той, хто знав у загальних рисах історію України і життєпис гетьмана Дорошенка [18, с. 9, 15, 27]. Ці спостереження підтверджують спогади О. Лотоцького, С. Єфремова і галичанина Є. Олесницького про те, що для них у дитинстві «Кобзар» був надто складним. Водночас Ю. Коллард згадував, як влітку 1900 р., перебуваючи у матері в селі Кигичівці біля Костянтинограду, що на Полтавщині, зібрав гурт селян, яким читав і літературу РУП, і деякі твори Шевченка. Мемуарист твердив, що селянам особливо подобалися нелегальні твори поета, «дуже їм сподобався “Сон” і “Кавказ”» [39, с. 87–88]. Цей факт може свідчити про зростання свідомості українського селянина.

Хоча традиційно «Кобзар» уважався «найсильнішою зброєю українізації широкого загалу» [12, с. 197], варто проте уточнити, що передусім Шевченкова поезія відігравала свою нацистворчу роль в інтелектуальному зросійщеному або сполонізованому українському середовищах. Зрештою найважче дати відповідь на питання, чому представники цих середовищ, інтелектуали таки відмовилися від сприйняття Шевченка, яке їм запропонували зрусифікований М. Гоголь чи сполонізований Т. Падуга. Обидва, за переказами, висловилися про творчість українського поета однаково: їм Шевченкові вірші пахли дьогтем¹⁹. Однак окремі представники верхніх прошарків зрусифікованого і сполонізованого українського суспільства все ж відчували красу українського слова й красу Шевченкового вірша. Напевно, українці, що виховувалися в російській чи польській культурах, ознайомившись із нелегальними віршами Шевченка, зрозуміли незвичність цього мистця, котра полягала не тільки в низькому походженні поета й сильних протестних настроях, а й в тому, як поет передавав гармонію Божого світу, наголошуючи в першу чергу на моментах дисгармонійних, тобто тих, що Божу гармонію руйнують. Дисгармонію, за Шевченком, створював російський царизм, польський шовінізм, кріпацтво, російська вояччина чи імперіалізм, російська церква, що суперечила християнству й була за своєю природою явищем антиестетичним.

Безперечно, Шевченко у другій половині XIX ст. об'єднував політичних культурників В. Антоновича, О. Кониського, Тадея Рильського з аполітичними культурниками й русофілами зразка Володимира Науменка, Олександра Лазаревського чи братами Стороженками, один з яких, Микола, усвідомив себе українцем після поразки Української революції

¹⁹ М. Гоголь, за спогадами Г. Данилевського, начебто сказав у розмові, що в поезії Шевченка більше дьогтю, ніж поезії [див.: Сочинения Г. П. Данилевского. – 8-е изд. – СПб., 1901. – Т. 14. – С. 99]. Т. Падуга «говорит, будто Шевченко воняет хлопским дегтем...» [66, с. 97]. Не виключено, що ці спогади містифікація, однак сам факт вибору мови для самовираження і першим, і другим письменником свідчить про те, що українській обидва не довіряли, а їхній талант переростав можливості тогочасної української мови.

1917–1921 рр., а другий, Андрій, навпаки, лишився російським шовіністом й перетворив постать Шевченка на карикатуру у своїй праці про український сепаратизм «Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям», опублікувавши його під псевдонімом Андрій Царинний.

Шевченко став також тим містком, що об'єднував наддніпрянців з галичанами, хоча ставлення наддніпрянців до галицького питання було різним. Якщо в інтересі Григорія Галагана до Галичини завжди домінувала свідомість польських утисків, що їх зазнавали українські галичани, можна з певністю говорити про його симпатії до галицьких москвофілів [див.: 88, с. 183–193] й прилучення до русифікації української Галичини, то позиція О. Кістяківського була іншою. У його щоденнику за 22 серпня 1880 р. занотовано розмову із Володимиром Барвінським, в якій останній наголосив на деспотизмі Москви і на сприятливих умовах для розвитку українства в Австрії. Саме після цієї розмови О. Кістяківський дійшов висновку, що галицький вектор розвитку українства – не ефемерні розумування, а реальна програма для майбутнього політика. При цьому згадав, як років 18 тому, тобто у другій половині 1860-х рр. чув подібну думку з уст М. Костомарова, але не як програмну, а як філософське припущення [див.: 37, т. 2, с. 252].

С. Єфремов уважав, що історію єднання Наддніпрянщини з Галичиною варто розпочинати з Олександра Кониського, який перетворив спорадичні зв'язки між двома частинами України на систематичні [29, с. XXVIII]. Саме О. Кониський, на думку С. Єфремова, як ніхто у 1860-х роках розумів вагу Галичини у майбутньому відродженні України, оскільки саме там мала зберігатися українська культурна спадщина [29, с. XXVIII]. Зрештою вже у щоденнику В. Гнилосирова зафіксовано розмову автора з Дмитром Пильчиковим, в ході якої з'ясовується, що «за западную нашу Украину бояться нечего. Она не колонизируется; на востоке далеко опаснее – при единстве веры, при московских властях, моск[овском] панстве, солдатчине – плохая конкуренция» [13, с. 38]. В. Антонович читав в університеті святого Володимира лекції з історії Галичини, зокрема й найновішого часу, при цьому кількість слухачів зроста у нього втричі [див.: 88, с. 191], що свідчить про інтерес до Галичини у середовищі наддніпрянської молоді. Паралельно у програмі партії галицьких народовців, підписаній Ксенофонтом Климковичем, котра була опублікована у 1 числі часопису «Мета» за 1865 р., був пункт про те, що гравітаційну точку «для русского народа не в Росії, але в Австрії шукати треба» [45, с. 16]. Це формулювання з'явилося всупереч твердженню Л. Гончаренка, який на сторінках згаданого журналу твердив, що в Галичині мешкає лише 3 млн. українців, тому Київ повинен бути огнищем українського життя [14, с. 220].

У листі до Л. Б. Комарової від 15 лютого 1884 р. М. Лисенко прокоментував чергове посилення російської цензури так: «... а нам, сиротам, тільки і zostалося підтримувати Галичину скільки мога і морально, і матеріально. Тут [на Наддніпрянщині – *Р. Х.*] добра не ждати!» [49, с. 157]. Саме М. Лисенко одним із перших намагався окреслити відмінності між наддніпрянцями і галичанами, шукаючи їхні витoki у різницях культурного впливу: «Українці (дворяне – благородные) перенялися “необузданістю” (нестримністю) російського дворянина, (“мне черт не брат, свинья не сестра”))», тоді як галичан спокусила «німецька економія, витривалість» [49, с. 206]. На відміну від М. Драгоманова композитор уважав, що російська культура справила на українську інтелігенцію негативний вплив. У листі до Б. Познанського від 25 травня 1886 р. писав без маскування: «Мерзька, огидлива, скажу тобі, ця культура російська, ну та ще й впала вона на благодатний ґрунт [український – *Р. Х.*]» [49, с. 169]. Водночас його дивувало, що галичанам бракувало культурних сил. Наприклад, в часописі «Зоря» публікувалися майже винятково вихідці з російської України. У листі до В. Лукича (В. Левицького) від 28 листопада 1892 р. М. Лисенко, не враховуючи тогочасної відсталості галицької української суспільності, адже у 1890-х роках 68% галицьких селян були неписьменними [61, с. 14], сформулював своє спостереження так: «...у вас нема галичан, для яких мова українсько-руська не була б своя рідна, питима, а у нас в інтелігенції один на 100.000 зна свою (і вважа її за свою мову сьак-так). Так кому ж би й писати і постачати літературні праці, як не галичанам? У нас Москва приборкала, з’їла, перевернула українця, одбила од родини, і ті одиниці з мільйонів все ж таки пишуть, а у вас всі при прапорі і не дають зиску. Горенько!» [49, с. 206–207]. Загалом хід думки М. Лисенка підтверджує висновок Я. Грицака про драматичну долю українського інтелігента в Російській імперії у XIX ст. Адже він вільно й невольно, але підпадав під вплив російської мови і культури, відчуваючи своє відчуження від українського народу не тільки в соціальному, а й у національному плані. Прикметно, що зазвичай цей інтелігент був водночас і російським революціонером [див.: 16, с. 62].

На українському елементі в середовищі російських революціонерів, зокрема терористів наголошував також Л. Ушкалов, вдаючись до спогадів Олександри Гольштейн, яка перелічила таких російських революціонерів українського походження: Желябов, Кравчинський, Волховський, Шишко, Дебагорій-Мокрієвич [96, с. 418]. Одним із найвідоміших революціонерів-терористів був син приятеля Шевченка Андрія Лизогуба Дмитро.

Його називали «фінансистом тероризму в Росії»²⁰. Хоча М. Драгоманов й уважав, що ці революціонери-українці руйнували імперію, але їх, як і самого М. Драгоманова, передусім цікавили політичні свободи і права особистості, серед яких не було прав національних²¹. І саме в цьому й полягає найбільший парадокс всього революційного руху в Росії включно з політичним тероризмом, бо був він за своєю істотою великодержавним. Реальна федерація в умовах Російської імперії виявилася утопією, бо таку величезну територію могла об'єднувати винятково ідея централізму, що не передбачала жодного самоврядування чи національного самовизначення.

В. Міяковський трагедію шістдесятників XIX ст. вбачав у тому, що ці інтелігенти розпочали з ходіння в народ, а скінчили службою в держ-установах. На думку цього дослідника, громадівці були відірвані від народу, не спиралися на якийсь клас, їхня програма не мала чіткості [див.: 81, т. 2, с. 54]. Загалом в Київській громаді в часі її пожвавлення у 1869 р. бачимо таких найактивніших учасників: М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Лисенка, П. Житецького, В. Беренштама, М. Старицького, М. Константиновича, Ф. Панченка, П. Косача, В. Рубінштейна, О. Лоначевського, І. Рудченка, К. Михальчука, Ю. Цвітковського, О. Русова [59, с. 208]. Якщо, за спогадами О. Русова, на його фото 1872–1873 рр. зафіксовано чоловік 70 членів Старої громади, а з молоддю було й 200 душ обох статей, то після 1876 р. Стара громада оголосила про самоліквідацію, існувала у підпіллі, налічуючи 14 осіб. М. Білінський назвав 20 учасників громади на початку 1880-х рр.: В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кістяківський, Ф. Міщенко; учителі: П. Житецький, В. Науменко, О. Лоначевський, Є. Трегубов, Ю. Цвітковський, В. Беренштам, Я. Шульгин, М. Ковалевський; публіцисти: О. Русов, С. Кулябка, М. Білінський, О. Андрієвський, композитор М. Лисенко, бухгалтер К. Михальчук, лікар Ф. Панченко, директор цукроварні Л. Симиренко. При цьому Ю. Цвітковський і В. Беренштам мешкали у Петербурзі, М. Драгоманов – у Женеві, а Л. Симиренко перебував у Городищі [5, с. 127]. У цей час громадівці займалися облаштуванням могили Шевченка, проведенням Шевченкових роковин, виданням «Кобзаря» (авторське право належало у цей час В. Беренштамові). У 1880-х зі Старої громади ви-

²⁰ Див.: Шевелів Б. До процесу київських народовольців 1879 р. (Дмитро Лизогуб і зрада В. Дриги) // За сто літ: Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х.–К.: Держвидав України, 1930. – Кн. 5. – С. 213–232.

²¹ І. Франко зазначав, що за умови, якби всі російські революціонери українського походження віднайшли український національний ідеал, справа української автономії була б актуальною і в Росії, і в Європі [див.: Нахлік Є. Віражі Франкового духу: Світогляд. Ідеологія. Література. – К.: Наукова думка, 2019. – С. 287].

йшов О. Кониський, що поставив національні інтереси й інтереси мови понад соціально-економічні. До нього приєднався й В. Антонович. Хоча останній, вочевидь, під впливом Емського указу дійшов такого ж висновку, як і О. Потебня, вважаючи, що «українська народність <...> вповні позбавлена державного інстинкту: вона не тільки не складала окремої держави, але й добровільно відхилила організацію такої держави навіть в той момент, коли історичні обставини давали на те можливість (в половині XVIII в.)» [56, с. 70]. Однак питання української самостійності, особливо на початку XX ст. ставало дедалі очевиднішим. Тому В. Антонович, за свідченням його сина Дмитра, у 1905 р. складав 5 рублів щомісяця на потреби української революції.

На 1900 р., за Є. Чикаленком, до Київської громади входило 20–25 членів на чолі з В. Науменком, які були аполітичними і займалися винятково культурницькою працею [див.: 99, с. 39]. Юрій Коллард зазначав, що в Києві молодіжні гуртки «не були стійкими, перестрибували до Драгоманова, Маркса і гинули. Стабільною натомість лишалася Київська стара громада» [39, с. 26]. Така динаміка громадівського життя в Києві у другій половині XIX ст. свідчить про маргіналізацію громадівського руху, що пояснювалася як урядовими заборонами української мови, відтак і будь-яких організацій, так і новими викликами, перед якими опинилася українська інтелігенція – український культурницький рух неunikнено політизувався.

Історик Іван-Павло Химка спостерігає відмінність між розумінням української національності на Наддніпрянщині й в Галичині у другій половині XIX ст. в тому, що для галицьких українців-інтелігентів українська національність кардинально відрізнялася від російської, тоді як російське українофільство не було налаштоване так «радикально бінарно» [102, с. 329]. І. Гирич пояснює подвійну ідентичність наддніпрянських інтелектуалів колосальним науковим потенціалом російської мови, розвиненістю російської культури й відповідно культурною неспроможністю тогочасної української мови [12, с. 107, 113]. Русофільство в Галичині історик також пояснює слабкістю україномовної інтелектуальної продукції [12, с. 114]. На його думку, народовці відмежували український рух від російського в Галичині під впливом польських діячів. При цьому сполонізовані свого часу українці Правобережжя дуже швидко русифікувалися. Цей факт лише підтверджує тезу про те, що Росія на відміну від Австрії проводила асиміляторську національну політику. Русифікація Правобережжя була жорсткою: «З 1865 р. за царським указом особам польського походження заборонялося набувати маєтки в 9 західних губерніях. Полякам, що їх було вислано із Західних губернь, наказано було протягом 2-х років продати свої землі росіянам, православним або лютеранам. Ще 1864 р. для цієї мети було засновано спеціальний фонд» [76, с. 27]. Поляків звільняли

з державних установ, заборонялася торгівля польськими книжками, по кав'ярнях і ресторанах не дозволялися польські газети, заборонялося викладання польською мовою, навіть приватне [див.: 76, с. 27]. Правобережні поляки взагалі перетворювалися на спільного ворога для українців і росіян.

Саме незнання української мови відділяло інтелігентів українського походження від української справи. Д. Овсяннико-Куликовський пригадував, як його наставник у симферопольській гімназії В. Авдієв запитав, чи читав він Шевченка. Майбутній літературознавець відповів, що читав дещо в хрестоматії Філонова, однак не зміг вголос прочитати «Думи мої, думи мої...», бо не знав української мови. Тоді учитель закрив книжку, запропонувавши своєму підопічному читати Добролюбова [60, с. 320]. У спогадах про 1880-ті рр. майбутній член Центральної Ради Микола Галаган, який навчався у Третій київській гімназії, писав, що його козакофільські настрої і прагнення мати малоросійський костюм стали ще сильнішими, коли в шафі з книжками на тій полиці, де стояли книжки його старшого брата, він знайшов Шевченкового «Кобзаря»: «Тоді перший раз у житті побачив і читав його. Чогось подібного на “малороссийском языке” не читав раніше та, здається, навіть і не підозрівав, що є такі книжки, писані “по-нашому”» [11, с. 78]. Мемуаристові було гірко й боляче усвідомлювати, що деякі слова Шевченкової поезії лишалися для нього зовсім незрозумілими, «але я всім розумом своїм знав, що знайшов я тепер те, що мені потрібно було. Тепер я вже знав, уже з повною ясністю я тепер побачив, що в дотеперішніх моїх “малороссийских” настроях, симпатіях чи “переконаннях” міститься ще не вся правда, яку треба знати і до якої треба стреміти. Тепер мені стало ясним, що нема “Малороссии”, а є Україна» [11, с. 78]. Саме спогади М. Галагана дають цілісне уявлення про Галаганівську колегію 1880-х років, коли її директором був Андроник Дудка-Степович, який не відзначався українською свідомістю, натомість справжнім українцем у цьому навчальному закладі був фельдшер при лікарні колегії А. Коровай. Саме через нього М. Галаган добував українську літературу, видану за кордоном. Він знову ж мав проблеми із розумінням тексту, але наполегливо читав, шукаючи аналогії в латині й французькій мові. Найбільше у цей час його захопили нелегальні видання творів Шевченка, а сам він став молодим українським прозелітом [11, с. 86]. Цьому мемуаристові належать прозорливі слова про становлення української свідомості у дитячому віці: «Мільйони дітей родяться в умовах, які не вимагають від них такої роботи їхнього ума, яку мусіла зробити скалічена душа української дитини» [11, с. 87]. М. Галаган, якому не судилося народитися у національно свідомій українській родині згадував, яким важливим було для нього спілкування у родині Драгоманових. З цього приводу він зазначав: «Хотілось просто собі прийти у гості до Драгоманових і

посидіти... більше навіть нічого, тільки посидіти й послухати. І високо-культурна, гуманна й незлобиво добра покійна Людмила Михайлівна [дружина М. Драгоманова – *Р. Х.*] не тільки не позбавляла мене цієї можливості, але навпаки, завжди з чисто материнською ласкою поводитись з усією молоддю, в тому числі й зі мною, якого знала вона зовсім ще недовго» [11, с. 87]. 1900 р. М. Галаган разом із однодумцем із сусіднього села організували таємний гурток, діяльність якого полягала в тому, що на вечорницях сільській молоді читали «Кобзар». Іноді саме дівчата вимагали читати більше, але усі ці вірші закушувалися варениками і запивалися горілкою.

У 1870-х рр. професор російської літератури Київського університету й московський слов'янофіл Олександр Селін згадував на своїх лекціях поезію Шевченка. Його студент В. Щербина уважав, що таким чином лектор шукав прихильності студентів, бо, запобігаючи дещо раніше перед студентами-поляками, декламував твори А. Міцкевича. Водночас, згадуючи ім'я Шевченка, О. Селін боявся декламувати вірші поета, «чтобы не оскорбить вашего слуха извращением мелодичных звуков нашего дивного языка» [81, т. 1, с. 401]. Хоча частина російських інтелектуалів і намагалася адаптувати Шевченка до російського контексту, у 1870-х рр. перемогла протилежна тенденція – творчість Шевченка, особливо позацензурна, підлягала в Росії забороні. Прикметними в цьому плані є спогади Опанаса Сластіона про недоступність «Кобзаря» в Російській імперії. Прочитавши видання нелегального «Кобзаря» 1876 р., яке він у Петербурзі отримав від М. Лисенка, майбутній ілюстратор Шевченка писав: «Перед цим, може, за рік я схотів дістати собі “Кобзаря”, ради сього обійшов не тільки всіх петербурзьких книгарів, але й старі магазини-склади. У Кожанчикова мені сказали, що “Кобзар” – книжка дуже небезпечна і цілком заборонена для продажу, а тому, якщо де випадково я натраплю у букіністів, то за примірник треба дати не менше, як 25 рублів» [54, с. 211]. Про неймовірно високу ціну на «Кобзаря» у 25 руб. писав також Є. Чикаленко [див.: 99, с. 79–80].

Видавці правдами й неправдами здобували дозволи в цензури на публікацію легальних творів Шевченка й після 1876 р. «Кобзар» з купюрами навіть у дозволених творах виходив у 1883 р., 1884 р., 1889 р. і 1899 р. Повний «Кобзар» вийшов у Росії лише у 1907 р. в редакції Василя Доманицького, який звів тексти з автографами. Друге його видання опубліковане 1908 р., а третє – 1910 р. Останнє 1911 р. було конфісковано. Тактика заборони «Кобзаря» змінилася тактикою його фальсифікації вже у радянські часи. Отже, сприйняття Шевченка в Росії пройшло кілька етапів. Російські інтелектуали переважно зустріли «Кобзар» (1840) нерозумінням, парадоксально уявлялася їм і мова книжки, і сама книжка, і її творець. Найгострішою була реакція В. Белінського, згодом російська

інтелігенція намагалася адаптувати Шевченка до великоросійської, насправді російської культури як поета простонародного, однак у другій половині XIX ст. перемогла тенденція його заборони.

Нестійка українська ідентичність внаслідок пристосуванства до умов імперії Романових була характерною рисою українського інтелектуала з Наддніпрянщини у другій половині XIX ст. М. Старицький у листі до П. Куліша від 28 квітня 1883 р. іронізував з цього приводу: «Знаю я добре, що ми з Вами не тільки не сепаратисти, а навіть щирі слуги імперії» [86, с. 465]. Щоправда, у середовищі галицьких інтелігентів про нестійку українську ідентичність у цей же час свідчить блукання багатьох інтелектуалів між трьома таборами: русофілами (москвофілами), полонофілами і народовцями. Ця риса виявлялася протягом кількох десятиліть поспіль, вичерпавшись у 1880-х рр. [див.: 79]. На російській Україні в цей час, за Софією Русовою, можна виділити три головні інтелігентські типи: діячі російського ліберального напрямку, представники українсько-російського протестантизму й українського сепаратистичного напрямку. Усі три типи не існували відокремлено, «діяльність усіх цих угруповань провадилася тими самими особами» [71, с. 10]. Це свідчення підтверджує тезу І.-П. Химки про подвійну російсько-українську ідентичність наддніпрянської інтелігенції. Однак важливо пам'ятати, що наддніпрянські українофіли все ж не могли так вільно висловлювати свої погляди, як галицькі. Вони перебували в Російській імперії, де на відміну від Австрії українському рухові не тільки не сприяли, а й навпаки забороняли його попри окремі послаблення, наприклад, організацію Південно-західного відділу Географічного товариства. Дослідник громадівства Ф. Савченко уважав, що Київський відділ Географічного товариства, котрий проіснувало три роки – з 1873 р. до 1876 р., здобув підтримку офіційних російських кіл саме через існування спільного російсько-українського ворога – поляків. Натомість сучасний дослідник Олексій Міллер висловив думку, що генерал-губернатор Олександр Дондуков-Корсаков хотів через Київську організацію контролювати українофілів [57, с. 160–161], адже в Петербурзі цю наукову установу розглядали як штаб політичного українофільства. До речі, контролю було досягнуто.

Про українофільський рух Третє відділення інформував невідомий, швидше за все Михайло Юзефович: «В период времени, предшествовавший мятежу 1863 года, в пределах Юго-западного края образовалась партия, известная под названием украинофилов, в основание которой вошли некоторые неприязненные Правительству элементы, подготовленные гораздо прежде, а именно в половине 40-х годов, когда сочинения Шевченко и других Малороссийских писателей перечитывались и затверживались на память приверженцами Малороссийской старины и местною молодежью» [76, с. 67–68]. Цей же інформатор твердив, що одні мріяли за

Богданом Залеським, Северином Гошинським і Тимком Падурою про українську республіку під гегемонією Речі Посполитої, інша ж партія мала на меті вільну й незалежну Малоросію у формі республіки з гетьманом на чолі «в союзе с Росією и свободной Галицією, наподобие Северо-Американских Штатов» [76, с. 68]. Прибічником останньої ідеї, за М. Юзефовичем, був О. Кістяківський.

Певну непослідовність російських урядових кіл спостерігаємо і в проведенні Шевченківських річниць, які переважно забороняли, але іноді й дозволяли, особливо за межами України, наприклад, у Петербурзі. У ХХ ст. роковини Шевченка вже відзначалися легально, проте С. Русова згадувала, як 1906 р., після конституції, київським студентам було заборонено святкувати Шевченкові дні. Тоді вони влаштували скромну маніфестацію протесту, ішли по Кадетській вулиці. З Володимирської на них налетів відділ донських козаків, який нагаями погнав студентів і курсисток до Старокиївської поліційної станиці, що містилася на іншому кінці Володимирської [70, с. 354]. 100-річний ювілей від дня народження поета по всій Україні, зокрема й у Києві відзначати взагалі заборонили. Міністр внутрішніх справ розіслав спеціальний обіжник, що рекомендував не святкувати ювілей Шевченка [97, с. 290]. У Полтаві і Ромнах відбулися панахиди за Шевченком. У Полтаві, як свідчить лист до губернатора, в «залі просветительных зданий имени Гоголя» пройшов також концерт, на якому Платон Цесевич виконав «Заповіт», а всі присутні при цьому встали. На заході був присутній і міський голова Полтави Заньковський, і всі гласні думи [97, с. 291–292]. Натомість у Києві не було навіть традиційної панахиди у Софії. Студенти прагнули організувати маніфестацію, старші їх відмовляли, але демонстрація спалахнула стихійно. Її розпочали грузини, яких підтримали українські студенти. Одначе серед демонстрантів з'явилися й представники чорносотенної студентської організації «Двоголовий орел», розпочалася бійка, були поранені, чорносотенці волочили по землі портрети Шевченка, влаштували провокацію, вигукуючи «Хай живе Австрія! Геть Росію!» [див.: 23, с. 162–163]. Прикметним є також випадок доносу в поліцію студента Новоросійського державного університету Івана Маркіяновича Лабунського 10 січня 1915 р. про те, що у його батька, священника села Дідовець, Маркіяна Лабунського, є заборонений «Кобзар», який він давав читати наймичці і синові. Внаслідок цього доносу «Кобзар» було конфісковано [97, с. 292].

Чимало дослідників нині ставлять питання про причини єдності обох Україн. Адже українські галичани теоретично могли у другій половині ХІХ ст. створити власну націю так, як це зробили хорвати. Існує думка, що русофільство не тільки сповільнювало визрівання національної свідомості серед галицьких українців, а й не давало можливості поширитися відцентровим силам, завдяки чому й збереглася українська єдність

[12, с. 208]. Можливо, є сенс стверджувати, що саме слабкість галицької української спільноти й була запорукою зв'язку між Галичиною і підросійською Україною. Остання певний час відігравала роль донора для галицьких народовців. При цьому період донорства не був тривалим. У виступі на Шевченкових роковинах, який фахівці датують 1887 р. або 1888 р., П. Житецький вже публічно ставив питання про те, де має бути «головніша сцена нашої боротьби за своє існування» із висновком: «Так чи не так, тільки на національне існування наше в державі Австрійській можна дивитись спокійно» [33, с. 188]. В. Антонович теж розумів вагу австрійської України, «буваючи в Галичині, бачив, що там українське життя поступово входить в державне русло» [див.: 99, с. 243]. Нагальною була потреба зміцнювати зв'язки між інтелігенцією Наддніпрянщини і Галичини. У листі до В. Лукича (В. Левицького) від 2 листопада 1892 р. М. Лисенко нарікав: «Нема, добродію, живого зв'язку між українцями й галичанами, нема ще його, дуже він слабкий. Може, час зладить й зміцнить цей зв'язок, а то сама маленька горстка людей тямить важність цього зв'язку і підпира його» [49, с. 205]. В. Самійленко, якого як кращого студента Стара громада у 1880-х відрядила до Галичини, був прикро вражений тим, що у Львові майже не чути української мови. Однак побувавши з галицькими студентами в спеціально організованій мандрівці по краю для пізнання народу (в реальності молодь їздила від двору одного священника до іншого), мемуарист зазначив, що «мандрівка, як і взагалі побут у Галичині, залишили в мене сильне враження на все даліше життя» [77, с. 524]. Д. Дорошенко дещо пізніше артикулював натомість почуття «вищості» наддніпрянців щодо галичан, яке пов'язувалося з територіальною розлогістю – на Наддніпрянщині усе було великим. Тож, приїхавши до Львова, Д. Дорошенко писав, що львівські вулички «здалися нам такими провінційними в порівнянні до Києва, з його широкими розлогими вулицями, пишними бульварами, величними церквами з їх золотими банями, з густою зеленню міських парків. Самий розмах київського життя, рух на вулицях, блискучі вагони електричного трамваю <...>, величавий Дніпро – все це давало в наших очах перевагу Києву» [23, с. 53].

Прикметно, що пізніші події, зокрема часів Української революції 1917–1921 рр. підтверджують думку М. Лисенка про те, що культурніша Галичина не визначатиме український контекст. Попри вищий рівень організації суспільства і наявність УГА Галичина опиниться на периферії українського державного будівництва 1917–1921 рр. Паралельно Галичина завжди не просто турбуватиме російську владу, а викликатиме у неї неконтрольований страх, який важко пояснити раціональними причинами. Є сенс говорити, що теза про спадкоємність Галичини в українській справі, як і переконання про сприятливі обставини для розвитку українства в

Галичині циркулювали в середовищі української інтелігенції вже у 1870-х роках.

У постаті М. Драгоманова і В. Антоновича, як і в особистості лівобережця П. Куліша й правобережця Шевченка з попереднього покоління, що також відчувало на собі наслідки Андрусівського договору 1667 р. й поділу України, значною мірою відбилася історія формування української інтелігенції Наддніпрянщини. Відмінність між собою і Шевченком чітко артикулював сам П. Куліш. Наголошуючи на власному аристократизмі, він писав: «А були, справді, вони представителі двох половин козаччини. Шевченко репрезентував собою правобережню козаччину, що після Андрусівського договору зосталась без старшини й опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась в панські добра гайдамаками <...> Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру “Малоросійську колегію”, помагало цариці Катерині писати “Наказ” й завести на Вкраїні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорозувався української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку не знало панщини, що стояло колись на узграниці поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи Південну Русь, Литву й Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину» [46, с. 119]. Відмінність між В. Антоновичем і М. Драгомановим вже переросла межі аристократизму–демократизму, обоє були шляхетного походження. Полягала ця відмінність передусім в тому, що перший не був соціалістом, не уважав російську культуру взірцевою, навпаки, критикував російську літературу за її сумнівний ідеал й каламутну мораль. Цілком природно, що, пройшовши процес об'єднання, інтелектуали з російської України змагалися вже за з'єднання з галицькою її частиною: М. Драгоманов справив вплив на формування радикальної партії в Галичині, тоді як В. Антонович був одnodумцем галичан-народовців. При цьому не варто забувати, що громадівський рух на Наддніпрянщині був маргінальним. Адже «абсолютна більшість колишньої козацької старшини міцно інтегрувалася в імперську систему», а їхні нащадки «масово поповнили лави російського революційного руху» [40, с. 4]. І. Гирич на підставі маргінальності української інтелігенції на Наддніпрянщині²² взагалі дійшов висновку, що галичани у другій половині XIX ст. мали хоч і невеличку, але українськомовну інте-

²² Член Української Центральної Ради В. Приходько у своїх спогадах, що стосуються вже XX ст., писав, що на початку 1900-х років свідомих українців можна було перелічити на пальцях: у Києві їх було 30, в Одесі – 10, у Полтаві – 8, у Херсоні – 3, а в Катеринославі – 5 і т.д. [див.: Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1967. – Ч. 1. – С. 32–33].

лігенцію європейського типу. Наддніпрянці ж цим, на його думку, похвалитися не могли [12, с. 135]. Цей висновок не можуть заперечити й слова М. Старицького, який писав у листі до Д. Мордовця від 20 березня 1882 р.: «Отож я стверджую, що у нас уже зародилася, хоча й мало, а своя таки порозуміла інтелігенція» [86, с. 454], спираючись при цьому на статистику перекладів українською мовою з російської літератури: «Байок Крилова» – 4000, «Різдвяної ночі» – 4800, з Гоголя – 2500, з Лермонтова – 3000.

Поразку Української революції 1917–1921 рр. І. Гирич також схильний пояснювати нечисленністю української інтелігенції. В. Антонович в такому ж дусі писав до Ф. Вовка 26 січня / 6 лютого 1891 р.: «...процент интеллигенции вообще в России слишком слабый» [81, т. 1, с. 246]. Ця фраза історика є ключовою до пояснення Жовтневого перевороту, який міг відбутися у країні з дуже низьким рівнем сукупного інтелекту. Загалом В. Антонович уважав, що саме культура готує націю до окремішнього життя. Гадаю, що формування прошарку української інтелігенції на Наддніпрянщині й в Галичині попри диспропорції й розбіжності все ж відбулося саме у другій половині XIX ст. Досить пригадати, що Б. Познанський²³ твердив, що саме хлопомани втілювали у своїй діяльності тип правдивих інтелігентів, а в одному із привітань В. Антоновича було названо «першим інтелігентом» [див.: 56, с. 51–52]. При цьому Наддніпрянщина в силу свого вищого культурного рівня, оскільки вона спиралася на традиції Гетьманщини й літературу, написану народною мовою, літературу, творцями якої були І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко і Шевченко, кілька десятиліть поспіль виконувала донорську функцію щодо галицьких інтелектуалів. М. Драгоманов представляв суспільно-політичну, В. Антонович – культурно-наукову українську думку. Поряд із В. Антоновичем найвизначнішою постаттю Наддніпрянщини другої половини XIX ст. був О. Кониський, творець найдокладнішої тогочасної біографії Шевченка.

Першою публічною маніфестацією громадівського руху було перепоховання Шевченка, в якому взяли участь і лівобережці, і правобережці. Однак певний час тривала суперечка про те, чий вплив у Київській громаді був вирішальним. Г. Житецький засвідчив, що більшість товариства в часі його виникнення в кінці 1861 р. походила з лівого берега Дніпра. В. Міяковський писав про спільну участь хлопоманського гуртка (правобережців) і лівобережців у похоронній процесії й перевезенні домовини Шевченка до Канева, визначивши цю акцію як перший виступ новоорганізованої громади [81, т. 2, с. 52]. Загалом у 1863 р. налічувалося 200 членів Київської громади. За спостереженнями Г. Житецького, вже на почат-

²³ Про Б. Познанського написав статтю В. Міяковський [див.: 58].

ках свого існування, тобто у другій половині 1862 р. серед 60 відомих її членів були представники всіх класів: козацтва, селянства, духовництва, службовців, комерсантів, землевласників. Були серед них українці, поляки і євреї, а полтавці й чернігівці переважали над правобережцями. Вік учасників громади був від 17 до 29 років [31, с. 104].

Безперечно, перевага лівобережців пояснюється благодатним впливом Гетьманщини, що відчувався ще й у кінці XIX ст. не тільки в інтелігентському середовищі, а й серед народу. Як зазначає Я. Грицак, високий рівень неписьменності українських селян був новим феноменом, що виник після ліквідації залишків українського самоврядування. Якщо за часів Гетьманщини майже кожне село мало свою школу, то падіння освітнього рівня територій колишньої Гетьманщини було вражаючим: «в одній із частин Чернігівщини у 1768 р. нараховувалося 134 початкових школи (приблизно 1 школа на 768 чол.). У 1875 р. у цьому ж районі діяло всього 52 школи, кожна з яких припадала на 6 730 чол.» [17, с. 61]. Правобережжя ж не могло конкурувати з Лівобережжям за рівнем освіти. В «Основі» Т. Рильський, що виступав під псевдонімом Чорний, подав таку інформацію: «Народ правого берега Дняпра лишен был всякого общения с общечеловеческою духовною жизнью посредством образованных своих представителей» [100, с. 239]. Є. Чикаленко провів під кінець 1890-х своєрідний експеримент. Їздячи залізницею, навмисне брав з собою «Кобзаря» й тримав книжку розгорнутою. На правобережних залізницях селяни не цікавилися тим, що це за книжка, зате лівобережці раз-у-раз запитували його, що за книжку він читає й просили прочитати й їм дещо. За спостереженням Є. Чикаленка, «декотрі знали “Кобзаря”, а більшість почитавши її уперше, з захопленням просили продати їм книжку, або хоч сказати, де можна її купити» [99, с. 253–254]. Загалом за рівнем письменності українці поступалися в Російській імперії і росіянам, і євреям [17, с. 61]. Найнижчим був рівень письменності саме серед українців і в австрійській державі [51, с. 233]. Отже, культурний рівень українського народу, що прямо залежить від уміння читати й писати рідною мовою й розуміти прочитане, не сприяв націтворенню. У цьому контексті пророчими є слова В. Антоновича про те, що культура є єдиним вірним двигуном розумового, морального, економічного і політичного розвитку народів і їхнього визволення [див.: 81, т. 2, с. 102].

Володимир Антонович, Олександр Кістяківський і Микола Лисенко як читачі Шевченка

В'ячеслав Липинський уважав, що правобічна і лівобічна інтелектуальні течії розвивалися незалежно одна від одної, зрештою вони «зу-

стрілися, але “перехід чужого” Антоновича до українського національного табору відбувся зовсім не під впливом українського руху серед “насто-
ящих малоросів”, а під впливом українського національного відродження, що росло і розвивалося серед тих “чужих”, до котрих власне належав по своєму походженню і Антонович...” [81, т. 1, с. 103]. Підтвердження цієї думки знаходимо й у «Мемуарах» самого історика, який писав, що «при-
тулюючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собою українство» [81, т. 1, с. 172]. Проблему полонізації правобічної шляхти артикулював також Т. Рильський, ще один сполонізований український шляхтич, що повернувся до українства: «Так как история не указывает нам значительных переселений шляхты польской, в особенности землевладельцев в Украину <...> мы должны принять следующее основное положение: большая часть украинских дворян правого берега Днепра не что иное, как ополячившиеся украинцы» [66, с. 91]. При цьому він розглянув різні типи сполонізованої української шляхти. Про писарів при фабриках, що погано знають українську мову, їхні літературні смаки й суспільний ідеал висловився нищівно: «И о том, что существовал какой-то Шевченко, они знают, но впрочем редко кто его читал, а корифей ихнего вкуса, г. Падура, говорит, будто Шевченко воняет хлопским дегтем и за 20 к., за чарку водки он готов резать встречного поперечного шляхтича» [66, с. 97]. Треба зазначити, що В. Антонович усіх творців так званої української школи в польському письменстві, зокрема Б. Залеського, М. Чайковського вважав сполонізованими українцями, які не могли знайти відгуку серед українців через те, що писали польською мовою. Громадivecь Б. Познанський відзначав, що українізація попередньо сполонізованих українців відбувалася під впливом журналу «Основа», роману «Чорна рада», «Кобзаря», оповідань Марка Вовчка, повістей Квітки, метеликів і «Грамотки» П. Куліша. Саме література, на його переконання, відділила малоросів від поляків і їхньої справи [81, т. 2, с. 100]. С. Єфремов у своїх спогадах, що відносяться вже до пізнішого часу, показав, що пальчиківське «панство» (родина С. Єфремова жила у селі Пальчик на Черкащині), так звані «ляхи» або «пані-Яні» замість повернутися до українства «стало першою здобиччю русифікації і з “піджаками” та “чтоканьем” вело на селі перед» [30, с. 190], бо за будь-яку ціну хотіло відрізнятися від мужика.

В. Липинський наголосив на деполонізаційному моменті, визначивши, що найбільша заслуга В. Антоновича перед українською інтелігенцією полягала в проголошенні повної незалежності України від Польщі. Однак деполонізація Правобережжя у 1860-х роках проходила під натиском русифікації. Деполонізація була нагальною для російської влади, адже у Києві, матері городів руських, тоді панувала польська мова. Наприклад, М. Старицький згадував, що влітку 1860 р., коли вони із М. Ли-

сенком приїхали на навчання до Київського університету, скрізь чулася польська: «Пошли мы в театр – ничего не поняли: шла какая-то комедия из варшавской жизни; отправились в бильярдную – и там маркеры и гости говорили по-польски. Наконец завернули в магазин – и там к нам обратились: “Цо панство хце?”. Наконец и в кухмистерской нам предложили “яи садзоне” и “легумине” <...> Лысенко вздыхал, что заехали в Польшу и что, вероятно, придется слушать и лекции на польском языке» [85, с. 406]. Водночас той же спогадник зазначав, що Київ у національному питанні був попереду всіх міст Наддніпрянщини, бо тут задумувалося Кирило-Мефодіївське братство, тут і М. Максимович, і М. Костомаров, і П. Куліш збуджували інтерес до вивчення народу і його життя [85, с. 408]. В. Антонович, що фактично був чи не першим політичним українцем в історії України, також спирався на традицію кирило-мефодіївців. Нині усталилася теза про месіанізм української ідеї і в межах Кирило-Мефодіївського братства, і в громадівському русі. На думку окремих дослідників, цей месіанізм був контрвідповіддю на абсолютистський російський і аристократичний польський міфи [12, с. 110]. Якщо російський месіанізм втілюється в ідеї про Москву – Третій Рим, у межах польського месіанізму Польща постає в образі Христа народів, то у «Книгах буття українського народу» Україна порівнюється з наріжним каменем, що його відкинули будівничі. Ця метафора, запозичена з Євангелія, не є все ж месіаністичною. Вона свідчить про інше: про широту Божого задуму, який не одразу відкривається людям, про те, що кожний народ (український теж) має власне історичне призначення. Українська ідея в програмі Кирило-Мефодіївського братства зводилася до демократизму й рівноправності усіх народів, станів і релігій – хай і в федерації слов'ян – до свободи думки і верховенства права. Можна з певністю сказати, що українські інтелектуали випереджали свій час, а їхня програма і досі є актуальною, втілюється у таких наддержавних утвореннях, як Євросоюз.

М. Драгоманов, який походив із малоросійського дворянства, міг би стати речником окремішнього існування України від Росії. Однак цей мислитель, керуючись реальною політикою, лишився прибічником територіальної, згодом національної української автономії в межах Російської імперії. М. Драгоманов не зміг також відмовитися від високої російської культури, яка в його розумінні була взірцевою, українська відповідно не могла з нею конкурувати за визначенням. Позиція В. Антоновича щодо російської культури була іншою. Про це свідчить лист історика до М. Драгоманова від 8 вересня [1885 р.], в якому сказано: «...я утверждал, что самый большой вред в культурном отношении приносит украинской интеллигенции то, что она воспитывается исключительно на российской литературе, вместо того, чтобы искать источник света в любой литературе западноевропейской; я старался доказывать, что российская литература

тем вредна, что в огромной своей массе приносит или суждения и убеждения государственно централистические, или дает самым дешевым коштом обрывки либеральных идей, отучает от самостоятельной выработки и приучает идеи менять, как дамские моды чуть ли не по каждому сезону, – словом, что за малыми исключениями это литература денервирующая, развратная и развращающая» [81, т. 2, с. 114]. В. Антонович на прикладі власних дітей, вихованих на російській літературі, бачив згубність її ідеалів. У листі до Б. Познанського від 12/25 березня 1901 р. висловився за те, щоб діти знали бодай одну із західних літератур, в якій правда вирізняється простотою і ясністю на відміну від туманного російського буддизму. На його думку, в російському письменстві діти могли знайти «або ідеалізацію сили в тій боротьбі з правом, або таку нірвану, що звичайний арієць і не розбере (напр. ідеал солдата Коротаєва в повісті “Война и мир” або кругозор “Преступления и наказания”)» [81, т. 1, с. 316]. Прикметно, що подібне розуміння згубності російської літератури було характерне й для Д. Донцова, який, як і В. Антонович, убачав вкоріненість російського духовного комплексу в понятті сансари або нірвани.

С. Єгунова-Щербина у своїх спогадах також наголосила на тому, що В. Антонович у розмові з нею доводив, наче вплив російської культури на українців занадто значний, тому шкідливий. Історик наголошував на тому, що російська література сильніша за українську, водночас російська мова близька до української, а це збільшує небезпеку [див.: 81, т. 1, с. 376]. Авторка цих спогадів розцінювала таке потрактування російської культури В. Антоновичем як національну нетерпимість. Критичне ставлення до російського письменства відбилися й у «Листі подорожнього», опублікованому в 6 числі часопису «Правда» 1889 р. під псевдонімом Турист. У цьому тексті В. Антонович інформував читачів про погляди на російську літературу іспанського журналіста Помпея Генера, який різко негативно оцінював російську літературу на сторінках газети «El Liberal», вважаючи це письменство варварським і примітивним, трактуючи його персонажів як хворобливих, зламаних істот, наголошуючи на деморалізуючій ролі обломовщини. Можна припустити, що цей лист був відповіддю М. Драгоманову, який агітував галичан за російську літературу як посередницю в знайомстві з європейською літературою, хоча галичани мали можливість знайомитися з нею безпосередньо. Наприклад, М. Драгоманов писав В. Антоновичу 10 вересня 1885 р.: «Как ни странно, а, знаете, это факт, что на западных славян русская литература имеет более европеизирующее влияние, чем даже немецкая. <...> русская более несет им английского и французского духу и больше расширяет мозги и обращает к демосу» [81, т. 2, с. 116]. На мою думку, твердження про «цілісний євроцентризм» цього мислителя є все ж перебільшенням [40, с.8], адже М. Драгоманов передбачав рух українців до Європи через Росію, що не

тільки з нинішньої перспективи, а й у контексті XIX ст. виглядало утопією, як і соціалістичне українство, речником якого був цей мислитель. В. Антонович і громадівці не сприймали багатьох світоглядних настанов М. Драгоманова і радикалів, зокрема в листі до Ф. Вовка від 11/23 січня 1891 р. історик писав: «Вся эта группа [ідеться про М. Драгоманова, І. Франка і М. Павлика – Р. Х.] представляется мне ублюдком российской безпринципности, бесформенной, лишенной идеалов нирванны и чисто личного безграничного диктаторского самолюбия» [81, т. 1, с. 246]. Як і О. Кістяківський, В. Антонович симпатизував не галицьким радикалам, а галицьким народовцям. У тому ж листі він стверджував: «...мне поведение народовцев кажется в высокой степени симпатичным и многообещающим[,] для него давно уже подготовлена почва» [81, т. 1, с. 246].

Прикметно, що й лівобережець О. Кістяківський, який співчував українофільству, ситуативно то приєднуючись до нього, то відходячи, протиставив у записі від 2 березня 1884 р. власне розуміння українофільства драгоманівському соціалізму: «Я настаиваю, чтобы украинофильству дано было направление исключительно практическое, местное, чуждое драгомановских увлечений. Следует все силы направить к тому, чтобы народное самопознание проникло во все слои, во все классы общества <...> Драгоманов мечтал создать социалистическое, радикальное украинофильство. Я же думаю о создании украинофильства как национального сознания. Украинофилом должен быть каждый житель Малороссии. Землевладелец и домовладелец, фабрикант и ремесленник, купец и кабатчик, священник и ученый, педагог и народный учитель, арендатор и поселенин – все и каждый должен быть сознательным украинофилом. Украинофильство должно быть практическим. Каждый, работая в своей сфере, на своем поприще, на котором его поставила судьба, должен быть националистом» [37, т. 2, с. 455]. У цьому О. Кістяківський сходився з В. Антоновичем, який у середині 1885 р. намагався залучити до українського руху всі можливі елементи [12, с. 264], і розходився з М. Драгомановим, який поширював український націоналізм лише на нижчі верстви суспільства. Однак «націоналізм для кожного» професор пропонував будувати на ґрунті українсько-російської спільності, називаючи Росію «нашою спільною Вітчизною», вірячи в її еволюцію шляхом політичної свободи.

Щодо самого розуміння громадівцями характеру українського націоналізму, то, можливо, найкраще його висловив П. Житецький: «В питаннях національних ми не йшли дальше тої границі, котра визначається потребою самооборони. Дуже гидкий нам був той польський, як і московський націоналізм з інстинктами державного насильства» [33, с. 178]. Полемізував В. Антонович із М. Драгомановим і з приводу федерації. В. Антонович більше сподівався на південно-західнослов'янську, а не на російську федерацію [81, т. 2, с. 114], при цьому різко негативно ставився

до москвофільства, на відміну від М. Драгоманова бачив, що воно в Галичині має міцні позиції, відверто писав про московський централізм за пів мільйона, завдяки якому й утвердилася москвофільська партія в Галичині [81, т. 2, с. 115].

Варто відзначити еволюцію поглядів О. Кістяківського, який, як свідчить його щоденник, розумів вагу Шевченка для української справи, зокрема захоплено відгукнувся про поему «Сон – У всякого своя доля», яку читав у Карлсбаді у женецькому мініатюрному виданні М. Драгоманова 20 липня 1880 р., занотувавши: «Что за сила чувства и выражения! Какая глубокая и едкая ненависть к угнетению и рабству!» [37, т. 2, с. 217]. Тоді ж, перебуваючи на водах, професор права познайомився із галичанами Євгеном Желехівським, Омеляном Огоновським, Омеляном Партицьким. Від них не тільки довідався про утиски, що їх галицькі українці зазнавали від поляків²⁴, а й обговорював українську перспективу в Російській і Австрійській імперіях. О. Кістяківський, якого складно запідозрити в необ'єктивності, ознайомившись із газетою «Діло» й часописом «Правда», у записі 14 липня 1880 р. підсумував, що партія, яка їх видає, «решительная противница деспотизма русского правительства. Она того же духа, что и наше украинофильство, только его скромнее, проще, уже, но и грунтовитее, хотя с меньшим полетом» [37, т. 2, с. 212]. І цим його позиція кардинально відрізняється від ставлення М. Драгоманова до народовців. 3 серпня 1880 р., повертаючись із Карлсбада, О. Кістяківський зустрівся у Львові з Володимиром Барвінським, дізнався про конфлікт М. Драгоманова з галицькими народовцями: «Они считают драгомановский социализм не подходящим к их программе и вредным для их политики» [37, т. 2, с. 234].

Стара громада, зокрема П. Житецький, також не сприймали соціалізму М. Драгоманова. О. Кістяківський висловив, вочевидь, загальну думку киян 1880-х рр. про те, що «Драгоманов радикальствует в Женеве и затевает широкие планы, а из Киева изгоняются более умеренные деятели украинофильства» [37, т. 2, с. 158]. У даному разі О. Кістяківському ішлося про Вільяма Беренштама, П. Житецького, В. Антоновича. Посилення тиску на українців після радикальних заяв М. Драгоманова спогадник описав 13 березня 1884 р.: «Против украинофилов опять поднялось гонение: готовы бы пожрать бедных украинофилов. Последовало предписание о запрещении самостоятельных малороссийских спектаклей. Просили разрешения на поминки годовщины Шевченка 26 февраля – не разрешили. Молодежь отправила панихиду в Троицкой церкви по Шевченку: по-

²⁴ Кияни все ж були поінформовані про становище українців у Галичині. Наприклад, М. Лисенко, перебуваючи проїздом у Львові, писав до батьків 14 / 26 вересня 1867 р.: «Мови нашої в публичных местах теж не чуто. Видно, гонение сильное» [49, с. 20].

слідувала бумага от генерал-губернатора к попечителю, вызвавшая сыск в гимназиях» [37, т. 2, с. 458].

1863 р. після Валуєвського циркуляру Київська громада була заборонена, відтоді її існування було млявим, а відродження розпочалося щойно у 1869 р. або, за П. Житецьким, у 1870 р., коли стартувала праця над створення українського словника. 1873 р., як вже згадувалося, завдяки Павлу Чубинському у Києві було відкрито географічне товариство, що проіснувало три роки. Натомість Літературне товариство ім. Шевченка, яке організувалося 1873 р. з ініціативи О. Кониського у Львові й було у 1892 р. за посередництва того ж О. Кониського й В. Антоновича реорганізоване у Наукове товариство ім. Шевченка, проіснувало до часу приєднання Галичини до УСРР 1939 р. Уже цей факт свідчить про відмінну культурно-політичну атмосферу у двох частинах України. Серед галичан українська ідея поширювалася також завдяки громадам, а з 1868 р. і завдяки легальному товариству «Просвіта», яке виникло після прийнятого в Австрії закону про товариства 1867 р. Цікаво, що «Просвіта» після 1905 р., коли українська мова вже не заборонялася в Російській імперії, з'явилася й на Наддніпрянщині. Найвідомішою була катеринославська, подільська й київська. Ці товариства виникали навіть в повітових містах, а в окремих випадках і в селах [54, с. 127]. Про катеринославську «Просвіту» лишив спогади Д. Дорошенко. Він зазначав, що населення Катеринослава було мішаним, інтернаціональним, але основа його все ж лишалася українською. Нащадки козаків відзначалися загостреним почуттям національної гідності. Сама ж «Просвіта», яку очолював Сергій Липківський, брат митрополита Української автокефальної церкви Василя Липківського, провадила жваву діяльність [див.: 23, с. 120].

Якщо колонізаційні процеси у другій половині ХІХ ст. в підросійській Україні занепадали, то русифікація навпаки посилювалася. Її об'єктом була вже не шляхта, а інтелігенція, що перебувала на адміністративній службі або організовувала церковне життя в Російській імперії. Я. Грицак подав такі дані: за переписом 1897 р. заледве четверта частина спадкового дворянства і половина православних священників Наддніпрянщини визнавала українську мову рідною [17, с. 63]. Відповідно в громаді об'єднувалися в першу чергу інтелектуали і особи вільних професій: письменники, актори, редактори, лікарі, юристи і студенти. Ці молоді люди розцінили інтеграцію старшого покоління інтелігенції українського походження в імперські структури як зраду й почали шукати нового союзника для утвердження української перспективи. Саме так народилася нова ідеологія – українське народництво, в основі якого лежала теза про те, що українська нація, позбавлена еліт, складається з селянства. Безперечно, на формування цієї ідеології справило вплив і те, що 93% всіх українців були селянами [див.: 17, с. 62]. Народництво було експортовано до Гали-

чини, де 90% українців були селянами і греко-католиками, тому національно-культурне протистояння ототожнювалося в українському контексті з соціальним [61, с. 13]. У «Передньому слові» до часопису «Мета» 1863 р. К. Климкович писав, що інтелігенція без народу нагадує голову без плечей. Водночас тут же цей найвизначніший публіцист свого часу зауважував, що й «народ без інтелігенції – сирота вічний, сирота без проводу й опіки» [38, с. 5].

Шевченко був важливим елементом інтелектуальної течії народництва. У статтях «Обзор сочинений, писанных на малорусском языке» (1843) і «Воспоминание о двух малярах» (1861) М. Костомаров обґрунтував тезу про Шевченка як голос народу, селянської маси, маючи на увазі й фольклорне походження Шевченкової поезії [див.: 44, с. 388, 405]. Громадівці ж використовували цю тезу в соціологічному плані, відкинувши естетику. Нині вже загальновизнано, що через відмову від еліт українське народництво «мало сильне популістське забарвлення й узаконювало соціальну неповноту української нації» [40, с. 7]. Ще П. Куліш у своєму листі «Українофілам» наголосив на слабких сторонах громадівського руху 1860-х років – соціальній неповноті й низькому культурному рівні його учасників. Хоча цей лист і пройшов через редакцію М. Юзефовича, у ньому, на думку Олени Пчілки, було доволі правильно показано «прикмети українолюбства 60-х років, добрі й лихі, – аж до крайнього спотворення ідеї народолюбства» [54, с. 49]. Про односторонність демократичної ідеї українолюбців П. Куліш писав так: «...будь наши писатели образованы разностороннее и не вдайся деятели нашей народности вообще в крайность воззрения на свою задачу, – сословие панское, или как бы мы его ни назвали, заявило бы свою способность к участию в национальном нашем возрождении гораздо выразительнее. Вместо того, оно или остается равнодушным зрителем наших трудов, или даже противодействует им всеми зависящими от него способами; а способов у него много, не только материальных, но и моральных. В первом случае оно считает наши писания ничтожными, не дает себе труда вникать в них, и этим вредит как собственному развитию в современном народном направлении образованности, так и ускорению нашего дела; во втором – оно впадает в недоразумение, которого главною причиною были мы сами, или те из нас, которые, будучи не в силах проникнуть глубоко в сущность общей нашей работы, разглагольствуют о ней громче других. Происходящий отсюда вред для обеих сторон слишком очевиден; но если дела будут идти еще долго так, как они шли до сих пор, то в будущем он возрастет до страшных размеров, и уже тогда поздно будет исправлять ошибки» [48, с. 427].

М. Костомаров у статті 1882 р. «Задачи украинифильства» розглянув перехід українських еліт до польської шляхти й російського дворянства, наголошуючи на тому, що дворяни українського походження все ж

лишилися з народом однієї віри. Єдність віри сприяла й тому, що «учившийся попович в интеллигентном отношении старался походить на дворянина» [43, с. 557]. Історик не засуджував представників цих еліт, виправдовуючи їх: «Можно ли было каждому, взятому в частности, удержаться против силы высшей культуры и образованности» [43, с. 557]. Водночас його обурювала зневага дворян українського походження до рідної мови, він фактично повторив думку Шевченка про Кирпу Гнучкошиєнка, який став Гнучкошиєнковим. На його думку, «неуместно» було прохати ці еліти повернутися до своєї національності, але вони не повинні проявляти ворожість до малоросійської мови. Слабкі сторони українофільства помітив у статті 1875 р. «Современное украинофильство»²⁵ й М. Ригельман. Він писав: «Только одни простые казаки и посольство (чернь) пользуются безусловною симпатиею малорусских писателей; все, что стояло выше, даже на одну ступень (как сотник), укоряется названием *значных* (знатных); от этого укора не спасаются даже иногда казаки *реестровые*, пользовавшиеся несколько большим достатком <...>. Между тем всякому беспристрастному исследователю было бы ясно, что именно это посольство, эта голота, состоявшая из людей, имевших отвращение ко всякому труду и зависимости, что именно ее своеволие и необузданность были главной причиной бедствий Украины» [67, с. 823]. П. Куліш на відміну від М. Ригельмана подав у романі «Чорна рада» стереоскопічнішу картину, в якій пояснював біди України не тільки руйнівною роллю черні, а й недалекоглядністю еліти. Одначе згодом П. Куліш дедалі більше солідаризуватиметься з М. Ригельманом.

П. Куліш вже у 1840–1850-х рр. уважав Шевченка великим поетом, чи не найбільшим поетом Слов'янщини. Згідно з народницько-романтичними поглядами на мистецтво розглядав його як посередника між народом і вічністю, тому не сумнівався, що Шевченка належить «опрацьовувати й переробляти», удосконалювати так, як удосконалюється фольклор [див.: 62, с. 84]. Згодом він виступив із критикою народництва, проте ця критика не знайшла відгуку у тогочасному інтелігентському середовищі в обох частинах України. Можливо, П. Куліш переоцінив ідею народності, зокрема в літературі, що зводилася до етнографізму, під впливом свого приятеля Міхала Грабовського. Недаремно повністю зацітував у автобіографії, що друкувалася в журналі «Правда» 1868 р., лист М. Грабовського від 12 січня 1861 р., присвячений проблемі тенденційності літератури. Автор листа стверджував: «Але завжди буде фальшем і перебіль-

²⁵ Думку про хворобливість українофільства з особливим акцентом на його нелюбові до російської мови продовжив у тому ж 1875 р. на сторінка «Русского вестника» Сильвестр Гогоцький [Гогоцкий С. Еще несколько слов об украинофильстве // Русский вестник. – 1875. – Т. 117. – № 5–6. – С. 787–799].

шенням проголошувати, що всім класам слід зійти до рівня звичаїв та укладу простого люду» [46, с. 116]. Ці думки польського письменника впали на сприятливий ґрунт Кулішевої аристократичної натури, але за кілька десятиліть у недатованому посланні до галичан, яке дослідники відносять до 1880-х років, Пантелеймон Олександрович знову писатиме про потребу орієнтуватися не на Шевченка, а на етнографію: «Наш Гомер не Шевченко, а народ»²⁶.

На думку, Я. Грицака, неуспіх Кулішевої критики народництва пояснюється тим, що її вістрія було спрямоване в козацький міф, який був осердям нової української ідеології. Однак насправді критика П. Куліша взагалі не мала шансів, бо після асиміляції еліт, як би не намагалися їх зрозуміти сучасники чи виправдати наступники, лише селянство могло бути опорою українського національного руху [17, с. 69]. Тож головне своє завдання нова нечисленна українська інтелігенція вбачала не так в дерусифікації чи деполонізації еліт, як у формуванні національної свідомості в середовищі українського селянства завдяки поширенню освіти. Йшлося про амбітний проєкт перетворення селянства в націю, який так і не завершився, був популістським, антимодернізаційним й соціально неповним. При цьому творчість Шевченка була одним із найважливіших пунктів як освітньої програми народників, так і стрижнем їхньої національної ідеології. Адже інтелігенти-народники на власному досвіді пересвідчилися у вазі Шевченкового слова. «Кобзар» у цей час виконував роль книжки, що повертала освічених українців, часто й вихідців із селян, що навчалися в університеті, до власної національності.

Показовим був свідомий вибір національної ідентичності одного із творців громадівського руху в Україні В. Антоновича, який у 1850-х рр. відмовився бути поляком й став натомість українцем. Зрештою право вибору національності В. Антоновичу давала його антропологія. Адже батько майбутнього історика Іван був сином угорського повстанця Джидая Матіяша. Мати ж, розлучена з Б. Антоновичем, дала синові своє прізвище, служила гувернанткою й являла собою типову представницю польської шляхти на Правобережжі. Про головні переконання шляхти низької культури В. Антонович згадав у своїх «Мемуарах»: шовіністичний польський патріотизм, за яким Польща – мучениця між народами, а шляхта – це той стан, що волею Бога і природи утворений на те, щоб володіти краєм і людьми. В. Антонович не хотів мати нічого спільного з містечковою шляхтою. Зрештою всупереч власній матері він не став також лікарем, обравши не надто «хлібний» фах історика, бо уважав за пот-

²⁶ Див.: [Куліш П.] Соборное послание Кулиша Галичанам // Киевская старина. – 1898. – Т. LXIII. – № 10. – С. 116.

рібно працювати над українською історією. Зміна В. Антоновичем національності, його перехід у православ'я обурили поляків. Письменник Зе-нон Фіш, що виступав під псевдонімом Тадеуш Падалиця, назвав історика перевертнем. В. Антонович натомість публічно прокоментував свій випадок у творі «Моя сповідь», що була відгомоном відомої праці Ж.-Ж. Руссо «Сповідь». В. Антонович писав так: «По воле судьбы, я родился на Украинне шляхтичем; в детстве имел все привычки паничей, и долго разделял все сословные и национальные предубеждения людей, в кругу которых воспитывался; но когда пришло для меня время самосознания, я хладнокровно оценил свое положение в крае, я взвесил его недостатки, все стремления общества, среди которого судьба меня поставила, и увидел, что его положение нравственно безвыходно, если оно не откажется от своего исключительного взгляда, от своих заносчивых посягательств на край и его народность; я увидел, что поляки-шляхтичи, живущие в Южнорусском крае, имеют перед судом собственной совести только две исходные точки: или полюбить народ, среди которого они живут, проникнуться его интересами, возвратиться к народности, когда-то покинутой их предками, и неусыпным трудом и любовью по мере сил вознаградить все зло, причиненное ими народу, вскормившему многие поколения вельможных колонистов, которому эти последние за пот и кровь платили презрением, ругательствами, неуважением его религии, обычаев, нравственности, личности, — или же, если для этого не хватит нравственной силы, переселиться в землю польскую, заселенную польским народом, для того чтобы не прибавлять собою еще одной тунеядной личности, для того чтобы наконец избавиться самому перед собою от грустного упрека в том, что и я тоже колонист, тоже плантатор, что и я посредством или непосредственно (что впрочем все равно) питаюсь чужими трудами, заслоняю дорогу к развитию народа, в хату которого я залез непрошенный, с чуждыми ему стремлениями, что и я принадлежу к лагерю, стремящемуся подавить народное развитие туземцев и что невинно разделяю ответственность за их действия. Конечно, я решился на первое, потому что сколько ни был испорчен шляхетским воспитанием, привычками и мечтами, мне легче было с ними расстаться, чем с народом, среди которого я вырос...» [81, т. 1, с. 207–208].

На формування національної ідентичності В. Антоновича творчість Шевченка не справила такого радикального впливу, як на М. Лисенка чи Б. Грінченка, що сприйняли поезію Кобзаря з пристрасстю неохівів українства. Напевно, це пояснювалося передусім особливостями характеру кожного зі згаданих читачів. В особистості В. Антоновича, безперечно, раціо панувало над емоціями, хоча водночас він був наділений блискучим почуттям гумору й часто вдавався до іронії і самоіронії, нагадуючи цим Шевченка. Про вплив поета на власну особистість історик згадав у неза-

вершених «Мемуарах», продиктованих вже під кінець життя Д. Дорошенкові. Описуючи власну антропологію, В. Антонович наголошує саме на тому культурному ґрунті, на якому формувався як особистість. У дитинстві особливе враження на нього справили повісті М. Чайковського: «Ці образи Чайковського засіли мені глибоко в душу й ніколи не стерлись, положивши першу підвалину українофільства» [81, т. 1, с. 168]. У старших класах В. Антонович читав твори французьких енциклопедистів: Монтеск'є, Руссо, Вольтера. Він розумів, що селяни в Україні складають окрему народність. Цьому відкриттю сприяли також мандрівки В. Антоновича разом з Т. Рильським по Волині, Поділлі, Київщині, Холмщині, Катеринославщині і Херсонщині. Однак майбутньому історика бракувало знань про українців: «про кирило-мефодіївське братство, про Шевченка не доводилося мені чути ніколи ні слова» [81, т. 1, с. 172]. Коли В. Антонович приїхав у 1850 р. на навчання у Київському університеті, то намагався якомога більше дізнатися про українську історію, але «недавно пройшов процес кирило-мефодіївського братства і через те діставати усе українське було трудно. Так, три годи всі мої розшукування, щоб ознайомитися з творами Шевченка, були даремні. Допіро на третій рік я міг дістати “Чигиринського Кобзаря” і то під великим секретом. Джерел до української історії було не багато в ті часи; “История Руссов” була заборонена» [81, т. 1, с. 180]. В. Антонович описав, як дістав «Історію русів» в рукописі у букініста на Подолі, а на четвертому році познайомився зі студентом медицини Федором Панченком, що не соромився власного селянського походження. Від нього історик вперше почув про Кирило-Мефодіївське братство. Саме Ф. Панченко й добув для В. Антоновича «Чигиринського Кобзаря» [81, т. 1, с. 180]. За відомостями Катерини Мельник-Антонович, Ф. Панченко походив з казенних селян села Черняхова Обухівської волості на Київщині, вочевидь, ідеться про нинішнє село Черняхів Кагарлицького району. Він був казеннокоштным студентом медичного факультету Київського університету. І. Гирич наголошує на тому, що ще в часі першої дискусії 1859 р. в хаті Ф. Панченка на Маріїнсько-Благовіщенській у Києві відбулася самоідентифікація себе як українців тих людей, що до 1859 р. автоматично належали до поляків [12, с. 129]. Серед них, крім господаря, були В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, В. Василевський, Віціус, Пржеднєльський. Від кінця 1870-х Ф. Панченко, що став військовим лікарем, оселився в Києві. Разом із дружиною брав активну участь у діяльності Старої громади, але, рятуючись від поліційного нагляду, змушений був виїхати на хутірець біля Гомеля, де й помер.

Повертаючись до питання Шевченкового впливу на В. Антоновича. По-перше, у 1860-ті рр. В. Антонович сам писав вірші, які були опубліковані в третьому номері часопису «Мета» за 1863 р. У цих творах [див.: 81,

т. 1, с. 225–226] можна простежити певний вплив Шевченка, зокрема відчутний він у вірші «З колишнього», що був підписаний псевдонімом В. Маринчук. У цій поезії використано шевченківські мотиви волі, слави і могили, котрі є маркерами українського козацтва. По-друге, на В. Антоновича особливий вплив справила поема «Гайдамаки». Адже історик оцінював Коліївщину так, як і Шевченко, за народними уявленнями про цю історичну подію. Вочевидь, йому подобалася Шевченкова інтерпретація образу Івана Гонта з наголосом на громадських ідеалах, які сповідував уманський сотник, бо в кабінеті ученого на стіні висів його портрет. Про Івана Гонта В. Антонович написав окрему розвідку «Уманский сотник Иван Гонта (1768 г.)»²⁷, в якій показав силу духу цієї людини в часі страти, що перетворилася на езекуцію. На думку вченого, таку незламність живило почуття правоти, що його відчував Іван Гонта. По-третє, 1861 р. В. Антонович зробив допис до «Основи», в якому спростував інформації видання «Gazeta Polska», наче Шевченка відспівували і у Києві, і в Каневі в уніатських церквах, наголосивши на тому, що в Російській імперії такої церкви взагалі не існувало, була вона у той час винятково в Галичині й називалася вже греко-католицькою [2, с. 11–13].

За твердженням Віктора Короткого, В. Антонович «добре усвідомлював дієвість Шевченкового слова, його виховне значення» [42, с. 251]. Цей дослідник вважає, що саме В. Антонович брав найдіяльнішу участь у виданні празького «Кобзаря» 1876 р., допомагав О. Огоновському коментувати львівське видання Шевченкових творів 1892–1893 рр. В останньому питанні В. Короткий спирається на дослідження В. Дорошенка про коментар О. Огоновського, якому допомагав В. Антонович [див.: 81, т. 2, с. 436–442]. На підставі цього коментаря з'явилися згодом й інші коментовані видання Шевченка. За В. Коротким, В. Антонович був причетним до видання «Кобзаря» на гектографі студентами Київського університету у 1899 р. Не можна також ігнорувати і той факт, що тексти для найповнішого для свого часу «Кобзаря» 1907 р. збірив учень В. Антоновича В. Доманицький (на останнього вплинув також й О. Кониський). Отже, історик був причетним як до наукового коментування «Кобзаря», так і до підготовки вивірених текстів поезії Шевченка.

В. Антонович звернувся також до тези П. Куліша про Шевченка як нашого першого історика. У відомій статті 1881 р. «Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события» висловив думку про те, що не можна ототожнювати історика з поетом, оскільки завдання останнього полягає не в тому, щоб дотримуватися історичної точності в деталях, а в тому, щоб правильно передати дух епохи, щоб зображені події виглядали правдоподібно. При цьому автор статті вказав

²⁷ Першодрук: Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – №. 11. – С. 250–276.

на ряд історичних вигадок чи й помилок у творах Шевченка, що свідчить про критичний погляд вченого на поетичну спадщину українського пророка. Шевченко став для В. Антоновича вагомим аргументом в тому, щоб працювати для українського майбутнього. На думку цього інтелектуала, українське майбутнє, для якого працювали громадівці, відповідало «общим требованиям европейского прогресса» – так писав він у листі до Б. Познанського 25 липня 1895 р. [81, т. 1, с. 315]. У цьому посланні В. Антонович згадав тост, який разом із Т. Рильським любив піднімати: «За хлопоманию и нашу неувядающую молодость!». Історик і тост оцінював як «вполне верный», хоча й дивний «в устах седовласых и беззубых старцев» [81, т. 1, с. 316].

С. Єфремов згадував, що якимось до В. Антоновича зайшов студент-волинянин А. Абрамович. Побачивши, черепи, які історик привіз зі своїх археологічних експедицій, він запитав: «Це ті, що з Тарасом Григоровичем були?», уважаючи їх реліквіями. На це вчитель прочитав студентові лекцію з археології [див.: 30, с. 380]. У своєму щоденнику за 1895 р. С. Єфремов описав лекції з історії України, які В. Антонович читав для української громади по понеділках, відзначивши, що лекції виголошувалися гарною українською. Саме це й приваблювало на них чимало слухачів [30, с. 149–150].

Відчутним був вплив поезії Шевченка на таких чільних представників українських шістдесятників XIX ст., як Микола Лисенко і Михайло Старицький. Останній згадував про свого дядька Олександра Захаровича, який завжди розмовляв українською мовою. Саме у нього знайшовся і перший «Кобзар» Шевченка, й «Енеїда» І. Котляревського. Описуючи свою гімназійну лектуру, М. Старицький зазначив, що особливе враження на нього справив історичний роман «Чорна рада» П. Куліша. У той час він знав поеми «Катерина» і «Наймичка», але йому ще не були відомі ні послання «І мервим, і живим...», ні поема «Кавказ», тобто позацензурні твори Шевченка: «И вдруг роман! Исторический роман! У меня загорелось сердце, но не было в кармане 3 руб. Я, кажется, две недели собирал гроши и злотые, <...>. Наконец, перед отъездом на каникулы, она [«Чорна рада» – Р. Х.] была мною приобретена» [85, с. 399]. Тоді ж М. Лисенко, якому роман П. Куліша також припав до смаку, купив за намовою М. Старицького й «Записки о Южной Руси», під впливом яких почав збирати народні пісні й записувати їхні ноти. Коли одного разу М. Старицький і М. Лисенко отримали від дядька Андрія Романовича заборонені вірші Шевченка, то «целую ночь читали их, восторгаясь и формой, и словом, и смелостью содержания. Что меня увлекло этот звучный страстный стих, был не удивительно – он был мне с детства близок, но Лисенко, привыкший к русской или французской речи, был особенно поражен и увлечен музыкальной звучностью и силой простого, народного слова. С

цього времени и я перестал этого слова стыдиться» [85, с. 393]. Уже навчаючись у Київському університеті у 1860-х рр., М. Старицький і М. Лисенко передплатили «Основу», вивчали статтю М. Костомарова «Две русские народности», читали твори Шевченка, Куліша, Марка Вовчка. М. Старицький констатував, «что мои врожденные симпатии к своему родному языку встретили в подъеме национального самосознания 60-х годов лишь свое оправдание и не поразили неожиданным открытием; Лысенко же, хранивший лишь проблески народных симпатий, навеянных ему с детства, теперь словно слепец после снятия катаракта, прозрел, и это чудо действовало на него потрясающе: все, что хранилось в тайниках его сердца, вспыхнуло ярким пламенем, в котором сгорели его барские воспоминания, аристократические тенденции, светские привязанности, а все стремления сплотились в одну широкую любовь к своему родному народу и к духовному проявлению его личности... Одним словом, Лысенко воспринял новые идеи не спокойно, а с страстью» [85, с. 411–412]. Остання теза є особливо вагомою, якщо зважити, що М. Лисенко став основоположником української музики й був одним із перших українських інтелектуалів, що замислювався над проблемою європеїзму й місця українського мистецтва. Саме він у листі від 30 жовтня 1907 р. до С. Дрімцова ствердив, що українська музика є водночас і європейською, хоча й з певними особливостями, що поєднують її з народами Сходу [див.: 49, с. 421].

У творчості цього композитора Шевченко займав особливе місце, був своєрідним камертоном і натхненником. Навчаючись у Лейпцигу, мистець отримав пропозицію від О. Барвінського написати музику до «Заповіту». Реалізувавши це прохання, не зупинився й продовжував працювати над музикою до «Кобзаря» протягом усього свого життя. У листі до П. Куліша від 23 липня 1869 р. писав, що працює над Шевченком, тішачись, що скомпоновані речі йому вдаються. Цього ж року М. Лисенко видав у Лейпцигу перші 20 солоспівів на слова поета. Напередодні смерті він продемонстрував Л. Старицькій-Черняхівській «Псалом Давидів» («Боже, нашими ушима»). Його «Музику до “Кобзаря” Т. Шевченка» складають майже 90 творів.

О. Сластін згадував, що саме М. Лисенко, який навчався у Петербурзькій консерваторії, дав молодим українцям, студентам Петербурзької академії мистецтв, нелегальне видання празького «Кобзаря»: «І боязко, і радісно було нам тоді читати сю огненну книгу... Як ми ховалися з нею, як переховували її! І тільки в найтіснішому гуртку з усякою конспірацією, майже пошепки читали її, виучували і дещо співали з неї» [54, с. 210–211]. Майбутній ілюстратор Шевченка залишив, можливо, найемоційніший опис сприйняття тогочасною молоддю Шевченкових віршів: «Після читання ми як у чаду! <...> Я почував себе так, ніби вдруге народився. Зби-

раючись читати, ми зачинались у малесенькій хатці в П. Д. Мартиновича. Він обережно доставав оті чудові пророчі книжки і виразно, сторінка за сторінкою, читав їх, часто проймаючись високим патосом самого автора... З яким душевним хвилюванням, з якою побожністю читали ми, – дух наш захоплювало!...» [54, с. 211].

М. Лисенко чи не найбільше зробив для популяризації поезії Шевченка, постійно організовуючи концерти його пам'яті у найнесприятливіших обставинах заборон і утисків. Про це свідчить його листування. У листі до Фотія Красицького від 12 березня 1897 р. він згадав про роковини Шевченка в літературно-артистичному товаристві: «Публіки було не то повнісінько, але душ 300 пішло назад без білетів. Програма широка складалася з декламацій по черзі зі співом. Звичайно, усією музикою орудував я: акомпонував солістам і солісткам, бо то все моя музика, диригував двома хорами душ у 60: “Гамалія” й “Іван Гус”. Овації кожному № були страшенні, нечувані» [49, с. 269]. Інформація про шевченківські вечори міститься також у листуванні М. Лисенка з М. Коцюбинським, наприклад, лист від 28 лютого 1903 р. або від 19 березня 1907 р., з донькою К. Маслянниковою – лист від 27 березня 1903 р. Цікаву інформацію містить також його лист від 5 квітня 1905 р. до славетного тенора Модеста Менцинського: «Нещодавно ставив я великого концерта з числен[н]ими мішаними хорами, з солістами оперними, ансамблями, з декламацією Шевченкових творів. Приганялось все це до роковин смерті Кобзаря. Виручку чисто 500 карб[ованців] я поклав у банк, яко фонд на постанову пам'ятника Великому нашому Кобзареві у Києві» [49, с. 395]. Після заборони шевченківського концерту й академії до 50-річчя з дня смерті поета у Києві у травні 1911 р. відбувся обшук в Київському українському громадському зібранні. 1912 р. було ліквідовано Український клуб, що об'єднував українську мистецьку інтелігенцію, і був створений з ініціатииви М. Лисенка. 17 жовтня 1912 р. на зворотному боці повідомлення про закриття клубу композитор поставив свій підпис [див.: 49, с. 479]. За кілька днів батька української музики не стало.

В. Антонович і М. Лисенко були видатними людьми свого часу, свідомими українцями, що більше зрозуміли суть Шевченка, його значення для становлення української свідомості, ніж сучасники поета і навіть його приятелі. Спогади про Шевченка дають небагато матеріалу для характеристики Шевченкового читача. Чи не найбільше вражень від поезії українського генія знаходимо у мемуарах близького приятеля поета А. Козачковського. Прикметно, що ідеться саме про російські вірші: «З його тогочасних творів російською мовою я пам'ятаю чудову повість у віршах “Слепая”, написану кипучим, натхненним віршем, і мелодраму в прозі “Невеста”, зміст якої віднесено до періоду гетьманування Виговського, – зразок неповторного, що не вдалося Основ'яненку, мистецтва пе-

редавати місцевою російською мовою побут України з цілковитим дотриманням зворотів рідної мови і народного характеру дійових осіб. Обидва ці твори, здається, загублені. На моє запитання в 45 році про “Слепую” Шевченко відповів, що він, здається, віддав її Щепкіну, і радив мені написати О. М. Бодянському, щоб той попросив її у Щепкіна і надіслав мені, але в Щепкіна її не було. Про мелодраму “Невеста” автор говорив мені в Петербурзі, що він подавав її в дирекцію імператорського театру і що її погоджувалися поставити, але, цілком імовірно, вона не дочекалася від автора остаточного опрацювання, і в 45 році у нього її вже не було. Така ж доля, мабуть, спіткала чудову поему “Іван Гус”, присвячену Шафарикові» [84, с. 76–77]. Більше розуміння Шевченкової творчості виявив О. Афанасьєв-Чужбинський, який констатував: «Дивовижні речі були у Шевченка. З великих особливо чудові “Іван Гус”, поема і містерія без заголовка. У першій він піднісся, на мою думку, до свого апогею, у другій, яка поступалася перед “Гусом” за змістом, він розсипав безліч квітів чистої української поезії...» [84, с. 93].

Найбільше розуміння Шевченка серед сучасників поета й кирило-мефодіївців, як вже зазначалося, виявив П. Куліш. Досить згадати його лист до В. Тарновського від 1 листопада 1857 р.: «Се в нас найбільший поет на всій слав’янщині, а ціну йому зложать тільки тогді, як вийде все наяв, що він понаписував» [92, с. 25]. М. Костомаров, творець колективістської візії Шевченка як голосу народу (згодом він писав про нього і як про пророка), прибічник погляду на українську літературу як літературу «для домашнього вжитку», ніколи не висловлювався про Шевченка так чітко, як П. Куліш, хоча водночас й не змінював про нього свою думку так радикально, як Пантелеймон Олександрович, який 1874 р. назвав музу Шевченка «полупьяною». Це визначення з’явилося у зв’язку з Катериною II, яку козаки називали «Великим Світом нашою Матір’ю» на відміну від поета, який охрестив її вовчицею. У примітці П. Куліш зауважив, що окреслення музи Шевченка «полупьяною» викликане потребою наукової об’єктивності – «показать медаль с обратной стороны». На його думку, якби можна було дешево продавати всі твори Шевченка в Україні, «то само общество», озброєне критикою, збило б «небольшое, весьма небольшое количество стихов Шевченка в житницу свою, остальное было бы в его глазах не лучше сору» [47, с. 24 примітка].

Публікуючи 1885 р. в «Киевкой старине» автобіографію Шевченка для «Народного чтения», яку свого часу зрадагував, П. Куліш фактично підтримав тезу про недостатню освіченість Шевченка, невиробненість його поезії, котру поділяв і М. Драгоманов, і Є. Чикаленко. Поділяли її й особи прихильні до українського руху, наприклад, Микола Стороженко. Саме ця теза була й головним аргументом тих, хто представляв малоросійський дискурс у розумінні мистця. Кулішів релятивізм в оцінюванні

Шевченка не можна все ж пояснити ані різноаспектністю його інтерпретації: історична, поетична, критично-літературна, ані тим, що його інтерпретація спершу була зумовлена романтизмом, а згодом позитивізмом, бо і в межах національної історії, і в межах національної культури існують все ж константні оцінки, а між твердженням 1846 р. про те, що Шевченкові твори належать всій Україні й промовлятимуть за неї вічно, й приміткою 1874 р.: «оно [общество – *Р. Х.*] собрало бы небольшое, весьма небольшое количество стихов Шевченка в житницу свою, остальное было бы в его глазах не лучше сору» – бачимо відмінність принципову, яку не можна пояснити лише ревізією постаті і ролі імператриці Катерини II в українській історії. Можливо, П. Куліш, як і М. Драгоманов, прищеплював українцям критичний погляд на Шевченка, апелюючи до об'єктивності, але на практиці ця об'єктивність оберталася упередженістю. У першу чергу тому, що популярність Шевченка серед українців у другій половині XIX ст. значною мірою була міфічною, бо неписьменні українські селяни не могли елементарно прочитати твори Шевченка, тим паче не могли їх збагнути як цілість. Українська інтелігенція була нечисленною, але, за П. Кулішем і М. Драгомановим, вже зашореною Шевченком.

Звичайно, поезія Шевченка апелювала до емоцій, а не до рацію, мистець не мав у своєму арсеналі наукових аргументів, читачі ж сліпо вірили йому. П. Куліш і М. Драгоманов слушно ставили під сумнів таку сліпу віру, але тогочасні читачі-обожнювачі поета відкидали будь-яку критику, дошукуючись її причин в особі самих критиків. Про гордино П. Куліша як джерело критичного погляду на Шевченка написав Д. Мордовець у своїй відповіді на брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року», яку назвав «За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві». Щоб довести свою тезу, процитував листа М. Костомарова з такою характеристикою: «Кулиш человек очень честный и прямодушный, но самолюбив до чрезвычайности» [83, с. 25]. Відповідь Д. Мордовця носила полемічний характер не так щодо основної тези П. Куліша про потребу польсько-українського примирення, як щодо його суперечливої оцінки Шевченка, кобзарів, Миколи Костомарова й характеру української історії загалом. З огляду на твердження про «полупьяну музу» поета Д. Мордовець дивувався, що «Крашанку...» було присвячено «мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові і Адаму Міцкевичові». Останнього тогочасні поляки таки обожнювали, не застосовуючи до нього мірку об'єктивності.

Щодо загального сприйняття Шевченка у другій половині XIX ст., то, з одного боку, довкола його імені був романтичний ореол, поета уважали мучеником й особою майже міфічною, з другого, поезія Шевченка уважалася небезпечною, її забороняли, відтак вона притягувала багатьох, як магніт. О. Русов згадував, що у Києві в другій половині 1850-х довкола

кирило-мефодіївців, зокрема й Шевченка витворилася своєрідна міфологія: «...моя мати, родом з Кавказа, казалось бы, посторонняя для киевской жизни, рассказывала нам, как Шевченко, такой же крепостной, как и бывший наш кучер Трохим, написал нечто такое, что имело общегосударственное значение, за что и был сослан; а про Алину Леонтьевну Крагельскую и ее жениха Костомарова она часто передавала, может быть, фантастический рассказ, что жених этот арестован был в тот момент, когда перед зеркалом надевал белый галстук, чтобы отправиться в церковь на венчание. Если такие рассказы она слышала во второй половине 50-х годов, когда после смерти отца мы жили уже в крайней бедности и к нам уже не приходили ни такие писатели, как Аскоченский, бывший раньше у нас как пациент моего отца, ни вообще какие-либо посторонние люди, у которых ей приходилось бывать, то это показывало, что идеи Кирило-Мефодиевского братства и в этот период реакции после 1848 года были живы в Киеве вплоть до времени эмансипации [ідеться про відміну кріпосного права – Р. Х.]» [69, с. 169–170].

Цей мемуарист підкреслював, що й на В. Антоновича сучасники дивилися крізь призму Шевченка, уважали його «хохломаном», «хлопоманом», ще гіршим за поета, «бо похвалявся вирізати усіх панів дощенту – так, щоб тільки самі мужики zostалися на цьому світі. Чули ми це в гімназії, а більше по знайомих домах, де тіточки та кумушки розводили різні балачки» [69, с. 245]. О. Русов дійшов висновку, що навіть міфологічні байки прекрасної половини роду людського пов'язували М. Костомарова, Шевченка й В. Антоновича в одне ціле. Можливо, про значення поезії Шевченка найпромовистіше свідчить ореол страху довкола неї в Російській імперії. З цього приводу родич В. Антоновича О. Кістяківський писав у своєму щоденнику 19 червня 1876 р.: «Достаточно одного имени Шевченко, чтобы одних запугать, у других возбудить подозрение, третьих погубить» [37, т. 1, с. 175]. Отже, поезія Шевченка мала відлякувати освічених українців, проте все відбувалося з точністю до навпаки. Таку ж відпирну реакцію в українських інтелігентів викликали й заборони друку «Кобзаря» в Росії. Громадівець Орест Левицький у листі до дружини Софії Левицької 1873 р. писав: «Як жалко, моє серденько, що я не можу тепер доставити тобі можливість прочитати нашого славного Тараса! От що було б тобі якраз по душі! Ти знаєш, моя душа, що як получив я твій лист, то, прочитавши його скільки разів, не знаю вже яким побитом, неначе яка інша сила потягла мене до “Кобзаря” Шевченка; найшов я книжку, став читати, де розвернулось – і мені здавалось, наче я читаю продовження твого ж таки листа, і сам “Кобзар” показався мені таким незвичайно хорошим, чудовим, неначе я його вперше читаю. Ти не забула, моя дорога, що я обіцяв тобі вислати Шевченка, бо я надіявся, що до мого приїзду в Київ він буде надрукований. Коли ж так не вийшло, а

вийшло те, що цензор київський не схотів розрішити книжечку, а іздателі мусили повернутись у Москву, чи що, щоб там її надрукувати. Не знаю вже, як діло пішло у Москві (там, бачиш, предварительної цензури²⁸ немає, як і в Петербурзі), а тільки тепер у Києві “Кобзаря” не достанеш ні за які гроші. Підождемо, моя голубочко, може-таки книжечку надрукують хоч у Москві, то вже вона і в Києві буде, а я вже зразу-таки пришлю тобі» [92, с. 53].

«Кобзар» у цей час був найбажанішим подарунком для коханих і друзів. Дмитро Дорошенко пригадував, що старша сестра його батька, котра провадила господарство на родовому хуторі, що розташувався на самій межі між Чернігівщиною і Московщиною, скінчила дівочий інститут у Києві. Серед її вчителів був радикал Микола Ковалевський, якого заслали в Сибір. Він подарував Дорошенковій тітці «Кобзар» із написом: «Обідрана, сиротою понад Дніпром плаче» [див.: 23, с. 5], який вона зберігала не тільки як прояв українства, а й як інтимну пам’ятку, згадку про свої дівочі літа й кохання. Надія Суровцова пригадувала, як її маляросіянка, щоб справити приємність чоловікові, щороку навчала доньку до дня його народження нового Шевченкового вірша [див.: 91, с. 15].

Лист Олексія Вержбицького до Василя Гнилосирова від 3 травня 1879 р. свідчить, що були й такі українці, котрих цікавило все, що стосувалося Шевченка – не тільки його вірші: «Книжки, дешевше полтинника, здесь раскупят скоро, а дороже – трудно, потому что наши малороссы на эти штуки скупы. Например, брошюрка: “Отзывы о Шевченке иностранцев”. Всякий читает ее с интересом, но не покупает потому, что жаль 50 коп. Однако 2-е уже продали. “Поминки Шевченка” разойдутся скоро. Шевченко здесь очень популярен. Даже те, которые никогда не читали его дум и поэм, и те о нем говорят как о родном. Всякий про себя чувствует симпатию и уважение к его славе потому, что он “свій чоловік”» [92, с. 58]. Автор цього листа звітує про кількість видань Олексія Андрієвського «Тарас Григорьевич Шевченко в отзывах о нем иностранной печати» (1879) й «Поминки Тараса Григорьевича Шевченко 25-го февраля 1879 г в Одессе» (1879), які він поширював з метою передати отримані кошти на упорядкування могили Шевченка, нарікаючи на те, що «по сахарным заводам служащие все немцы, поляки или великороссы, а малороссов нет ни одного», а це своєю чергою утруднює поширення книжечок. Згадав адресант, що знайшов у Корсуні одного палкого шанувальника Шевченка – Захара Березовського. Саме він дав О. Вержбицькому «Кобзаря» у виданні Д. Кожанчикова 1867 р. «Я его первый раз читаю», – зазначив при цьому автор листа [92, с. 59]. В. Гнилосиров у листі до

²⁸ О. Левицький згадав про попередню цензуру, яку формально було скасовано законом 1865 р., але це стосувалося лише книжок обсягом понад 10 др. аркушів.

О. Андрієвського від 3 червня 1879 р. констатував слабку обізнаність селян-черкашан не тільки з творчістю Шевченка, а й із біографією поета, підсумовуючи: «Дух века (материально-спекулятивный) – с одной стороны и сознание исконной вольности, как городского сословия, в здешнем мещанстве при отсутствии настоящей освіти и данных порядков объясняют это грустное явление. Но, впрочем, зачем много требовать од сірих людей, як т[ак] назыв[аемые] интеллигентные классы – швах в общественных вопросах...» [92, с. 62]. Водночас М. Старицький, що побував у Кирилівці в хаті Шевченка й описав своє спілкування з племінником поета Прокопом і його матрі'ю Пелагією у статті 1882 р. «На родине Т. Г. Шевченка», констатував, що діти, яких він зустрів, знали вірші земляка, показували свої «Кобзарі» й твердили, що «Кобзар» є в кожній кирилівській хаті [див.: 87, с. 360]. У цей час українська свідомість була незначною навіть у колі інтелігенції Наддніпрянщини, тим паче складно говорити про національну свідомість українського селянства.

Український Київ 1870–1890-х рр.: Шевченко у свідомості тогочасних київських інтелігентів

1880–1890-ті рр. були для української інтелігенції часами реакції. С. Єфремов схарактеризував цей період так: «Тихо скрізь і мертво, жадних публічних об'яв українства, тільки в поодиноких хатах, між поодинокими і буквально-таки самотніми одиницями тьмяно блимав той каганець рідної справи» [30, с. 428]. У 1880-х роках Шевченко й надалі залишався для нечисленної української інтелігенції маркером її національної ідентичності. Наприклад, порівнюючи похорон Шевченка з похоронами видатних російських письменників, українські мистці вбачали навіть у цьому відмінності національні. П. Житецький в листі до сина Гната від 10 лютого 1881 р. писав: «Я вже раз бачив такі проводи великого покойника, котрі говорили сердцю моему ясніше й виразніше, бо й сам я був тоді молодший, та й покойник той рідніший усім нам, чим Достоевський. Ще був я студентом, як проводжали в Києві Шевченка – з Рождественської церкви, що коло купалень по набережній, аж до цінного мосту. Було се весною, в маї місяці. Народу, як маком насяно, скрізь по горах. Річей тож було багато, гроб важкий, олов'яний, нести тяжко, а ми несли його на плечах аж до парохода, що стояв коло мосту. Ступнів тридцять пронесемо, та й станемо, от і говориться річ, та й знову, запихавшись, станемо, і знову річ. Вінків не було, бо на них моди нема в Києві, і якось більше було простоти, чим тут, бо й сам Шевченко був простий чоловік, тим-то коло гробу його більше було всякої голоти, а тут – бач – без білета і на похорони не пускали. Мабуть, якби встав із гроба Достоевський, то сказав

би гірке слово тим, що при житті зневажали його, а тут явилися поклоняться чесному праху його, щоб і про них подумали, що вони чесні люди» [92, с. 66].

Лист Б. Грінченка до Марії Грінченко від 29 жовтня 1883 р. також демонструє значення Шевченка для української інтелігенції: «Зараз я прочитав у газеті, як стрівають Тургенева і які процесії мають зробити при його похороні. Я не знаю, може, ще вплив роздратованого почуття зробив те, що мене злість бере, мені тяжко читати це все. Тяжко, бо передо мною стоїть могила нашого народного поета, мученика ідеї, сина народа. Там, над Дніпром, стоїть вона, боки її пообвалювалися, хрест згори донизу списаний прізвищами тих, хто був на цій великій могилі, підгнів і впав. І не можна оправити могилу, не можна нового хреста поставити – поліціянти, маючи наказ “свыше”, не дають і підходити до могили. Це вже більше не велика могила великого поета, до котрої сходилися поклонитися українці, – це вже тепер шпильок, потоптаний поліціантськими ногами. Ти писала колись, що я помиляюсь в своєму погляді на Тургенева, що я недбалим застаюся до всього, що не українське.

Що ж мені дорожче – Тургенєв чи Шевченко? Про кого ж я буду плакати: про Тургенева, котрому царський похорон воздають, чи про Шевченка, на могилі котрого свині пасуться; що мені рідніше, що для мене важливіше: твори Тургенева чи Шевченкові твори, котрих не то що друкувати, а й читати не дають. Ні, я плачу, та тільки плачу за своїх, бо у нас, українців, стільки того горя й муки, що нема змоги плакати по чужому горю. Ось де причина того, що я так прийняв смерть Т[ургене]ва» [92, с. 75–76].

Про Київ 1870–1880-х рр. залишив цікаві спогади Максим Славінський, якого мати привезла у 1877 р. до тітки з метою підготувати хлопця до вступу в гімназію. Він писав, що у рідних йому Ставищах ніколи не чув російської мови, навіть учитель у церковній школі, місцевий диякон «говорив такою мовою, що її годі було назвати російською» [82, с. 201], тому тітці довелося протягом року вчити племінника міської мови. М. Славінський описав тогочасний Київ, зокрема твердив, що русифікованим був саме центр міста, атмосферу у демократичній Другій київській гімназії, звичай й коло читання гімназистів. Літературу у майбутнього перекладача Г. Гейне викладав громадivecь Володимир Науменко, який виокремлював українське письменство з російського: билини про князя Володимира, «Слово про Ігорів похід», народні пісні, козацькі думи, твори І. Котляревського і Шевченка, після яких починалася вже модерна література. Спогади М. Славінського про двадцятип’ятилітнього викладача, в якого очі горіли вогнем, відрізняються від споминів Олександра Лотоцького пори української революції, коли В. Науменко виступав проти українізації київських гімназій. Психо-

логічний комплекс Науменка, тобто феномен подвійної ідентичності української інтелігенції Наддніпрянщини, на думку О. Лотоцького, мав би зацікавити дослідників української інтелектуальної еліти. Після складання матури клас М. Славінського подарував В. Науменку видання Гете з написом із Шевченка: «Чи ми ще зійдемося знову?...». Спогадник згадав І. Сошенка, який викладав у Другій гімназії малювання, був поблажливим до учнів, учителя грецької мови А. Юркевича, який розмовляв винятково українською мовою, й книгарню пані Борковської, що містилася навпроти Оперного театру, в якій можна було прочитати й передплатити галицькі видання «Діло» і «Зоря». Цей мемуарист подав відомості про Київський університет, в якому навчався десять літ з 1886 р. й українські гуртки, що існували в Києві у 1880–1890-ті роки, зокрема гурток «ковалів», що «кували» нові слова, тобто шукали слова для означення нових понять.

У 1880-х рр. українські гуртки були у всіх навчальних закладах Києва, крім Першої гімназії. Були вони і в реальній, і в юнкерській школі, і в семінарії. Невідомо, чи охопив цей рух кадетський корпус [82, с. 321]. Ці гуртки були спрямовані на самоосвіту, зокрема й національну. Словниковий гурток, до якого входив М. Славінський, провадив роботу Старої громади над словником літературної української мови. На волонтерських засадах гуртківці збирали матеріал до словника, що його згодом упорядкував Б. Грінченко. Словникову роботу провадили В. Науменко, Кость Михальчук і П. Житецький. Син Житецького Гнат головував у групі, до якої входив і М. Славінський. Вони вибирали слова саме з поезії Шевченка, кожне слово заводилося до реєстру після обговорення [82, с. 324]. Софія Пивоварова у листі до Г. Житецького від 12 жовтня 1887 р. погоджувалася попрацювати над буквами Б і Щ й просила його про певні роз'яснення [див.: 92, с. 96–97]. У тогочасних київських гуртках читали повний «Кобзар», і це «благодірно впливало на поглиблення національних інтересів членів гуртка та на їхній політичний розвиток» [82, с. 325]. Був М. Славінський й учасником хору, яким керував М. Лисенко. Мемуарист зазначав, що цей хор мав публічний виступ після Різдва у Купецькому клубі, тобто в будинкові Купецького зібрання, репертуар складався переважно з народних пісень. Натомість у ботанічному університетському саду на студентській гірці збиралася так звана ботанічна філія хору, що виконувала заборонені пісні про Катерину II або й козака, що ходить у неволі літ 200.

Згадав М. Славінський і про гурток В. Самійленка, учасники якого зазвичай читали на своїх зібраннях вірші й прозу, згодом пересилали ці твори для друку в Галичину. Про гурток В. Самійленка згадав у своїх спогадах і Павло Тучапський. За його інформацією, учасники гуртка мали намір укласти українську хрестоматію, тому цей гурток культурників називався «Хрестоматія». Однак молодші члени гуртка більше цікавилися

соціалізмом, аніж культурницькою працею, тому почали наводити контакти із драгоманівцями [95, с. 13–14]. Сам В. Самійленко також лишив спогади про гурток, що називався «Читанка» або «Хрестоматійне товариство». Члени цієї організації укладали читанки і популярні книжки для народу. Згодом гурток поділився на дві частини: в одній перед вів Гнат Житецький, а другою заправляв Костянтин Арабажин. Автор мемуарів писав, що здібний К. Арабажин викликав симпатію у В. Антоновича, на квартирі якого й збирався молодий гурток, але згодом кар'єра перемогла в Арабажині українські симпатії. «Хрестоматія» ж, очолювана Г. Житецьким, збиралася у Павла Житецького, Володимира Науменка або в Єлисея Трегубова в колегії Павла Галагана, опрацьовувала матеріал до словника Б. Грінченка. В. Самійленко підсумував, що праця в «Хрестоматії» мала значення не для української науки, а для саморозвитку учасників гуртка [див.: 77, с. 518]. За його спогадами, молодь виїздила з Києва на села й роздавала «Кобзар» і метелики: брошури про небо і Землю, про географію, «Граматку» П. Куліша, твори Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Олекси Стороженка. Хоча літератури було небагато, але гурківці мали власний маленький склад, який знайшли в час трусу у Віктора Ігнатовича. Останньому вдалося проковтнути список членів гуртка, тому існування організації не було доведено.

На становлення М. Славінського чи не найбільший вплив справив В. Антонович, якого майбутній перекладач Гейне назвав «центральною рушійною силою того українського сепаратизму» [82, с. 365], що був започаткований Кирило-Мефодіївським братством. Цей сепаратизм зводився до таких принципів: республіканська держава, солідарність класів, братерство людей і народів. При цьому, як зазначав спогадник, В. Антонович не вірив у слов'янську взаємність, оскільки Росія, на його думку, найближчим часом не відмовилася б від домінування у слов'янському світі. За М. Славінським, історик наголошував на тому, що найбільшою тогочасною проблемою була відсутність сильної української інтелігенції [82, с. 370]. Громадівство ж, з його погляду, було витвором чисто національним, що мало на меті підготувати працівників громад й провести дерусифікацію еліт. Паралельно В. Антонович уважав, що в Галичині інтелігенція мала творити партії, брати участь в роботі парламенту й у відкритих соціальних і політичних виступах, займатися політичною пропагандою. М. Славінський твердив, що В. Антонович цінував не тільки О. Кониського, який зосереджувався на культурницькій праці, а й свого опонента М. Драгоманова, бо обое свідчили про українську еволюцію.

М. Славінський згадував, що познайомився з «Кобзарем» Шевченка 1879 р., коли померла його мама. На канікули він повернувся до Ставищ. Тоді брат дав йому не маленького, зачитаного «Кобзаря», який згодом десь зник, а пражське видання, що містило позацензурні вірші поета.

Спогадник, якому виповнилося 11 років, чесно зізнався: «Не все я в ньому розумів, але з головою поринув у його зачаровану поезію. Брат, побачивши моє захоплення, розповів мені про Шевченка, пояснив мені, як умів, не зрозумілі для мене місця...» [82, с. 252]. Захоплення Шевченком виявилось настільки серйозним, що згодом М. Славінський написав до «Кобзаря» в російських перекладах, який вийшов у Петрограді 1911 р., передмову під назвою «Муза народної жизни».

П. Тучапський, який виявляв інтерес до соціалізму, згодом і марксисту й віддавав перевагу політиці, а культурницьку справу уважав чимось меншовагартісним, також відчував притягальну силу Шевченка. Він згадував, що у кінці лютого 1890 р. гурток драгоманівців у Києві задумав влаштувати Шевченкові роковини із доповіддю, декламацією віршів й зі співами. Молодь не хотіла звертатися до старих українофілів, бо була «в ярой оппозиции к ним: считали их слишком осторожными, попросту трусами, дрожащими перед всем “нелегальным”, а тем более “политическим”» [95, с. 18]. Тож П. Тучапський орендував квартиру на один вечір. Тоді він прочитав доповідь про Кирило-Мефодіївське братство, учасники роковин декламували вірші Шевченка, було влаштовано й простеньку вечерю. Але через кілька днів учасників вечірки запросили до жандармського управління. Оскільки власник квартири і двірник не ідентифікували П. Тучапського, який зголив бороду, його відпустили, але сам факт затримання його поліцією свідчить про строгий контроль над студентами Київського університету. Наступного 1891 р. гурток знову відзначав роковини Шевченка, на яких П. Тучапський прочитав реферат «Шевченкові ідеали і українська дійсність». Згодом його було опубліковано у газеті «Народ» й окремою брошурою [95, с. 34]. Однак захоплення Шевченком у молодості не зашкодило П. Тучапському, що сповідував ідеали російської соціал-демократії, стверджувати у XX ст., що Україна живе винятково російським культурним життям, отже, власної культури не має [див.: 39, с. 163].

У середині 1890-х, особливо після смерті Олександра III українська справа поживавилася. За спогадами С. Єфремова, семінаристи зустріли звістку про смерть царя співом «Ще не вмерла Україна»: «Це була божевільна, коли хочете, хвиля, символічна картина, як жменька півсвідомої молоді і кинула свій виклик потужному цареві; але ця хвиля показує, як ми “проти надії таки сподівались”» [30, с. 429]. Саме театр будив у той час серед молоді не тільки шляхетні, а й національні почуття, виховуючи національну свідомість, готуючи кадри для національної справи. Однак навіть трупа М. Кропивницького, за спогадами того ж С. Єфремова, займала типово малоросійську позицію: на сцені актори розмовляли українською, а поза нею російською. Спогадник з обуренням написав: «Та що говорити про менших артистів, коли сам Кропивницький (один з видатніших українських письменників!) не прохопився й жадним українським

словом, як звертався з різними увагами до артистів. Так чеше по-московськи, наче природній москаль! Український письменник соромиться вживати в розмові ту мову, якою написані його твори! Деморалізація далі вже не може йти, вже не може бути більшою. <...> Се гадюки якісь, а не люди! Чи є де в світі друга така нація, як ми, Українці? Нема! Ми одні такі мудрі вдалися...» [30, с. 116]. Український театр (трупі Садовського, Саксаганського, Кропивницького), на думку С. Єфремова, «несвідомо для його поводитирів, може, навіть наперекір їм» творили в Києві українську публіку [див.: 30, с. 430]. Завдяки С. Єфремову можна дійти висновку, що русифікація Києва була у той час ще поверховою. На базарах, зокрема на Житньому панувала у 1890-х українська мова, «а бували й цілі місяці, коли Київ розцвітав чисто етнографічною красою. Це навесні, увесь квітень і травень, коли повідь прочан заливала собою київські вулиці й надавала їм специфічного колориту <...>. Крамарі, жиди й київські міщанки раптово згадували, що вони можуть говорити чудовою українською мовою» [30, с. 325]. Сільська стихія, що напливала на Київ, рятувала його від обрусительства. Тож і український театр перестав бути в Києві гостем, здобувши собі аудиторію, що стала «першою підвалиною розбудженого українства» [30, с. 430]. За інформацією С. Єфремова, українська книжка мала менше успіху порівняно з театром, але її значення було глибшим. Боротьбу з цензурою за українське слово розпочав 1893 р. в Чернігові Б. Грінченко, 1895 р. до нього долучився видавничий гурток у Києві, а 1898 р. – «Добродійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книг», засноване в Петербурзі з ініціативи О. Лотоцького і Петра Стебницького. І цензура почала робити українському книговиданню поступки. 1897 р. з ініціативи В. Антоновича й О. Кониського було створено Загальну українську безпартійну демократичну організацію, до якої входило 20 громад з різних міст підросійської України. Ця організація заснувала у Києві видавництво «Вік» і книгарню, що розмішувалася на Безаківській вулиці, її завідувачем був В. Степаненко: говіркий, гострий на язик, енергійний, чесний, педант, але не комерсант [див.: 30, с. 434]. До складу Загальної української безпартійної демократичної організації належали: В. Антонович, О. Кониський, М. Лисенко, О. Бородай, М. Кононенко, Є. Тимченко, О. Лотоцький. Згодом до неї пристала й Стара громада: В. Науменко, В. Беренштам, В. Степаненко, Є. Чикаленко (після його переїзду до Києва), І. Стещенко, Б. Грінченко, Модест Левицький. Після 1908 р. організацію було перейменовано на Товариство українських поступовців (ТУП), кількість його учасників збільшилася порівняно зі ЗУБДО. Ця безпартійна організація слугувала стимулом до появи перших українських партій.

Прикметно, що й молодше покоління української інтелігенції, яке дивилося на українську справу вже як на політичну, також відчувало на собі

вплив поезії Шевченка. Щодо представників наступного після шістдесятників покоління української інтелігенції, які походили з Лівобережжя, то, можливо, чи не найяскравішим є випадок національного самоусвідомлення Трохима Зіньківського. У «московській Пальмірі» Т. Зіньківський «був апостолом молоді України – він і на роковинах батька Тараса над усім голос подавав і палким словом ворушив заснулі серця українців» [9, с. 341]. Як відомо, йому належить праця «Тарас Шевченко в світлі європейської критики», що була опублікована під псевдонімом Звіздочот в часописі «Правда» у 1890–1891 рр. У цій статті вперше було розглянуто оцінку Шевченкової творчості такими критиками, як Г. Батталія, В. Белінський, М. Добролюбов, Е. Дюран, Й.-Г. Обрист і К.-Е. Француз. У листі до Б. Грінченка від 7 лютого 1889 р. критик інформував, що взявся скласти реферат про Шевченка в світлі європейської критики й має намір обмежитися німцями Обристом, Французом, Каверау, французом Дюраном, поляками Равітою і Батталією й росіянами Добролюбовим, Піпіним і Белінським [див.: 92, с. 109]. Т. Зіньківський також використовував спадщину поета для обґрунтування українського національно-визвольного руху. О. Лотоцький характеризував старшого за себе Т. Зіньківського, «надзвичайну людину», так: «Його залізна енергія пасувала до послідовно-переконаної його поведінки, що завше і всюди була українська, пересякнута українськими інтересами» [див.: 50, т. 1, с. 66]. Однак така українська поведінка не була у Т. Зіньківського вродженою. Б. Грінченко описав національну еволюцію цього українського діяча в листі до О. Огоновського від 1 (13) листопада 1892 р. коротко: «Дома у Зіньківських балакано було завсігди по-українському, а в школі мусив Трохим балакати по-московському. До обох мов мав так навик, що навіть не помічав їх неоднаковости і, стрівши тепер ті вкраїнські вірші, не дуже звернув навіть увагу на те, якою мовою їх писано. Ба навіть, як звичайно люде з міщанства російського, він був російським патріотом і величався державною російською дужістю. Тільки як траплялось, що в розмові українця ставляно проти москаля, – тоді Трохим починав трохи розуміти почутий в школі чи вчитаний з книги поділ росіян на “малороссов” та “великороссов” і обстоював за “малороссами”. Одначе йому сподобалось українське читання, і він залюбки попрочитував Кулішеву “Чорну раду”, твори Квіткині та Шевченків “Кобзар”, як ті книжки потрапили йому до рук. Чимало і потім траплялося йому українських книжок, та поки ще національне самопізнання не могло прокинутися в йому» [9, с. 340]. Особливий вплив на Т. Зіньківського, за інформацією Б. Грінченка, справив один вчитель у юнкерській школі в Одесі: «бувши українським патріотом вчив так, що направляв свої слухачі на добрий український шлях» [9, с. 341]. Тут ідеться про відомого одеського вчителя історії Леоніда Смоленського. З не меншим пієтетом про останнього писав також

Є. Чикаленко: «Хоч як тяжко було в ті часи впливати учителям на учнів в напрямку української національної свідомості, а тим більше у військовій школі, але я зустрічав кілька офіцерів, що тільки дякуючи Смоленському, як вони казали, поставали свідомими українцями, а бувші учні військової школи – український белетрист В. Кравченко та надзвичайно талановитий, рано померлий публіцист Трохим Зінківський (Певний) зазначали це й в літературі» [99, с. 77]. В Одеській громаді Л. Смоленського називали «наш батько». Досить докладну біографію цього визначного діяча подала С. Єгунова-Щербина, що наголошувала на принципі національного самовизначення, що його сповідував Л. Смоленський. Адже в його роду були росіяни, французи, німці, проте сам він ідентифікував себе як українця [25, с. 193]. За спогадами Д. Овсянико-Куликовського, він був людиною особливого розуму з кришталево чистою душею, пафосом і пристрасною вродженого трибуна: «Это был Белинский Одесской громады, да и, пожалуй, всего тогдашнего украинофильства» [60, с. 324]. Л. Смоленський учився в Київському університеті, перебував під впливом В. Антоновича і М. Драгоманова. Є. Чикаленко називав його найвидатнішим українцем свого часу поряд із Д. Пильчиковим, хоча обидва промовляли, «як майже всі наші шестидесятники, московською мовою» [99, с. 78]. Про вплив Шевченка на Л. Смоленського свідчить той факт, що на його могилі в селі Морозівка були викарбувані слова з вірша «Пророк»: «Неначе наш Дніпро широкий, слова його лились, текли і в серце падали глибоко» [25, с. 196].

Цікавими щодо національного самоусвідомлення завдяки Шевченку й українському письменству є й спогади Є. Чикаленка, який «для справи громадської <...> ніколи не жалувал коштів, правда, не розкидаючи їх абияк, а строго вибираючи, що на даний момент було або здавалось йому потрібнішим. Надаючи надзвичайної ваги в справі національного розвитку літературі, Чикаленко своїм коштом почав оплачувати українську белетристику, а згодом і публіцистику, в “Киевской Старине”, з захватом слідкуючи за всіма з’явищами в нашому письменстві, а надто за літературною молодіжжю» [30, с. 507]. Про своє становлення цей меценат писав так: пані Соколовська, дружина директора реальної прогімназії, в якій спогадник навчався у 1870-х рр. в Одесі, дала йому кілька книжок «Основи», і «я з захватом прочитав вірші Шевченка, оповідання Марка Вовчка і взагалі все і поспішив у пансіон Матео до кухні Насті поділитися з нею прочитаним і своїми мріями» [99, с. 80]. Саме з Настею Є. Чикаленко почав розмовляти українською, вочевидь, також і під впливом прочитаного. За його ж зізнанням, він перестав соромитися української мови ще й тому, що його викладач, вище згаданий Л. Смоленський уважав українську мову рідною, хоча й не розмовляв нею [99, с. 80]. Празького «Кобзаря» 1876 р. Є. Чикаленко прочитав ще хлопцем. Саму книжку узяв у свого сусіда по маєтку зукраїнізованого молдованина Юхима Полтарескула.

Найпарадоксальніше було те, що сам Юхим був неписьменним, але не пошкодував 25 руб., щоб купити «Кобзар». На той час за 25 руб. можна було купити десятину поля. Не менш істотно й те, що у перешорських панків і селян, які любили слухати вірші Шевченка, не спостерігалось, за Є. Чикаленком, жодної національної свідомості [99, с. 161]. Це твердження видається все ж надто категоричним, якщо згадати, що слухачі Подільської семінарії, за спогадами О. Лотоцького захоплювалися на відміну від перешорських панків поезією О. Пушкіна. Уже навчаючись у Єлисаветградському реальному училищі у другій половині 1870-х рр., Є. Чикаленко на відміну від більшості своїх товаришів, що захоплювалися М. Добролюбовим, Д. Писаревим і «нігілізмом», «думав тільки про працю на Україні серед свого народу» [99, с. 87–88], тому й на канікулах в рідному селі Перешори «я вже по неділях почав двірським парубкам читати Кобзаря, Куліша, Марка Вовчка і т. п.» [99, с. 95]. Зрозуміло, таке пробудження української ідентичності носило винятково культурницький характер, «про організацію повстання за самостійну українську державу нікому з нас і в голову не могло прийти» [99, с. 99]. Однак між студентами ширилися радикальні ідеї, передусім під впливом М. Драгоманова, писання якого потрапляли до Києва нелегальним шляхом. Найбільше студентів захоплювалося саме російськими революційними програмами, особливо програмою терористичної організації «Народна воля». Прагнення багатьох тогочасних українських інтелігентів мати власну радикальну програму пояснюється тим, що така програма поклала б край відтокові української молоді до російських організацій й означала б політизацію українського руху. Щодо Шевченка, то Є. Чикаленко згодом поділяв думку М. Драгоманова про недостатню виробленість його поезії. У 1890-х рр. він писав: «Мені не раз приходило на думку, що якби й Т. Шевченко виїхав був перед своїм арештом за кордон і, замість того щоб постраждати десять років у надкаспійських степах серед темних москалів, прожив цей час у Європі, серед людей освічених, культурних, то написав би такі речі, які поставили б його ім'я поряд з Гете, Байроном і мали б всесвітнє значіння. І Т. Шевченко, і К. Карий були тільки самородними діамантами, один більшої, другий меншої величини, але в обох у них не було тої шліфовки, яка побільшує вартість вдесятеро» [99, с. 183–184].

Про випадковість свого знайомства із Шевченком свідчив не тільки Є. Чикаленко, а й Б. Грінченко. Описуючи власне виховання в листі до Івана Липи від 9 лютого 1892 р., останній писав: «Все виховання наскрізь московське, навіть вороже до всього українського та мужичого (незважаючи на вбожество, панські тенденції задержано). Але ще з часів давніх, дуже давніх, у батька збереглися переписані Гребінчині байки, і якимсь способом (випадком) до його потрапив “Кобзар” Семеренкового видання. “Кобзаря” батько ніколи не читав, але “Басни Гребенки” одного разу про-

читав, себто власне не їх, але “Бороду та чуприну” Думитрашкову, що туди ж доточена була. Читаючи, сміявся з “москалів” (знов зауважую: він був ворожий цілком укр[аїнській] національній ідеї). Це залишилося в мене в голові. Потім я стрів (у першому класі реальної школи будучи) “Енеїду” і читав її, трохи сміявся, але скоро забув.

Я дуже любив книжки, і 12 років схотів до своєї хлоп’ячої бібліотеки купити “Т[араса] Бульбу”. Я приручив се товаришеві, і він випадком купив мені його в укр[аїнському] перекладі. Це було мені горем, бо я зовсім такого не бажав, а бажав по-рос[ійськи] – я продав книгу. Але другої зими я, живучи на квартирі у московській (панській, звісно) сім’ї і чувши, як вона вихвалялася своєю Москвою та Калугою, випадком почув і друге: як одна панія, що жила в цій же господі, обороняла Україну, українську мову. Вона згадувала, хвалючи, про Шевченка. Поїхавши додому влітку, я прочитав батькового “Кобзаря” і 13 років зробився тим, чим я єсть. Я якось відразу і без вагань порвав з усіма московсько-патріотичними тенденціями шовіністичного кольору (а саме до цього я прихильний був), і Тарас зробивсь мені і до цього дня застається пророком. Я не шуткуючи кажу, що й досі я не можу думати про нього як про людину, – він і досі стоїть перед мене на такому високому п’єдесталі, що торкається головою до неба. Може, це наївна дитяча віра зробила, але я смію думати, що історія всесвітня не дає нам другого такого прикладу, як Шевченко: з мертвого він зробив живе – “Трупи встали і очі розкрили”» [92, с. 142–143]. Цю ж думку ретрансльовано й у листі Б. Грінченка до Костя Паньківського 17 серпня 1892 р.: «Я, чотирнадцятого року, будучи школярем з третьої гімназійної класи, прочитав Шевченка і з того часу почав писати по-українському (досі писав тільки по-московському). Ані “Енеїда”, ані “Гребінчині байки” на мене не зробили впливу – я їх вважав за кумедійні жарти. Шевченко зробив з мене зараз українського націонала (хоч і чудно се казати про хлопця 13 – 14 років), – його поезія була вже мені не жартом, а його “Кобзар” зробився моєю євангелією» [92, с. 148].

В. Самійленко навчився читати у віці 7 років від матері, коли вони жили в селі Михайлівка в домі поміщика Олексія Трохимовського. У дитячому віці він читав книжки Сумарокова, Хераскова, Ломоносова, Жуковського, Мільтона, Некрасова з бібліотеки Трохимовського. Найбільше йому подобався Батюшков і Богданович. В. Самійленко пригадував, як один старий дідусь, що мешкав на хуторі біля Михайлівки, Авксентій Петрович Киріянов декламував вірші Шевченка і П. Гулака-Артемовського. Уже у 5–6 класі гімназії майбутній письменник почав читати українську літературу: О. Стороженка, Г. Квітку-Основ’яненка, П. Куліша, Шевченка, часопис «Основа» [94, с. 299]. Тоді ж серцем відчув, що його рідна мова українська, тому у 1884 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету.

М. Грушевський згадував, що його батько бачив якось Шевченка. Однак ця зустріч, вочевидь, не справила на нього особливого враження, хоча він і міг прочитати напам'ять уривки з «Катерини» і «Гайдамаків». Описав майбутній творець історії України і свою домашню бібліотеку, в якій, крім педагогічної літератури, бо батько Михайла був педагогом, містилися й принагідні книжки типу «Історії» Миколи Карамзіна, до риторики якої М. Грушевський відчував відразу, чи «Історія російської словесності» Олексія Галахова чи «Енеїда» Вергілія «в поганім перекладі Соснецького». Були у бібліотеці й три томи М. Гоголя, «котрі я читав і перечитував безконечно» [19, № 9, с. 126]. Щодо знайомства з українським письменством, то директор ставропольської гімназії, в якій навчався майбутній історик, Анатолій Пузиревський був великим прихильником І. Котляревського. Під його впливом батькові М. Грушевського довелося купити синові «Енеїду» у «поганенькому тодішнім виданню Йогансона» [19, № 9, с. 135], а сам Михайло вивчив «значну пайку» поеми напам'ять. Однак, за щирим зізнанням мемуариста, «Енеїда» І. Котляревського не справила на нього особливого враження. Уже у Владикавказі гімназист користувався бібліотекою місцевого училища. У той час прочитав «Одиссею» й «Орлеанську дівчину» Ф. Шиллера в перекладі В. Жуковського, вивчив напам'ять балади цього російського поета. Щодо творів Шевченка, то ними М. Грушевський зацікавився згодом, вже у Тифліській гімназії й у часи навчання в Київському університеті. Наприклад, він згадував: «Дуже мене смутило, що не можна було добути “Кобзаря” – празьке видання київської громади було випродане, а нове петербурзьке (?) [Знак питання поставив тут сам автор, мабуть, сподіваючись потім цей факт перевірити. Отже, двотомне празьке видання вийшло 1876 року, а петербурзьке, В. С. Балашова – 1883 р. – С. Білокінь] ще вийшло тільки пізніше» [19, № 12, с. 125]. Бракувало також творів Квітки, Вовчка і Стороженка, кілька оповідань Вовчка і Стороженка М. Грушевський прочитав російською ще у 1860-х, і вони викликали у нього інтерес. «Щоденник» історика свідчить й про те, що зацікавлення Шевченком стимулював у нього О. Кониський. Про це свідчать записи 1892 року. 27 лютого М. Грушевський занотував, що перед працею в архіві 25 лютого заходив в Архангельську церкву, тобто до Михайлівського золотоверхого монастиря помолитися за Тараса Шевченка [21, с. 155]. 27 квітня був у гостині в О. Кониського, де «читали про весілля і життєпис Шевч[енка]» [21, с. 164]. Щодо життєпису, то ідеться, звичайно ж, про біографію поета пера господаря дому. Саме у 1892 р. О. Кониський розпочав збирати матеріал про поета й опублікував у ЗНТШ першу частину майбутньої біографії мистця, а саме «Дитинний вік Т. Г. Шевченка». 15 червня М. Грушевський зазначив: «...зробив мало, а то байдикував тощо, читав Шевч[енка]...» [21, с. 172]. Оскільки світогляд історика формувався в

ліберальному напрямі з ухилом у народництво й мав виразну культурно-національну закраску, то, безперечно, він не міг оминати Шевченкового «Кобзаря».

Представник «постшістдесятиництва» О. Лотоцький, котрий походив зі Східного Поділля, згадував, що на формуванні його особистості особливо яскраво позначилася творчість І. Нечуя-Левицького, зокрема у 12-річному віці він прочитав роман «Хмари» 1876 р. видання. Саме ця книжка, за зізнанням спогадника, й «положила першу базу для мого розумового та горожанського світогляду» [50, т. 1, с. 19]. Водночас одним із найщасливіших випадків свого життя уважав можливість читати в юних літах повний Шевченків «Кобзар». О. Лотоцький докладно описав, як отримав доступ до цієї книжки. У сусідньому скарбовому лісі жив німець Курц, інтелігентна людина, що підтримувала широкі знайомства із сусідськими священницькими родинами. Курц мав багату бібліотеку, в якій були й українські книжки. Він радо давав читати їх знайомим, тож старший брат О. Лотоцького Віктор «взяв у його повне двохтомове празьке видання (1876 р.) “Кобзаря”, – як тепер памятаю, – в розкішній блакитній оправі з золотим витиском та обрізом. Скоро по тому Курц десь несподівано зник з нашої околиці, <...>. В наслідок тої таємничої історії “Кобзарь” залишився фактично власністю нашої родини. Се була велика цінність, яку ми дуже шанували і дуже неохоче давали з хати для прочитання» [50, т. 1, с. 19]. Зрештою той «Кобзар» загубився, але років десять він був у хаті Лотоцьких. Олександр Гнатович зазначав, що «Кобзар» зробив на нього найсильніше враження з усього, що він досі прочитав попри те, що «не все розумів з його. Неясні були для мене власне історичні моменти Шевченкової поезії, бо тоді (в кінці 80-х та на початку 90-х рр.) не було ще засобів для засвоєння української історії, – се було виключно привілеєм одиниць, що самостійно вистудійовувала для себе сю галузь українознавства. Проте поезія Шевченка глибоко западала в душу своєю лірикою, і – мушу сказати – найбільше своїм провідним світоглядом. Шевченка я читав та виучував не лише самотужки, але й – так би мовити – громадським способом, прочитуючи його разом з товаришами в школі, прочитуючи своїм приятелям на селі – і хлопцям, і людям старшого віку. Найгарячішим прихильником поезії Шевченкової був білоусівський²⁹ церковний староста Тарас Шпилька, – гарна, порядна людина, чутка на красу поезії. Бувало, після відправи вечірньої, принесе він ключі від церкви, сядемо з ним на ганку, і вичитую йому “Кобзаря”. Захоплюється декламатор, захоплюється й слухач та плаче ширими сльозами, не зважаючи навіть на те, що повз ганку вештаються наймички та хлопці і посмішкуються з такої сентиментальности пана церковного старости. Посмішкування те не було

²⁹ Село Білоусівка Тульчинського повіту, нині Тульчинського району.

щире, бо не раз ті дівчата самі проливали гіркі сльози над долею Катерини та наймички і, пробігаючи по господарству, намагалися бодай краєм вуха, спинившись на хвилику, щось почути з тої чарівної блакитної з позолоттю книжки, що, мабуть, видавалася моїм селянським слухачам за якусь своєрідну євангелію» [50, т. 1, с. 20].

Варто підкреслити, що «Кобзар» й окремі твори Шевченка, за підрахунками В. Доманицького, з 1840 р. до 1900 р. вийшли загальним накладом у пів мільйона примірників (похибка – 20 000 примірників, оскільки дослідник не мав точних даних про галицькі і швейцарські видання Шевченка) [22, с. 19]. Така статистика свідчить як про інтерес читача, зокрема й сільського, а не винятково інтелігентського походження до творчості Шевченка, так і про розуміння читачем поета. Важко уявити, щоб селянин купував книжку, яку він не розуміє. Недаремно з-поміж окремих видань саме поема «Катерина» мала 11 видань загальним тиражем 111 тисяч примірників. За нею йшла «Наймичка», яку видавали протягом 60 років 7 разів накладом 100 тисяч примірників. На цьому тлі поема «Гайдамаки» мала усього 6 видань загальним накладом 14 тисяч примірників. Спогади О. Лотоцького підтверджують, що читання «Катерини» в білоусівській школі неодмінно викликало «глибоке захоплення і навіть щирі сльози» [50, т. 1, с. 79].

Мемуари цього інтелектуала, що вчився у Подільській семінарії, згодом у Київській духовній академії, проливають світло на атмосферу, яка панувала у цих навчальних закладах, зокрема О. Лотоцький писав, що більшість семінарій в Російській імперії була московська, «то й перевагу всюди складали студенти-москалі», так було і в Київській духовній академії [див.: 50, т. 1, с. 102]. Мемуарист твердив про спеціальний русифікаційний режим в семінаріях, писав про переслідування всього українського, про брак серед духовництва національно свідомих людей, нарешті про сутички між семінаристами на національному ґрунті: змагання починалося з мовного питання, невдовзі воно «приймало з обох боків терпкий характер, переходило на ролю українців в російській культурі та доходило врешті до точки про трактат переяславський. На сім пункті голоси підвищувалися, очі горіли, щоки паленіли, і змагачі розходилися з виразним почуттям національного антагонізму, що вибухало й посилювалося знову з найменшого приводу» [50, т. 1, с. 108]. Однак, за його свідченнями, на межі століть з Київської духовної академії вийшло чимало українських діячів: В. Чехівський, В. Дурдуківський, В. Біднов. Після революції 1905 р. в Київській семінарії вже офіційно передплачували українську газету, захоплення ж українською ідеєю напередодні революції «остільки було широке та інтенсивне серед духовної молоді, що се дало себе відчутти і поза стінами семінарії» [50, т. 1, с. 238].

За О. Лотоцьким, на подільських семінаристів впливала і російська, і українська літератури, російська навіть більше. Наприклад, він пригадував, як буквально перехворів після читання творів Ф. Достоєвського. Аналогічно семінаристи організували академію з приводу 50-ї річниці смерті О. Пушкіна, відбували її таємно, бо в семінарії у той час вивчалися винятково твори духовних письменників. Водночас він відверто зізнався, що про Шевченкові роковини в Кам'янці у той час ще ніхто не чув, а самі семінаристи на відміну від галицьких до цього не могли додуматися. Паралельно О. Лотоцький наголошував на вищій громадській свідомості і матеріальному рівні тогочасних подільських священників порівняно з московськими попами навіть в окремих українських губерніях. Історик церкви пояснював це тим, що Поділля було приєднане до Російської імперії на півтораєста літ пізніше за інші частини України. У Подільській семінарії й у 1880-х рр. все ще відчувалися наслідки республіканізму останньої польської держави, «зокрема духовенство подільське не зазнало того болючого процесу асиміляції та нівеляції, через який перейшло наше духовенство по інших частинах України» [50, т. 1, с. 34]. Мемуарист зазначав, що серед священників Поділля не було проявів глибокої української національної свідомості, але русифікація теж його не захопила, між семінарстами уживалася винятково українська мова.

Прикметно, що любов і повага до Шевченка вилилася одного разу в досить таки кумедну історію, що трапилася з О. Лотоцьким у Тифлісі, де він допомагав своєму братові вчитися у семінарії, оскільки той сліпнув. Один зі знайомих, терський козак Глаголев якось назвав Шевченка «обезьяной». Постає тоді в О. Лотоцького із ним досить «дика сцена, не доведена до краю лише тому, що нас встигли розвести своєчасно» [50, т. 1, с. 38]. Після переїзду до Києва, де він закінчив духовну академію, активіст українського руху досліджував вітрини книгарень, дивуючись, що скрізь «світила російська книжка». Одного разу вгледів на вітрині книгарні Ф. Йогансона, що містилася на Прорізній, Шевченків «Кобзар» в мережаній українській обкладинці. Це видання видрукувала Стара громада 1899 р. О. Лотоцький одразу купив книжку, зазначивши в мемуарах: «...серце моє стиснулося болем, коли я на лавочці Михайлівського бульвару нетерпляче почав розглядати сю дорогу книжку. Як її немилосердно було пошкальовано, коли порівняти з моїм двохтомовим “Кобзарем” празького видання. Наче з живого тіла немилосердним ножом повірізувано з тексту найдорожчі речі, — і я тут відновляв з пам'яті те, що в книжці позначалося лише рядками крапок.... А багатьох річей то й зовсім тут не дошукався» [50, т. 1, с. 49].

О. Лотоцький був активним членом семінарської київської громади, хоча сам і навчався вже в духовній академії. С. Єфремов писав, що «для громади це було надзвичайне придбання, бо всюди, де з'являвся

Лотоцький, починався рух, метушня, оживлення, прокидалась енергія й розпочиналась жвавіша робота» [30, с. 354]. Щодо тогочасного життя в громадах, то О. Лотоцький наголошував, що українська справа переважно зводилася до справи культурного порядку – «і на гіркий глум – се власне й було на ділі, в тих обставинах політичною українською справою першорядної ваги» [50, т. 1, с. 59]. Для того, щоб унаочнити київську атмосферу тих літ, О. Лотоцький зачитував чотиривірш О. Маковea: «Тремтить моє серце: не чую нігде / Тих слів, що учила нас мати... / Де ви поховались, мої земляки, / Що вас тут нігде не видати?» [50, т. 1, с. 160]. Характеризуючи своїх попередників, мемуарист писав про шістдесятників: «Визнаючи хибі наших “батьків”, мусимо признати, що вони перенесли нам, бодай надщерблені, українські традиції через непроходиму прірву найгіршого нашого лихоліття; вони виконували певний мінімум української акції, що для того часу був фактично максимумом, провадили такі немало-важні для свого часу справи, як видання “Кіевской Старины”, “Кобзаря”, як улаштування могили Шевченка, як плекання української національної традиції в єдино можливій тоді формі наукових історичних та філологічних дослідів і т.и.» [50, т. 1, с. 164]. Варто підкреслити, що О. Лотоцький ніколи не затушовував конфлікт всередині Старої громади, який окреслював як безполітичне культурництво проти безнаціонального радикалізму, чітко написав, що групі радикалів М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика й М. Ковалевського протистояла група культурників В. Антоновича, О. Кониського, Т. Рильського, М. Лисенка, яких в Галичині підтримували брати Барвінські, Юліан Романчук і Кость Левицький.

О. Лотоцький не оминув подій 1893 р., коли в «Правді» було оголошено програму групи «тарасівців», до якої, за цим спогадником, входили Микола Міхновський³⁰, Андрій Кучинський, Володимир Шемет, Іван Стешенко, Григорій Черняхівський, Олександр Тулуб, Євген Тимченко, Мусій Кононенко [50, т. 1, с. 211]. «Братство тарасівців», учасники якого називали себе українцями, а не українофілами, вже у назві наголошували на спадкоємності власних ідей з думками Шевченка.

Не менш істотними за споми́ни О. Лотоцького для розуміння київської атмосфери є й мемуари і щоденник 1895–1896 років С. Єфремова. Окремий розділ споминів «Моя наука. Книга» автор присвятив проблемі власного раннього читання. Загалом аналіз читання є однією з магістральних тем у спогадах історика українського письменства. С. Єфремов зазначив, що він вперше прочитав «Кобзаря» (вочевидь, це було петербурзьке видання 1883 р. або 1884 р.) у селі Вербівець, де жила його дядина, до

³⁰ Про вплив Шевченка на М. Міхновського див.: Світленко С. І. Образ Тараса Шевченка у суспільно-політичній діяльності та творчості Миколи Міхновського // Проблеми політичної історії України. – 2019. – Вип. 14. – С. 82–96.

якої приїздили на вакації брати, студенти Борисови. При цьому зазначив: «Щодо “Кобзаря”, то мушу сказати, що він зробив на мене менше враження³¹, ніж про це звичайно згадують інші люди в своїх споминах. Я перечитав його вперше занадто рано, щоб міг зрозуміти й оцінити зміст. Самий же факт “мужицької” мови в книжці мене не дивував, бо українські книжки я вже читав, і здавався мені зовсім натуральним. Пам’ятаю, що з усього “Кобзаря” найдужче врзалися мені тоді в пам’ять “Катерина”, “Наймичка”, деякі епізоди з “Тайдамаків” та – “Назар Стодоля”: очевидно те, що мало конкретніший зміст, доступний розумінню малого хлопця. Геніяльну лірику Шевченка знайшов для себе я вже згодом, коли почав свідомо шукати підпори для своєї національної стихії» [30, с. 261–262]. Описуючи власні книжкові уподобання, С. Єфремов пригадав, як вже в бурсі в Умані отримав від знайомого старого діда Бабенка «Енеїду» І. Котляревського: «За одним духом проковтнув я невмирущу праматер українського письменства, і пригоди Енеєві на довгий час притьмарили навіть славні вчинки Кривавої Руки та інших Емарових героїв, якими я тоді захоплювався. Оце так книжка! Найдзвичайно цікаво, погеройському і разом так просто <...>. Жива правда манери Котляревського перемогла. А грубуватий юмор, що так пасував до бурсацького життя, захопив нас цілком» [30, с. 315]. А вже за кілька років С. Єфремов прочитав «Кайдашеву сім’ю», «Дві московки», «Бабу Параску та бабу Палажку» й деякі інші оповідання І. Нечуя-Левицького, дійшовши висновку, що ці твори ще кращі за «Енеїду». Уже в Київській семінарії він почав вивчати історію письменства, що кінчалася Пушкіним, Гоголем, Лермонтовим. Від учителя-українця семінаристи жодного слова не чули про існування української літератури. Брат Сергія Єфремова Федір, що саме скінчив Київський університет й шукав роботу, приніс книголюбіві женецьке видання «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика, «Люборацьких» А. Свидницького, «Хмари» І. Нечуя-Левицького, «В поті чола» І. Франка і заборонені поезії Шевченка (женецьке видання). Спогадник тоді «побачив, що ті книжки українською мовою, що вже потрапляли мені до рук і попереду, не були тільки поодинокими книжками, випадковими з’явищами, примхою тієї чи іншої людини, а що вони всі витягуються в один ланцюг розвитку» [див.: 30, с. 346]. Тоді ж він ознайомився і з історією українського письменства Миколи Петрова, з працями О. Огоновського. Одначе найбільше враження на нього справила нелегальна бібліотека дяка Луки Скочковського Ельдорадо, що містилася в дяківському помешканні при Йорданській церкві. С. Єфремов згадував, як він

³¹ Цікаво, що й серед лектури Івана Стешенка у дитячому віці також немає «Кобзаря», його цікавили книжки Ж. Верна, М. Ріда, казки братів Гримм, З. Топеліуса, пригоди Рокамболя дню Террайля [див.: 92].

вперше потрапив до Луки Полікарповича в господу, мовчки слухав хвилюючі розмови про українщину, а коли вже збирався додому, господар розчинив перед ним велику жовту шафу, повну українських книжок, дозволив вибрати, які той схоче, а у формуляр записав читача не під реальним прізвищем, а під псевдо, яке дав Єфремову сам, назвавши Пальцем від села Пальчик, звідки походив семінарист. Таким чином Сергій став членом семінарської громади. У своїх спогадах фундатором громади він назвав Луку Скочковського, а ще С. Кедреновського, Марка і Григорія Грушевських, Іоїля Руденка, Харитона Донця, Крискента Матушевського, згодом до громади пристали Олександр Лотоцький, Сергій Липківський, Т. Добрянський. Певний час близько до неї стояв Т. Зінківський, на зборах громади бував М. Грушевський, старший і молодший Вовки-Карачевські, Іван Стешенко. Душею громади, за спогадником, був Л. Скочковський, а її духовним керівником – О. Кониський [див.: 30, с. 350–351].

С. Єфремов оцінював О. Кониського і М. Драгоманова як дві дуже індивідуальності, що були «антиподами в поглядах і методах громадської праці» [30, с. 376]. Мемуарист дедалі більше схилився до позиції супротивників Олександра Яковича, але незважаючи навіть на нетерпимість останнього до Драгоманова і його послідовників завжди лишався з ним у приятельських стосунках. Для шевченкознавців у спогадах С. Єфремова становить інтерес епізод привітання М. Грушевського з успішним захистом дисертації, коли в помешканні історика зібралося чимале коло українських громадян, виступав В. Антонович, К. Михальчук, представники різних українських міст. Найбільше С. Єфремову запам'яталася промова О. Кониського, який зазначив, що на диспуті в університетській залі під час захисту дисертації М. Грушевського він бачив внутрішнім зором дві постаті: співця України Шевченка та його коронованого ворога Миколу І, представників двох непримиренних світів. Коли декан факультету згадав ім'я Шевченка, бо диспутант був членом Наукового товариства ім. Шевченка, О. Кониському «ніби привиділось, як здригнулось і затіпалось на портреті обличчя нездоланного самодержця, як перекинулись з остраху бундючні самовпевнені риси». Автор першої Шевченкової біографії говорив про правду в науці, що збігається з правдою життя, ту правду, котра «розвалить мури самодержавних ерихонів і прилине до нас шевченківською мрією» [30, с. 391–392]. С. Єфремов зазначив, що слова старого сліпого діда були для нього пророчими, свідчили про перемогу української ідеї.

Другий спогад – про Шевченкові роковини 1896 р., які молодші громадяни вирішили відсвяткувати разом зі старшими. Вечірка проходила у В. Антоновича, хазайнував на ній син історика Дмитро на псевдо Муха. У великій залі, прикрашеній портретом В. Антоновича, зібралося кілька

десятків людей різного віку й стану. Читав реферат про Шевченка Андрій Кучинський, свій вірш «Ні, не вмер ще ти, батьку Тарасе» декламував студент Глокке – обидва швидко зникли з українського обрію. Далі почалися співи, промовляв Муха-Антонович, старший громадівець К. Михальчук похвалив його за гарну українську мову. Тоді виступив Олексій Андрієвський, скаржачись на те, що обставини не дали йому можливості навчитися говорити українською, останні його слова були: «Дай, Боже, щоб молоде покоління говорило краще по-українському, не такою покаліченою мовою, як оце говорив я». На це О. Лотоцький щиро озвався: «Ну, дай же, Боже!» Ця вечірка справила на молодих сильне враження, хоча між батьками і дітьми намітилася та розколина, яка стане очевидною через кілька років [30, с. 395].

Уже 1899 р. С. Єфремов надрукував у ЛНВ рецензію на видання «Кобзаря» [див.: 28], реалізоване Старою громадою, що його купив, як про це сказано вище О. Лотоцький в книгарні Ф. Йогансона на Прорізній. Ця рецензія містить інформацію про високий попит на книжку, оскільки попереднє петербурзьке видання 1894 р. тиражем 20 000 примірників розійшлося³². Однак нове видання було передруком попереднього й містило усі помилки петербурзького. Тож С. Єфремов поставив у своїй рецензії питання про потребу повного, критично перевіреного видання творів Шевченка з витриманою хронологією, за яке згодом візьметься Василь Доманицький. Саме С. Єфремов і В. Доманицький стали основоположниками наукового шевченкознавства.

Молодший за О. Лотоцького і С. Єфремова Д. Дорошенко був народжений у Вільні, проте літні вакації завжди проводив на родовому хуторі Дорошенків побіля Глухова. У своїх мемуарах історик і політичний діяч згадав свого діда Якова й описав дідову бібліотеку, з якою був знайомий з дитинства. У цій книгозбірні були: «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського, «История Малороссии» М. Маркевича, «Чорна рада» й «Записки о Южной Руси» П. Куліша, комплект часопису «Основа» 1861–1862 рр. і «Кобзар» Шевченка 1860 р. видання [23, с. 4]. За спогадами Д. Дорошенка, його дядько Василь, старший син діда Якова, написав у 1860-х роках роман українською мовою «На Україні», носив українське вбрання й був хлопоманом. Саме він зустрічав труну Шевченка у Глухові в часі перепоховання поета. Другий дядько Петро очолив Головне управління в справах мистецтва та національної культури при міністерстві освіти в уряді гетьмана Скоропадського, організував Українську академію мистецтв, Українську національну бібліотеку, Державний архів і Націона-

³² Навіть на початку XX ст. перший том найуспішнішого видавничого проекту – антологія «Вік» мав тираж 1 600 примірників [30, с. 450]. Ця цифра фактично засвідчує кількість українців з національною свідомістю у той час.

льну оперу. Батько ж спогадника служив ветеринаром, але «добув собі пражське, заборонене в Росії, видання Шевченкового “Кобзаря” і беріг його як святощі» [23, с. 5]. Водночас кузен Д. Дорошенка Микола не мав у собі нічого українського, став більшовиком і пропав у часі сталінських чисток. Національний вибір, в якому «Кобзар» був незамінним елементом, виявлявся на особистому рівні, у різні періоди життя особистості, як це було у випадку В. Науменка, національний вибір міг бути різним, як у родині Дорошенків.

Український інтелігент в Росії межі XIX і XX століття був знайомий з такими галицькими виданнями, як «Зоря», «Літературно-науковий вістник». Саме ця періодика була для українців школою національної свідомості. З них український інтелігент дізнавався про І. Франка і М. Грушевського. Останніх Д. Дорошенко вже назвав «власителями моїх дум» [23, с. 7] на відміну від М. Славінського, який орієнтувався на В. Антоновича, О. Лотоцького, що уважав своїм учителем О. Кониського, чи С. Єфремова, якому найближчим був М. Драгоманов. Д. Дорошенко почав навчання у Варшавському університеті, але закінчив його у Петербурзькому, був активним організатором українського життя у Петербурзі. Він зазначав, що на початку XX ст. Петербурзька громада складалася з двох десятків людей і була строго законспірованою. На той час в Петербурзі існувало два легальні товариства: «Товариство імені Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчать у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга» і «Добродійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книг». Обидва розпочали свою діяльність у 1898 р. Саме добродійне видавниче товариство взялося видавати повний «Кобзар», редагування якого доручило В. Доманицькому. Найважче було, за спогадами С. Русової, добитися в адміністрації дозволу на повне видання. Майже кожний вірш із так званих позацензурних творів Шевченка доводилося виривати у начальства добре обміркованою дипломатичною упертістю, і ця праця найбільше належала П. Стебницькому. Товариство реалізувало два видання – одне дорожче, а друге дешевше, для народу [див.: 71, с. 186–187]. «Кобзар» під редакцією В. Доманицького побачив світ на початку 1907 р.

Д. Дорошенко підтверджує, що зазвичай у день смерті поета в Казанському соборі³³ відбувалася урочиста панахида, на яку сходилися письменники, учені, мистці. Увечері ж відбувався Шевченківський концерт. Наприклад, концерт у залі Благородного зібрання був таким: «Входячи до залі, я побачив, що багато студентської молоді – студентів і курсисток –

³³ Панахида у 1880 р. відбулася о 13.00 в церкві Міністерства внутрішніх справ, як про це свідчить лист М. Костомарова до О. Пипіна від 27 лютого 1880 р. [див.: 7, с. 74].

були в національних убраннях, це давало мальовничий вигляд публіці, а було присутніх певно не менше, як дві тисячі, а може й більше, бо на початок концерту заля була виповнена по самі береги. На сцені стояв гарно удекорований бюст Шевченка. Концертова програма була складена добірно. Окрасою її була декламація батька українського театру Марка Кропивницького, <...>. Він декламував “Чернець” Шевченка, що вважався за його “коронний” номер. Співав цілий ряд артистів імператорської опери, в якій завжди служили українці-співаки» [23, с. 21]. У концерті виступив тенор Гаврило Морської і студентський хор, що виконав композиції М. Лисенка до «Кобзаря». Вступне слово мав голова Товариства імені Т. Г. Шевченка Д. Мордовець. Д. Дорошенко вперше у житті слухав публічну промову українською мовою: «З довгою білою бородою, мов патріярх, зійшов він на естраду – його піддержували при тім під руки, був уже доволі немічний. Низенько уклонився перед бюстом Шевченка і вийняв якийсь часопис. Розгорнув – це було число американської “Свободи”. Про існування української преси за океаном у нас мало хто за тих часів і знав, а свої в Росії не було ще й духу. На тому й побудував Мордовець свою промову. <...>. Після концерту почалися танці!» [23, с. 22]. Саме танці Д. Дорошенко й інші молодші учасники громади в Петербурзі розцінювали як прояв неповаги до поета й боролися із цією традицією. Історик очолював студентську петербурзьку громаду, яка восени 1903 р. налічувала 60 учасників. Д. Дорошенко разом з київським літератором С. Будюю переклав повість Т. Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали» українською мовою. Цей переклад увійшов до «Повного збірника творів Т. Г. Шевченка», що вийшов до 100 річниці з дня народження поета у Катеринославі й продавався винятково за передплатою. Редактором цього збірника був Д. Дорошенко, видавцем – Л. Ротенберг, ілюстратором – Б. Смирнов.

Громади XIX ст.: Шевченківські роковини як головний чинник громадівського життя

Громадівське життя на Наддніпрянщині у XIX ст. значною мірою оберталося довкола Шевченка. За влучним спостереженням С. Єфремова, Київська стара громада переважно займалася «цвинтарними справами»: облаштовувала могили поета, опікувалася його родичами й авторським правом [30, с. 511]. Молодше покоління, а саме Ф. Вовк і подружжя Русових реалізували найвагоміший тогочасний шевченківський проєкт. Їхніми стараннями 1876 р. у Празі побачив світ «Кобзар» у двох томах. У другому містилися заборонені твори мистця. Саме другий том «Кобзаря» був чи не головним виданням тогочасної української нелегальної літератури, яку

перевозили із-за кордону і морським шляхом через Одеський порт, і через російсько-австрійський кордон.

Ще однією формою громадівської праці було вшанування Шевченка, відзначення річниць його смерті. Саме смерть була важливою для сучасників мистця, бо вони відчували пряму причетність до цієї події. Крім того, смерть Шевченка фактично дала імпульс до національного усвідомлення української інтелігенції на Наддніпрянщині і в Галичині. Сама подія відбувалася в кілька етапів: панахида, якій передувала служба Божа, і зібрання з промовами, читанням рефератів, концертом. Часто на публічних заходах проходили збірки грошей для реалізації культурно-освітніх планів. Заключною частиною дійства іноді була вечеря, а в Петербурзі замість вечері громада могла влаштувати й обід. Ця класична схема формувалася протягом тривалого часу й мала регіональні відмінності. Наприклад, на панахиді за Шевченком у Львові, що спочатку відбувалася в православній церкві св. Георгія на вул. Францисканській, цією церквою опікувався російський консул³⁴, учасники споживали коливо, отримували від священника проскуру, уривали листочок з лаврового вінка³⁵. Найбільше відомо про поминки Шевченка у Петербурзі, про що читачів ретельно інформував часопис «Киевская старина» у 1897–1900 рр. Цей же часопис подавав детальну інформацію про відзначення у цей час роковин Шевченкової смерті в Галичині і в Росії, зокрема й у Києві у 1900–1901 рр. Найекзотичнішими місцями відзначення смерті Шевченка слід уважати Ашгабад³⁶, де 1899 р. відбулася і панахида, яку провів священник Шаховцев, попередньо виголосивши «прочувствованное слово» про поета, і вистава «Назар Стодоля»³⁷, а ще населений пункт Шамокин³⁸ у Пенсильванії, де 1900 р. на початку травня пройшла служба Божа, панахида й віче, на якому читалися реферати з приводу організації церковного, професійного й освітнього життя українських емігрантів у США, увечері відбувся літературно-вокальний вечір з постановкою дитячої опери М. Лисенка «Коза-дереза». Найбільшим експецесом, мабуть, був ювілейний спектакль в Херсоні на честь сорокової річниці з дня смерті поета, коли трупа Разсудова-Ратмирової, що показувала живі картини з «Кобзаря» і «Назара Стодолю», не виділила найменшої грошової допомоги для громадських справ³⁹.

³⁴ Див.: *Шах С.* Львів – місто моєї молодости (Спомин присвячений тіням забутих львов'ян). – Мюнхен: Вид-во «Християнський голос», 1955. – Ч. 1, 2. – 103.

³⁵ Див.: Відмічення Шевченкових роковин // *Мета.* – 1865. – № 2. – С. 61–64.

³⁶ Див.: *Киевская старина.* – 1899. – Т. LXV. – № 4. – С. 18.

³⁷ Інформація про цю подію міститься також у листі К. Обручева до П. Житецького від 27 лютого 1899 р. [див.: 92, с. 197].

³⁸ Див.: *Киевская старина.* – 1900. – Т. LXIX. – № 6. – С. 152.

³⁹ Див.: *Киевская старина.* – 1901. Т. LXXII. – № 3. – С. 158–159.

Історія відзначення роковин смерті Шевченка розпочалася 26 лютого 1862 р.⁴⁰ у петербурзькій церкві Введення, де поминали провів протоєрей П. Менчиць. Після поминали зі словом про поета виступив П. Куліш і В. Коховський [68, с. 22–25]. «Основа» показала, що перша річниця смерті мистця заторнула українців і в Росії, і в Галичині: львівське «Слово» сповістило про поминали по Шевченкові, в часі якої семінаристи уживали чорну стрічку, Полтавська громада провела поминали за поетом у Стрітенській церкві 25 лютого 1862 р., Харківська спорядила концерт і читацький вечір [див.: 90, с. 96–97]. Поминали правилися також у Київській, Чернігівській і Катеринославській громадах [68, с. 25–27]. У тому ж числі «Основи» міститься оголошення про обід в пам'ять про Шевченка 5 березня 1862 р. в Шахматному клубі Петербурга, на якому зібралося 70 осіб: українці, великороси, поляки і німці [див.: 36]. Фактично поминки за Шевченком у Петербурзі 1862 р. й визначили формат цієї події для інтелігенції Наддніпрянщини, Петербурга, Галичини й інших місць, де жили українці.

Однак якщо у Львові Шевченківські «вечерниці», декламації й концерти, зокрема після організації товариства «Просвіта» 1868 р. стали традиційними і легальними [див.: 80], хоча іноді їх теж забороняли, то в російській Україні (з антрактом на початку ХХ ст.) українці зустрічали опір з боку влади в організації подібних вшанувань. Іншою натомість була ситуація у Петербурзі, де Шевченківські поминки стали проявом переважно місцевого українського патріотизму, а не української національної ідентичності, виконуючи роль каталізатора товариського життя. У цьому плані промовистим є такий випадок. Дописувач під криптонімом Др. Г. подав інформацію про поминки Шевченка в Петербурзі 1898 р. Він не тільки детально описав увесь канон святкування: поминали, що традиційно відбувалася в Казанському соборі, обід в «Північному» готелі 26 лютого і вечір пам'яті поета, який зазвичай проходив у залі Павлової, а й концерт, на якому співали: Федір Шаляпін, Гаврило Морської, Надія Забіла, Серафима Селюк, Любов Варзер, коли виконання Г. Морським «Думи мої, думи мої» викликало у публіки екстаз, а й згадав промову громадівеця С. Кулябки⁴¹, який начебто сказав, що малороси попри велике минуле власної інтелігенції не виховують у своїх дітях любові до рідної мови [24, с. 7–9]. Ця досить невинна заувага викликала відповідь самого С. Кулябки, який публічно відхрестився і від «великого минулого малоро-

⁴⁰ Попередньо, 27 квітня 1861 р. у Петербурзі відбувся концерт, кошти з якого призначалися на купівлю землі для родичів Шевченка [див.: Основа. – 1861. – № 6. – С. 143–160].

⁴¹ Сергій Кулябка написав біографію Шевченка на підставі біографії М. Чалого: Кулябка С. Н. Тарас Григорьевич Шевченко (по книге г. Чалого и по «Кобзарю»). – К.: [б. и.], 1883. – 76 с.

сійської інтелігенції», і від «невиховання малоросами в дітях любові до рідної мови» [64, с. 29].

У Києві після Валуєвського циркуляру 1863 р. й ліквідації громади Шевченківські роковини відбували таємно, переважно на приватних помешканнях, зокрема у М. Лисенка, М. Старицького, О. Кістяківського, у фотоательє поляка В. Висоцького, що містилося на вулиці Лютеранській [82, с. 349]. Панахиду за душу Шевченка заборонити влада не могла, але директиви її все ж не заохочували [див.: 82, с. 349]. Зазвичай панахида правилася в старовинній Георгіївській церкві на Георгіївському провулку біля Софії [82, с. 349]. Старенький настоятель, імені якого ми не знаємо, в присутності чужих поминав Шевченка з конспіративною метою як «боярина Тараса».

Лише 1883 р. лікар Ф. Панченко отримав на своє ім'я дозвіл від нового генерал-губернатора Олександра Дрентельна на влаштування у великій залі Мінеральних вод п. Качали перших прилюдних урочистих роковин Шевченка [81, т. 1, с. 193]. Про цю подію згадав у своєму листі від 27 лютого 1883 р. до галицького письменника В. Лукича (В. Левицького) М. Лисенко, зокрема описав це святкування так: «Величезний хор у 70 чоловік під мою орудою, а теж численні сольові виконання, промови, декламації, читання та справоздання рокове сповнили цілий вечір від 8 до 2 ночі. Шевченків великий бюст роботи Забіли на мармуровім постаменті на естраді, навкруги його траспаранти з найкращих віршів, шифри [гірлянди] з зелені, барвінку, вінки з ялини з квітами вельми гарно орнаментували цілу залю» [49, с. 155]. В. О'Коннор-Вілінська зазначала, що зазвичай Шевченківські вечори влаштовувалися в дальніх кутках Києва, бо проводилися конспіративно. Натомість Шевченків вечір у залі Качали був легальним, з дозволу поліції: «У залі Качали можна було підготуватись цілком інакше, і вечір набрав імпазантного вигляду. Поставили естраду, довгі столи для вечері, накриті білими настільниками; більша частина присутніх в українських убраннях. Гарний концерт із декламацією Кропивницького і Старицького, з виступом Садовського і добрими співами. Але щодо промов – то зась! Не говорили того, що чути було по таємних кутках. Свято припало на день народження Шевченка, тому вільно було і танцювати. Микола Віталійович [Лисенко – Р. Х.] загравав козачка. Поважний педагог Лубенець пішов з Варварою Семенівною Житецькою в танець під веселі вигуки глядачів <...> Але хотілося подивитися на справжній танець, і всі кинулися до Садовського. Його ухопили і поволокли на середину зали. Навкруги зімкнулося широке коло. Садовський повів своїм козацьким поглядом: “Хто ж стане зі мною?” Виступила Маруся Старицька в розкішному вкраїнському вбранні, в червоних чоботах, і поплила, як лебідь по воді. Вона танцювала дуже гарно з різноманітними відмінами,

легко, виразно. З Садовським вони складали мальовничу пару. Публіка була в захопленні» [54, с. 280].

Святкування Шевченкових роковин у Києві 1883 р. було винятком із правила⁴², бо вже 1884 р. їх відзначали в родині Кістяківських 19 лютого, про що є запис у щоденнику господаря дому [див.: 37, т. 2, с. 451–452]. З нинішньої перспективи комічною постає описана О. Кістяківським ситуація, коли він вимагав від гостей читати той уривок з поеми «Сон – У всякого своя доля», який був дозволений цензурою, його ж заява після читання поеми «Кавказ», що її взагалі не треба було читати й твердження сина Кістяківського Володимира, що «Кавказ» читали на студентському зібранні кілька днів тому у присутності 300 людей, дає розуміння того конформізму, що панував у Старій громаді. В. Самійленко згадував, що 1885 р. на зібранні з приводу роковин Шевченка у помешканні професора астрономії Хандрикова на Обсерваторному пров. він уперше прочитав свій патріотичний вірш «У раю душа козацькая...» [94, с. 301]. Конспіративно обходили й 25-літню річницю смерті поета, про що М. Лисенко повідомляв А. Вахнянину 17 лютого 1886 р.: «Хай щастить Вам усім, Добродію, як найкраще, найгучніше одбути тую велебну справу, а ми собі, по закутках ховаючись, удаючи “Русь єдину”, мусимо нишком святкувати. От така халепа в своїй хаті!» [49, с. 166]. Аналогічно П. Житецький писав 10 березня 1892 р. до В. Гнилосирова, що просив генерал-губернатора про дозвіл відправити панахиду, яку й відбули в Стор’євській церкві без оголошення в газетах, бо такою була умова її проведення [див.: 92, с. 144]. Навіть у ХХ ст., коли вже було знято заборони з українського слова, влада чинила перепони Шевченківським роковинам. На концерт з приводу 50-ї річниці смерті поета до Києва мала прибути делегація з Галичини. М. Лисенко в листі до доньки Мар’яни від 30 січня 1911 р. писав, що чорносотенну пресу, зокрема петербурзьку газету «Новое время» найбільше бентежив саме факт приїзду галичан до Києва: «В їх вони вбачають таку ворожу силу до Росії і таких запеклих сепаратистів, що дивуєсь, як те все російське начальство мало освідомлене в “истинном положении дел”» [49, с. 450]. Саме через галичан це святкування начебто й було заборонене⁴³. Натомість 1911 р. концерт з приводу 50 річниці смерті Шевченка відбувся в Москві та Курську, де «галицької загрози» не було. М. Лисенко описав курський концерт в листі до згаданої вище адресатки

⁴² Недаремно й М. Славінський писав про свої студентські роки (1886–1896), що дістати дозвіл адміністрації на проведення шевченківського свята – «абсолютно безнадійна річ» [82, с. 349].

⁴³ Водночас делегації галичан-москвофілів запрошували до Києва і в липні 1913 р. на відкриття виставки, і у вересні 1913 р. на відкриття пам’ятника П. Столипіну [див.: *Москвофілство*: Документи і матеріали / За заг. ред. С. А. Макарука. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001, с. 56].

від 27 березня 1911 р.: співав мішаний хор душ 40, а то й більше, усі хористи і хористки були одягнені в український національний стрій. Співали відомий «Жалібний марш» на слова Лесі Українки, а в кінці «Заповіт» у супроводі оркестру. В концерті брали участь А. Стаховська, Лященко, кобзарі Кучеренко і Гамалія, а також сам Микола Віталійович, якого вітали надзвичайно гаряче [див.: 49, с. 456].

Сходини громади з приводу ювілею не тільки Шевченка, а й інших українських мистців або якоїсь історичної події були чи не найпоширенішою формою культурної праці громадівців. В. Самійленко подав інформацію, що до роковин Шевченка молодше покоління готувалося заздалегідь, уже згаданий Віктор Ігнатович шукав помешкання, яке могло б вмістити сотню або й дві сотні осіб. Ці зібрання відвідували й старші громадяни, М. Лисенко не відмовлявся орудувати хором, а Олена Пчілка іноді читала свої поезії [77, с. 519–520]. Шевченкові роковини у 1890-х рр. Київська громада, зокрема й семінарська облаштовувала досить урочисто. Зазвичай місцем зборів слугувала класна кімната якої-небудь міської школи, де учителювали члени громади. О. Лотоцький згадував, що на початку його прилучення до гуртка роковини святкували в помешканні Василя Вовка-Карачевського, саме на таких сходинах він прочитав реферат «Політично-суспільні ідеали Т. Шевченка», що згодом був опублікований під псевдонімом О. Любенький у лютевому числі часопису «Правда» за 1894 р. [див.: 51]. На роковинах були присутніми старші й молодші громадівці: В. Антонович, О. Кониський, К. Михальчук, І. Левицький, М. Грушевський, також польський історик О. Яблоновський, що у той час позитивно оцінював українську справу. Аналогічно й С. Єфремов готував реферат на роковини Шевченка 1895 р. на тему «Шевченко в народних переказах», про що й лишив запис у своєму щоденнику 3 січня 1895 р. [30, с. 64], а вже 16 березня згадав про донос на студентів, що святкували Шевченкові роковини на Солом'янці, до київського жандармського управління [30, с. 84]. Шевченкові роковини, за спогадами О. Лотоцького, студентський гурток улаштовував нелегально й в обмеженій кількості присутніх переважно в помешканні М. Лисенка або М. Старицького [50, т. 1, с. 212]. Про святкування Шевченкових роковин у родині М. Лисенка згадував і М. Славінський, підкреслюючи, що воно збіглося в часі з якоюсь родинною подією. З конспіративною метою навіть доповідь читалася у Лисенків у часі вечері [див.: 82, с. 348]. За спогадами О. Лотоцького, у домі М. Лисенка «збіралось біля 50 людей, аж доки не можна було перенести ті роковини в Літературно-Артистичне Товариство, засноване при участі Лисенка літературними родинками Старицьких та Косачів» [50, т. 1, с. 190]. Інформація про відзначення пам'яті Шевченка в залі Літературно-артистичного товариства 18 березня 1900 р. міститься також в «Киевской старине»: вступне слово на цьому вечорі мала Олена Пчілка, у літератур-

ній частині вечора брали участь М. Старицька й пані Нікольська, Вороний, Сафонов і Михайло Старицький, у музичній – Александровська, Зотова, Орлов, Семенцов і хор під орудою М. Лисенка [98, с. 14–17].

О. Лотоцький наголошував на тому, що в час, коли він входив до організованого українського життя Києва, першочергову роль в ньому поряд з В. Антоновичем і М. Лисенком відігравав О. Кониський. Помешкання останнього на Бібіківському бульварі під номером 36 біля пам'ятника Бобринському було осередком українського життя не тільки Києва, а й усієї України. Самого О. Кониського О. Лотоцький назвав «політичним мозком» українців, наголошуючи на тому, що В. Антонович був «більш глибокий ум», але ініціатива будь-якої дії завжди належала першому [див.: 50, т. 1, с. 63]. О. Кониський умів достукатися до молодих душ, саме з його руки вийшли на письменницький шлях Сергій Єфремов, Василь Доманицький, Федір Матушевський. Особисто для О. Лотоцького О. Кониський був і другом, і учителем, і духовним батьком. Саме ж громадське життя в Києві 1890-х років автор спогадів назвав «вузьким гуртківством», «загнаним в темний куток русифікаційним режимом» [50, т. 1, с. 158]. М. Славінський окреслив цей час метафорично як «каганцевий період», що протистояв «електричній людині» [82, с. 318].

У Києві 1880–1890-х рр. також були революційні гуртки, про які подала інформацію Марія Беренштам-Кістяківська. У своїй статті вона згадала про двох організаторів цих об'єднань – О. Доброграєву і М. Ковалевського. Особливість цих гуртів полягала в тому, що вони орієнтувалися на М. Драгоманова й галицьких радикалів, були і національними, й соціалістичними водночас. Про таку єдність свідчила й книгозбірня, яку провадила Зінаїда Ліндфорс. У цій бібліотеці містилися часописи «Слово», «Дело», «Знание», «Современник», «Отечественные записки», 1 том «Капіталу» Маркса, «Исторические письма» Міртова, писання Лассалю, Флеровського, Щапова, «Политическое движение русского народа» Мордовцева. В українській частині був 2-й том празького «Кобзаря», комплект «Основи», приказки Номиса, кілька томів «Зорі», «Збірник казок» Рудченка, «Чорна рада» Куліша, «Народные предания и рассказы» Драгоманова, окремі твори Франка, «Хіба ревуть воли, як ясла повні» Панаса Мирного [див.: 4, с. 215–216]. Членів цих гуртів не влаштовувала культурницька діяльність Старої громади, наприклад, молодь не хотіла працювати над словником української мови, який видав згодом Б. Грінченко. Водночас їх цікавила робота у «Просвіті» з поширення книжок на селі. В. Науменко передав «Просвіті» частину книжок зі складу «Киевской старины». Це були «метелики» 1860–1870 рр., а також Шевченків «Кобзар». Бібліотечки, складені за реєстром «Просвіти», передавалися знайомим учителям на село. Сам гурток «Просвіти» збирався у господі Катери-

ни Ліндфорс, там же В. Науменко читав лекції про фонетичні особливості малоросійської мови.

Марія Беренштам-Кістяківська зазначила, що щороку 26 лютого або невдовзі після цієї дати якийсь із київських українських гуртків, а іноді й декілька улаштовували вечірку пам'яті Шевченка, що звалася «Шевченкові поминки» або «роковини». Перед музично-декламаційною частиною традиційно читався реферат, присвячений поету. У 1885 р. на одній з таких вечірок у приватній господі про Шевченка мала говорити О. Дучинська. Вона написала текст на прохання М. Ковалевського. Під впливом праці М. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм» авторка стверджувала, що Шевченко через обставини свого життя не міг мати систематичної освіти, не знав творів Сен-Симона, Фур'є, Маркса та Лассалля. Хоча О. Дучинська й твердила, що поет завдяки своєму генію піднісся до загальнолюдських ідей, слухачі, особливо старшого віку були здивовані такою постановкою питання, не здогадуючись, що ці думки були інспіровані М. Драгомановим. Під впливом цього реферату К. Арабажин написав водевіль «Попереду спитайся, а тоді й лайся», в якому було виведено образ сільської панночки, прототипом якої слугувала О. Дучинська. Панночка вивчила розумні слова: заробітна плата, соціалістичні ідеї, Лассаль сказав те, а Маркс інше. Шевченко ж, на думку героїні водевілю, заслуговував на увагу лише тому, що писав рідною мовою, хоча й був чоловіком зовсім неосвіченим, любив жіночу компанію, не любив читати, не читав навіть Карла Маркса, Сен-Симона і Фур'є. М. Беренштам-Кістяківська відзначила, що п'єса була пуста й нецікава, «але багато з наведених фраз цілком узятو з реферата Дучинської, а це й найбільше й цікавило глядачів: дехто обурювались, знаючи Ол. Дучинську за серйозну та ширу людину, дехто раділи, гадаючи, що таке глузування знеохотить усякого підступати до Шевченка з зневагою» [4, с. 212]. Цей випадок цікавий тим, що О. Дучинська була ретрансляторкою поглядів М. Драгоманова на Шевченка, що їх не сприйняв К. Арабажин і частина киян.

За свідченнями О. Лотоцького, вже у 1899 р. українські ознаки життя почали проступати виразніше, бо саме цього року було дозволено відправити панахиду за Шевченком у Софійському соборі, про це було оголошення в пресі, тоді ж відбувся й літературний вечір в Літературно-артистичному товаристві⁴⁴ [див.: 50, т. 1, с. 160]. С. Єфремов зазначив, що у 1900 р. по панахиді в Софійському соборі відбувся банкет у готелі «Древняя Русь» з кількома десятками учасників та з промовами: «Я не був на цьому зібранні “людей статечних” і з уст М. С. Грушевського, якого проводжав того ж вечора до Львова, чув навіть нарікання на адресу “гробів

⁴⁴ О. Лотоцький помилився, насправді ця подія відбулася 1900 р. [див.: 98, с. 16].

поваплених”, але вже сам по собі факт мало не прилюдного українського зібрання за тих часів цікавий» [30, с. 437, прим.]. Панахида за Шевченком відбулася в Києві відкрито і 5 лютого 1901 р. Її в Софіївському соборі провели кафедральний протєєрей О. Браїловський, ключник собору отець П. Орловський і священник М. Стеллецький⁴⁵. Однак за спогадами С. Русової, і в ХХ ст. день Шевченкового свята був у Києві «днем арештів, маніфестацій з боку уряду і з нашого боку. Козаки їздили з нагаями, і де побачать юрбу молоді, що співає “Заповіт”, заганяють в поліцію, студентів б’ють нагаями...» [70, с. 201].

Відзначення Шевченкових роковин відбувалося не тільки в Києві, а й в тих містах, що мали свої громади. Саме поняття «громада» з’явилося у середовищі полтавців. Про це свідчить запитання до В. Шевича у часі слідства над учасниками Полтавської громади: «О какой громаде, <...> писал вам Шиманов в письме от 2 декабря 1861 г.»? На це запитання учитель Лубенського повітового училища відповів так: «Выражение “громада”, я полагаю, г. Шиманов относил к обществу грамотности в Харькове» [13, с. 183]. Загалом цей вислів уперше ужив очільник Полтавської громади Віктор Лобода, який уклав жартівливо-іронічні правила цієї освітньо-культурницької організації. У 1862 р. Полтавська громада налічувала 60 учасників, серед яких був Дмитро Пильчиков, О. Кониський, Єлизавета Милорадович, Василь Кулик, Олександр Сахновський, Василь Трунов, Микола й Іван Криштофи, Григорій Федяй, Микола Думитрашко, Андрій Шиманов. Полтавська громада зосередилася на організації недільних шкіл, яких у 1860–1861 рр. було п’ять. У Полтаві також функціонувало дві суботні школи (для євреїв) і одна вечірня щоденна для дорослих. У кожній з них працював О. Кониський як учитель, бібліотекар або розпорядчик [див.: 29, с. VII]. Олександр Стронін і О. Кониський публічно читали охочим твори Шевченка, Основ’яненка, Некрасова й Кольцова [див.: 12, с. 11]. О. Кониський згадував, що народні читання для дорослих відбувалися в залі нової гімназії з четвертої до шостої години в неділю і свята. З Шевченка читали «Тополю», «Наймичку», «Гамалію», «Давидові псалми» [41, с. 151]. За цим же мемуаристом, Є. Милорадович фінансувала видання українського правопису [41, с. 150]. Д. Граховецький подав опис бібліотеки полтавської недільної школи, який зафіксували при передачі книжок до Полтавської духовної семінарії. У списку – чимало видань Шевченка, зокрема «Давидові псалми», «Гайдамаки», «Тарасова ніч», «Гамалія», «Наймичка», «Катерина» [16, с. 60].

З січня по жовтень 1861 р. у Полтаві було продано 1 972 примірники дешевих видань українською мовою, у Хоролі – 2 478, Миргороді –

⁴⁵ Див.: Киевская старина. – 1901. – Т. LXXII. – № 3. – С. 159.

800, Гадячі – 966⁴⁶, що свідчить про активну діяльність полтавської громади у справі народної освіти. Вже у середині 1861 р. губернатор Олександр Волков зробив донос до шефа жандармів князя Василя Долгорукова, зазначивши, що мета Полтавської громади «восстановить малороссийскую национальность, для чего творения Шевченка, Марка Вовчка и Кулиша стараются они распространять в народе и с последним из трех авторов Кулишем в постоянных сношениях» [13, с. 50]. Восени 1862 р. В. Лободу, О. Строніна, О. Кониського, А. Шиманова і учителя Лубенської повітової школи В. Шевича було заарештовано за малоросійську пропаганду. Слідство над ними багато в чому нагадувало слідство над кирило-мефодіївськими братчиками. Цих громадівців було вислано з України: О. Строніна – до Архангельської губернії, О. Кониського – до Вологди, В. Лободу – до Пермської губернії, А. Шиманова – до Курської, В. Шевича – до Оренбурзької.

Репорт майбутнього шефа жандармів Миколи Мезенцова до III відділення 30 вересня 1863 р. засвідчив, що «некоторые поклонники поэтического таланта Шевченка и дарованный других малороссийских авторов, в совокупности с последователями разрушительных теорий Герцена и его сателлитов, положили начало в г. Полтаве незначительному кружку... Удаление из Полтавы г. Стронина (<...>) и других его сторонников имело весьма хорошее влияние на успокоение умов» [13, с. 65]. Вірші Шевченка були популярними серед полтавських громадівців. У Полтаві відбулася також панахида за Шевченком, в часі якої її учасники хотіли посадити на пам'ять про цю подію дерево. Однак губернатор О. Волков відмовив у цьому проханні. 6 травня 1861 р. в саду Гусона таки посадили дуба, а на дощечці вирізали слова: «Твоя дума, твоя пісня не вмере, не загине» [13, с. 12].

За спостереженням Є. Чикаленка, у Харкові ніколи не було української нестудентської, тобто «старої» громади. Причина цього явища, на думку мемуариста, полягала в тому, що «Харків найбільше обмосковлений з усіх українських міст; ми його називали сіними України, де люди не сидять, а розходяться по інших кімнатах» [99, с. 120]. Є. Чикаленко навіть твердив, що неможливо було організувати громади в Харкові [99, с. 318]. Ці спостереження підтверджує Олександр Русов у листі до Аліни Костомарової від 18 лютого 1891 р.: «Переехавши из Херсона в этот университетский город, я не мог не заметить, как испаряются из обращения идеи, которым служил неуклонно с Шевченко покойный Ваш супруг. В этом городе я первый раз в жизни услышал то, что читал в первой автобиографии Николая Ивановича, именно что интеллигентные малороссы, считая себя русскими, называют своих меньших братьев только “хохла-

⁴⁶ Основа 1861. – № 10. – С. 155–156.

ми” и произносят эту кличку не иначе как презрительно. Эта мелочь, ре-завшая мне ухо и оскорблявшая меня, все время, пока я тут живу, постоянно напоминала мне то место из его автобиографии, где он говорит о таком же постоянном оскорблении своего национального чувства в Харькове. Повторяю, что я видел при этом рядом, как и имена Шевченко и Костомарова, и их идеи забываются» [92, с. 130].

Таким же був Харків і в попередній період – у 1860-х роках. Наприклад, вже згаданий флігель-адъютант імператора Олександра II М. Мезенцов, висланий до Харкова для моніторингу малоросійської пропаганди, 18 вересня 1863 р. доносив: «Украинофилизм, обративший на себя в последнее время справедливое внимание правительства, избрал одним из своих пунктов деятельности город Харьков, имеющий большое значение как центр торговых оборотов малорусского края» [76, с. 194]. Паралельно він констатував, що українофільство не викликає в населенні Харкова співчуття, пояснюючи цей факт відсутністю в місті такого елементу, як старовинне малоросійське козацтво. М. Старицький з цього приводу зазначав: «Малорусских национальных стремлений в Харькове не было ни слуху ни духу» [85, с. 404]. Однак у цьому місті завжди було нечисленне коло української інтелігенції. За інформацією А. Шиманова, у 1861 р. в Харкові виникла громада після викриття таємного товариства 1856–1860 рр., до якого, крім самого А. Шиманова, входили Петро Єфименко, П. Завадський, В. Португалов і Я. Бекман. За цим же мемуаристом, членами Харківської громади у 1860-х рр. були: О. Потебня, М. Жученко, Василь Мова, В. Гнилосиров, А. Шиманов, Лобко, Михайло Лободовський, почасти подружжя Алчевських⁴⁷ [див.: 101]. М. Сумцов подав інформацію про Шевченківські вечори, які відбувалися у Харкові 1862 р. і 1863 р. Другий вечір був особливо вдалим, а зібрані на ньому гроші було передано М. Костомарову на благодійність [89, с. 179]. У 1880-х рр. до харківської громади належали: Д. Пильчиков, М. Лободовський, П. Єфименко, якого було заарештовано ще 1859 р. й вислано до Архангельської губернії, з дружиною Олександрою Єфименко, д-р В. Александров, адвокат Шиманов. Цікаво, що П. Єфименко в одному з листів до О. Кониського із заслання, що датується 8 березня, писав: «Ми повинні учить терпеливости у нашого вікопомного Тараса, що яке то лихо зойілось йому, а все таки вистояв, як той величавий дуб, що пройшов над ним ураган» [10, с. 118]. М. Сумцов зазначав, що поминки Шев-

⁴⁷ Сама Христина Алчевська писала, що Харківську громаду з 80 осіб у 1862 р. очолював її чоловік, саме тоді до Харкова приїздили П. Куліш, О. Стороженко, Т. Рильський та І. Пулюй з Галичини. Відома вчителька, відповідаючи на закиди у її «ренегатстві», зазначила, що віддала перевагу в умовах заборон української мови навчання російською мовою, а «Шевченко играет почетную роль в нашей школе» [1, с. 458].

чення у Харкові зазвичай проходили на приватних помешканнях Ф. Павловського, А. Шиманова або В. Касперова. Ці зібрання були скромними, в них брало участь не більше 20 осіб. Зібрання проходили без промов, без музики й читання літературних творів. Товариство на цих зібраннях було надто різноманітним, об'єднувало людей різного віку, соціального походження, з різними характерами й поглядами [див.: 90, с. 97].

С. Русова згадувала натомість, що Харківську громаду представляли Дмитро Багалій і М. Сумцов [70, с. 481], які проте не брали участі у зібраннях громади. Ця мемуаристка також зазначила, що Харків не мав високої київської культури, але у цьому місті було набагато більше єдності, українська культура мала традиційний зв'язок з університетом, культурна праця взагалі була ширше організована [71, с. 118]. Д. Багалій став учасником Київської старої громади ще тоді, коли зробився стипендіатом для підготовки на професора. Перейшовши працювати на історико-філологічний факультет Харківського університету, він писав, що там було всього троє українофілів: О. Потебня, М. Сумцов і він сам [3, с. 57], зокрема О. Потебня одвідував панахиди за Шевченком, що були у той час єдиною можливою формою вшанування поета [3, с. 58]. Д. Багалій згадував, що ректор Харківського університету побоювся прийняти рішення про проведення панахиди за М. Костомаровим, оскільки той був учасником Кирило-Мефодіївського братства й однодумцем Шевченка.

Приміщення для Шевченківських вечорів у Харкові надавав юрист і меценат Борис Філонов [71, с. 112]. Саме Б. Філонов купив ікону Христа Спасителя, яка приписувалася Шевченкові, але відмовився купити колекцію його мистецьких творів [90, с. 98]. На початку 1884 р. у Харкові з'явилася радикальна громада, що мала на меті перебудову російської держави на федеративних принципах і відродження української нації. Головою студентської харківської громади був Овксентій Корчак-Чепурківський.

У 1891 р., перебуваючи в Каневі, харківці заклали «Братство тарасівців». У цей час поживалася й діяльність Харківської студентської громади. І. Липа в листі до Б. Грінченка від 16 березня 1893 р. писав, що до роковин Шевченка у Харкові готуються вже з Нового року: «У нас як тільки починається Новий рік, так уже й починаються балачки про те, як і де будемо святкувати роковини, хто й які має читати реферати. Так балакаємо й по купках несподівано й навмисно для сих балачок збираємося як окремо, так іноді й з старими. Конечно, старі тільки декого запрошують з молодіжці на свою раду. Перед двома тижнями вже усі почували ми, що ось незабаром буде й велике свято. Майже всі лагодилися до сього свята: той у хорі співає, той реферата пише, той гроші збирає, бігає, той гостей запрошує, той купує їживо, словом, нічого не роблять хіба вже усім відо-

мі, запеклі ледарі» [92, с. 155–156]. Роковини 1893 р. І. Липа описав детально, наголосивши на участі в них поляків і вірмен. Особливо припали йому до душі вітальні листи Кониського, Левицького, Чайченка, Паньківського, Комара й галичан: від товариства «Боян», О. Барвінського і Ю. Романчука. За його словами, «духовно тут єдналося сливе усе, що єсть найкращого у нас на Україні-Русі. Як на мене, то се був найкращий час через усі роковини. Дуже, дуже мені подобалось отаке щире вітання земляків наших» [92, с. 156]. І. Липа коротко характеризував також прочитані реферати: про Шевченка–гуманіста, «Слово від української молодіжі» (ідеться про програму «Profession de foi молодих українців», видрукувану того ж року в часописі «Правда»), реферат про організацію бібліотек на селі. Нарешті останній реферат був за тоном такий, що образив молодь, а це свідчить про внутрішній конфлікт між старшим і молодшим поколінням у громаді не тільки Харкова, а й у громадському рухові всієї України. Адже молодше покоління вже не могло і не хотіло задовольнятися винятково культурницькою працею, прагнучи політичної дії. Святкування роковин Шевченка розтягувалося у Харкові на кілька днів. За свідченнями І. Липи, другого дня був концерт, а «третього дня (28. II) святкувала роковини сама молодь. Треба зауважити, що чимало поприїздило учительок з сел. Тут було так гарно й просто, що всі цілком пішли звідсіля задоволені. Простенько, по-студентськи... З напиків – самий чай, з наїдків – на 5 крб. закуски, як-то ковбаси, сир, м'ясо. Читано реферата про Галичину» [92, с. 157].

Після ліквідації старих українських організацій студентська громада Харкова отримала у власність бібліотеку, що містила понад 500 видань: «Основа», річники «Зорі», «Правда». «Життя і слово», твори М. Драгоманова, І. Франка, брошура Ю. Бачинського «Україна ingredienta», твори П. Куліша, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, Лесі Українки, А. Кримського, Марка Вовчка, Л. Глібова, театральна бібліотека з драмами М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. Був у цій бібліотеці й нелегальний «Кобзар» Шевченка [див.: 39, с. 36]. За спогадами Ю. Колларда, у 1898 р. до Харківської студентської громади, яку очолював Дмитро Антонович, влилася також українська частина Полтавського земляцтва. Загальна кількість учасників громади становила 50 членів. У березні 1898 р. Харківська студентська громада організувала Шевченківське свято на конспіративній квартирі по вулиці Ветеринарній, 14. Було прочитано реферат про творчість і значення Шевченка для українського відродження. Виступив Гнат Хоткевич й студентський хор, який складався з 20 осіб, під диригуванням Ю. Колларда [39, с. 41]. Останній згадував, що О. Олесь і Г. Хоткевич до громади не належали. Прикметно, що Г. Хоткевич, коли його закликали до громади, питався, що громада йому дасть. Попри те, що відомий бандурист лишався «диким» (так

самі громадяни називали осіб поза громадою), він охоче виступав на всіх святах Харківської студентської громади.

19 лютого 1900 р. на Шевченківському святі в Полтаві, що його уряджувала Полтавська українська громада, М. Міхновський виголосив свою історичну промову на тему необхідності збройної революційної боротьби за права українського народу. Ю. Коллард згадував, що промовець з таким запалом говорив про потребу терористичної акції й про бомби, що старий О. Русов іронічно запитав: «Що це за артилерійський офіцер?» [39, с. 74]. У цьому запитанні сформульовано головну відмінність між старшим поколінням українофілів і молодшим поколінням українців, котрі відкидали культурницьку працю батьків і надавали українській справі політичного значення. 26 лютого 1900 р. Харківська студентська громада організувала Шевченківське свято у панства Нелідових, що мешкали за річкою Лопань проти церкви, котра по дорозі на Іванівку. Хоча захід і був нелегальним, на ньому зібралося близько 100 осіб. За спогадами Ю. Колларда, реферат про Шевченка читав син О. Русова – М. Русов, син В. Антоновича – Д. Антонович говорив про український рух за минулий рік, Д. Дробязко декламував «Кавказ», хор під орудою мемуариста виконав «Заповіт» і «Ще не вмерла Україна». Під кінець свята М. Міхновський виголосив свою другу промову під назвою «Самостійна Україна». Ю. Коллард зауважив: «Блискавкою ударила по нас та промова. Всі були наче перелякані несподіванкою й дві-три секунди в кімнаті настала мертва тиша, але скоро розляглися гучні оплески. Всі були в якомусь екстазі» [39, с. 75]. Саме на Шевченківських роковинах було сформульовано думку про те, що Україна може існувати самостійно, не входячи до жодної з імперій. Варто додати, що підриг пам'ятника О. Пушкіна в університетському саду в Харкові на знак протесту проти заборони відкриття пам'ятника Шевченкові в підросійській Україні послужив поштовхом до скасування Емського указу у 1905 р. [див.: 39, с. 129].

Душею елисаветградської громади був Опанас Михалевич, світогляд якого формувався під впливом В. Антоновича й О. Тарковського. Він походив з Волинської губернії й зі священницької родини. За спогадами сина О. Михалевича, українофілство батькові прищепив викладач ровенської гімназії, котрий у себе вдома читав учням «Кобзаря» й «Основу» [6, с. 155]. Навчаючись на медичному факультеті Київського університету, О. Михалевич став учасником Київської громади, найближче зійшовся з В. Антоновичем, О. Русовим і Ф. Вовком, особисто був знайомий із М. Драгомановим. Уважав себе соціалістом, народником і українцем. Дяльність елисаветського гуртка була просвітницькою, однак й попри це гурток невдовзі було розгромлено. Учасникам інкримінували «ниспровержение существующего порядка путем распространения среди крестьян

дозволенных цензурою книг на малорусском языке». О. Михалевич спочатку сидів в Одеській тюрмі, 1887 р. його було вислано до Сибіру.

Є. Чикаленко, І. Карпенко-Карий, О. Русов, А. Грабенко, О. Волошин опинилися під наглядом поліції. Однак саме в Єлисаветграді, за інформацією С. Світленка, що ґрунтується на архівних джерелах, виникла ідея «Кобзаря для дітей», укладачами збірки були О. Русов, Ф. Василевський та О. Волошин [78, с. 66–67]. Про відзначення Шевченкових роковин у Єлисаветграді міститься інформація в «Киевской старине» за 1900 р., тоді відбувся літературно-музичний вечір, в якому взяв участь І. Карпенко-Карий, було прочитано два реферати, хор виконав «Заповіт»⁴⁸.

У 1890-х рр. у Петербурзі сформувалася громада під керівництвом П. Стебницького, яка щорічно проводила Шевченківські вечори й поминки. Ці заходи колоритно описав Гнат Житецький у листах до матері Варвари Житецької. Про поминання Шевченка, Костомарова й Куліша в Казанському соборі знаходимо свідчення у листі від 6 березня 1897 р.⁴⁹ Наступного 1898 р. відбувся чи не найвдаліший в історії Петербурзької громади вечір пам'яті Шевченка, який Г. Житецький у листі до матері від 12 березня 1898 р. описав так: «Устроителями было нас человек 12. Удалялся вечер чрезвычайно, главным образом, большой и прекрасный концерт с 9 – 12 1/2. Лучшими № № были артистов: Морского, Гордеева (“Думи мої”), (что это за роскошь! спроси о них Лысенко), Шаляпина (“Без тебя, Олесью”) и г-жи Селюк (“Лугом іду”, “Ой, мамо, мамо” и др.). Пели еще много № № народных и лысенковских песен соло; трио “Ой, пушу я кониченька”, 7–8 хоровых песен (хор в 60 человек) организовали), были поставлены 2 живых картины (из “Гайдамак” и “Невольника” Шевченко). Читал стихи некий Марченко, Мордовцев со сцены говорил об украинском университете. После того был ужин на 250 человек с пением и тостами; говорил на нем и я, грешный, и довольно удачно, вопреки обыкновению; пение и веселье продолжалось до 4 часов ночи. За все 8 лет, как я здесь, такого удачного вечера не было; говорят, что такого уже не было лет 15. Народу было тьма-тьмущая, не менее 700, если не больше – до 800 человек; билеты были все распроданы за 2 дня до вечера; битком была набита громадная зала, друг на друга сидели, как селетки в бочке; многие так и не попали на вечер за недостатком места» [92, с. 190]. Той же Г. Житецький у листі від 1 квітня 1899 р. до тієї ж адресатки повідомляв, що на грандіозному Шевченківському вечорі у Петербурзі зібралося 1300 осіб, було зібрано 1650 р. пожертв, частину цих коштів після відра-

⁴⁸ Див.: Киевская старина. – 1900. – Т. LXIX. – № 4. – С. 15.

⁴⁹ Цю інформацію підтверджує стаття В. Горленка [див.: Киевская старина. – 1897. – Т. LVII. – № 4. – С. 15–17].

хувань витрат на сам захід передали Шевченківському товариству. Адресант підкреслював, що і на вечорі, і на панахиді було багато молоді [92, с. 198–199]. Про вечір 1900 р. Г. Житецький інформував матір у листі від 5 березня 1900 р., зазначивши: «12 1/2 ч. н[очи] начались танцы, и веселье было безграничное. В 3–4 местах устраивались “самодельные” хоры любителями. “Метелица” и “Казачок” в разных местах залы почти не прекращались. Кого-кого только не было!» [92, с. 206].

Інакше оцінював петербурзькі шевченківські концерти О. Лотоцький, уважаючи, що столичні мешканці українського походження не лише територіально, а й духовно були відрізані від України і її інтересів, «оживаючи лише <...> в момент великої національної урочистості – роковин Шевченкових» [50, т. 2, с. 5]. Лише раз на рік згадували вони, що «“тоже малороссы”, їздили на свято послухати української пісні, подивитися на рідного “гопака” та випить чарку “варенухи”, що її продавали з якою будь благодійною метою убрані по українському петербурзькі пані тут таки на концертовій залі» [50, т. 2, с. 15]. На думку О. Лотоцького, етнографізм Шевченкових святкувань у Петербурзі переходив межі національної пристойності. Спогадник подав зразок меню в стилі Котляревського – Гоголя на роковинах Шевченка 1882 р., де була «оковита, що пив “Перебендя”», «Украинофильский» борщ та «Сепаратистицька» каша, «Возсоединенная» осетрина з хріном замість конституції, баранина, що їли «Гайдамаки» Тарасові, до неї солоні огірки і другі «независящія обстоятельства». У кінці меню підсумовувалося: «Річей не говорить, а мовчать, бо “благоденствуєм”» [50, т. 2, с. 15]. Меню (згадане О. Лотоцьким) зазвичай складав Д. Мордовець, натякаючи в назвах страв на різні політичні моменти й тенденції [див.: 53, с. 29]. Вимога елементарної національної гідності трактувалася в Петербурзькій громаді як національна вузькість, саме тому Шевченкове свято було гібридним, перетворювалося, за спостереженням О. Лотоцького, «в якийсь уличний балаган; танцювали тут “гопака”, співано російський гімн, коли артист Й. В. Тартаков відспівав “Гетьмани”, вигукувано “з Демона!”» [50, т. 2, с. 19]. С. Єфремову також не подобалася Петербурзька громада, в якій, на його думку, було щось і від Старої київської. Передусім він мав на увазі «холоднечу і формалізм, тільки ще більші відповідно до більшої віддалі людей од українського ґрунту» [30, с. 568]. Ішлося про те, що більшість держалася громади, як клубу, в якому звикли зустрічатися з давніми знайомими, перекинутися в карти і т.д.

Одеса у другій половині XIX ст. теж мала ознаки українського життя. 1876 р. по дорозі до Женеві в Одесу прибув М. Драгоманов. Його перебування мало великі наслідки для української громади міста. Атмосферу очікування М. Драгоманова чудово описав Д. Овсянико-Куликовський. За його спогадами, громадівців цікавило, як виглядає

М. Драгоманов, як він говорить? Чи нагадує тодішнього «батька» Одеської громади Л. Смоленського? Які у нього очі? Що він скаже з того чи того питання? Які у нього плани? Д. Овсянико-Куликовський змалював і психологічний портрет М. Драгоманова, виділивши таку його рису, як безпачосність, відсутність претензій на роль «пророка» і «вождя» [60, с. 433]. За інформацією О. Рябініна-Скляревського, поява М. Драгоманова викликала збори громади в кількості від 50 до 100 чоловік. Відбувалися вони в помешканні секретаря «Сельськохазяйственного общества» М. П. Боровського [див.: 73, с. 121]. Це зібрання описала також С. Єгунова-Щербина. Крім Л. Смоленського, О. Андрієвського і В. Мальованого, на ньому були також з росіян Г. Афанасьєв і А. Желябов. Найдіяльніший для Одеської громади період – це 1876–1879 рр., найвпливовішими її діячами були Л. Смоленський і Олексій Андрієвський. Останнього за українофільство вислали спочатку до Сибіру, згодом до Вятки, Л. Смоленського усунули з відомства народної освіти. Навколо них у 1878–1879 рр. в юнкерській школі склався українофільський гурток з учителів, службовців та учнів-юнкерів. Гурток збирався у помешканні Л. Смоленського за чаєм. Збори ці нагадували зібрання в помешканні В. Антоновича у Києві. Щоправда, Л. Смоленський не читав своїм відвідувачам лекцій. Присутні читали натомість українську художню й історичну літературу, праці з українознавства. Рядки української «Марсельєзи» були кличем Одеської громади: «Вперед, вперед, сини Вкраїни, / Славетний час вже наступив; / Супроти нашої країни / Злий ворог прапор розпустив. / До зброї, громадо! / Вставаймо в ряди!»

Київська громада, за спостереженням С. Єгунової-Щербини, була за настроєм консервативнішою, правішою, «національнішою» за Одеську. Л. Смоленський називав Київ Гетьманщиною, а Одесу – Запоріжжям, Січчю. Адже в Одеській громаді були люди різних напрямків, але їх об'єднувала любов до України, українського фольклору, української мови й історії. У червні 1879 р. на «студентських квартирах» було знайдено скриню революційної літератури, зокрема й женецьке (мініатюрне) видання Шевченка «в такій значній кількості примірників, яка ясно свідчила про те, що ці видання призначались для поширювання серед суспільства» [73, с. 121–122]. Нелегальна література, серед якої був і другий том «Кобзаря» із забороненими в Росії творами Шевченка, потрапляла в Одесу через порт, її перевозили О. Андрієвський і Є. Борисов. Були свої люди у громадівців і на кордоні. О. Рябінін-Скляревський твердив, що саме Яків Шульгин і Остап Ткаченко забезпечували перевіз женецьких видань. С. Світленко на підставі архівних матеріалів III відділення виявив, що 11 жовтня 1878 р. між Стояновським та Квасовським постанами на російсько-австрійському кордоні прикордонна варта вилучила заборонену літературу в кількості 1150 примірників, зокрема й 65 примірників «Кобзаря»

[див.: 78, с. 56]. У Києві було кілька помешкань, де переховували закордонну літературу для наступного поширення на провінції. При помешканні В. Науменка був склад закордонного видання творів Шевченка. Вербицький мав бібліотеку на Золотоворітській вулиці, де зберігалися «Кобзарі», там їх також можна було купити [див.: 75, с. 146].

В Одеській громаді українською розмовляв лише Іван Луценко. Характеризуючи Одеську громаду, яка, як і Київська, проіснувала до 1917 р., С. Чикаленко наголошував на тому, що її учасники: М. Комар, Л. Смоленський, П. Климович, А. Крижановський, загалом осіб 25, ставили у 1890-х рр. перед собою мету визволити не Україну, а Росію від деспотизму завдяки конституції й свободі особистості. При цьому Л. Смоленський усвідомлював, що конституція, яка забезпечує свободу «личности», може зовсім на забезпечити «личности» колективної, тобто вільного існування національностей [99, с. 211]. Взагалі українські інтелектуали згодом пристосували ідею свободи особистості до національних потреб. С. Єфремов прямо писав, що застосував теорію боротьби за індивідуальність російського народника М. Михайловського до національної боротьби [30, с. 363].

Заслугою Одеської громади було видання «Словаря російсько-українського» у 4-х томах в упорядкуванні М. Уманця і А. Спілки, що вийшов у Львові 1893 р. Над словником протягом 20 років (1873–1892) працювали: М. Комаров (псевдонім – М. Уманець), А. Крижановський, Л. Смоленський, А. Бобенко (псевдонім – Бібік), М. Боровський, П. Климович, О. Погибко, К. Грінчевський, К. Іващенко, П. Нішинський, Х. Ящуржинський, М. Сидоренко, Т. Десятин-Лук'янов, К. Ухач-Огорович, Т. Зіньківський, В. Назаревський, М. Старицький і Олена Пчілка на першому етапі, коли робота йшла в Києві, серед кореспондентів перше місце належало Б. Грінченкові. У 1880-х в Одесі була значно м'якша цензура порівняно з Києвом, тому місцева цензура пропустила такі українські видання, як Одеський літературно-етнографічний збірник «Розмова» (1889) і збірник на користь тих, хто постраждав від неврожаю «Запомога» (1892). Однак обидва ці видання заборонило Головне управління у справах друку.

Для Одеської громади особливе значення мали шевченківські вечори. 25 лютого 1879 р. Шевченківський вечір відвідало 100 осіб, були зібрані кошти на школу ім. Шевченка [25, с. 192; 77, с. 67]. Шевченківське свято 26 лютого 1895 р. відбулося в Одесі під гаслом Кирило-Мефодіївського братства про єдність слов'ян [72, с. 177], тому й організовувало його Слов'янське товариство. Голова товариства Павло Зелений отримав дозвіл на його проведення від градоначальника. Було виготовлено афішу з оголошенням про концерт, але без зазначення імені Шевченка. У програмі було 14 номерів, з яких 7 українських, 3 російські, 1 польський

і 2 чеські. Реферат на тему біографії Шевченка прочитав О. Маркевич. І. Липа у листі до М. Грінченко від 6 березня 1898 р. описав Шевченківські роковини так: «Був недавно в Одесі. Там в народній аудиторії святкували пам'ять Тараса. Мені сподобалося; прилюдно казалося про український народ, який “сознательно держат в невежестве”, про українську мову, про те Чорне море, на якому стоїть Одеса, і про те, скільки в ньому козацької крові..., а про Шевченка – найбільше. Перший раз я бачу таке свято і покладаю, що воно і повинно бути таким. Треба визнати в принципі не те, що ми тепер визнаємо іменню в день роковин зібратися всім і пом'янути батька Тараса “не злим тихим словом”. Ні, се дурниці! Нам, яким обридло вже товкти одне і те ж, треба визнати другий принцип, а саме: зібратися хоч раз на рік усім для того, щоб зробити щось добре гуртом, щоб дати широкій публіці хоч крішечку свідомості, а ми збираємось для себе. Перед цим днем, тобто святкуванням в Одесі, я святкував Тараса в Ананьїві і от порівняв – і прийшов до тої думки, яку висловлюю тут. В Ананьїві було якось мляво, усім усе відомо, навіть вечерея не задовольнила людей. В Одесі кожний лектор мав коло 2000 слухачів... Ні, Одеса таки європейське місто! і українське...» [92, с. 189]. Загалом Одеська громада 1880–1890-х років відрзнялася від попередньої тим, що ставила собі за мету не політичні, а національно-культурні завдання, збирала культурні сили, щоб стати на шлях політичного життя [72, с. 180].

Загалом Шевченківські вечори організовувалися там, де знаходилися ентузіасти й прихильники Шевченкової творчості. Наприклад, учитель Антон Скопец інформував В. Гнилосирова про те, як згадують Шевченка в Катеринодарі⁵⁰ на Кубані. Особливо цікавим є його лист від 5 березня 1895 р.: «Багацько уже зробили тим, що пом'янули того, кого забуть гріх. Дальше пішли співи, читання, то знов співи порізнь і вмісті. Между прочими, вийшов читать осаул Какунько, жалко тільки, що вчора поїхав на нове місце за Кавказ. Як тільки ще він узяв книжку і пройшов мимо Тараса, то так і казалося, що той обніме його і кріпко поцілує, так, бач, рук у бідного не було! А як сів за стіл да розкрив “Неофіти”, то всі оніміли: дуже вчувався в рідні слова й Тарас. Кончилось слово, і мертва тишина обернулася в страшний гул від рукоплескань. Після цього ще Какунько прочитав “Чернець”, а опісля уже читав і розказував те, що знав і що в

⁵⁰ Про відзначення Шевченківських роковин у жіночій гімназії в Катеринодарі 26 лютого 1899 р. повідомляла й «Киевская старина», відзначивши скромний концерт і бюст Шевченка у рушниках на сцені [див.: Киевская старина. – 1899. – Т. LXV. – № 4. – С. 17–18]. 1900 р. там же відбувся літературно-вокальний вечір, реферат про мотиви поезії Шевченка читав Л. Мельників [див.: Киевская старина. – 1900. – Т. LXIX. – № 5. – С. 90]. Велике зібрання, крім панахиди у Військового соборі, в Катеринодарі відбулося з приводу 40 річниці смерті поета [див.: Киевская старина. – 1901. – Т. LXXIII. – № 4. – С. 21–22].

нього є написано. Вечір закінчився общею вечерею, піснями і розговорами...» [92, с. 166].

Переважно вечори були вдалими. І. Липа писав до М. Грінченко 16 березня 1899 р., що був присутнім на Шевченківському вечорі в Полтавській губернській земській управі: «Досить добре. Принаймні ще такого вечора Полтава не бачила» [92, с. 198]. Натомість лікарка Зінаїда Богданова інформувала Б. Грінченка 23 квітня 1898 р. про Шевченкові роковини в Чернігівському артистичному клубі: «...мені не сподобалось, наче дуже офіційно було, а може, мені так тільки здавалося, бо я була в дуже поганому настрої. Гарно читали Садовський, Старицький, співали теж порядно, але реферати Кониського та Черняхівського – неможливі. Народу було зовсім мало, кажуть, що не знали, бо у “Киевлянин” не хотіли надрукувати» [92, с. 192]. Чернігівська громада у 1890-х рр. налічувала 5 осіб: І. Шраг, А. Верзилов, В. Андрієвський, О. Тишинський та Ф. Шкуркіна. Переважно громадівці збиралися в Іллі Шрага один раз на 1–2 тижні, у помешканні І. Шрага відбувалися й Шевченкові роковини [94, с. 307]. Невдало пройшов вечір пам’яті Шевченка у Севастополі, про який син Олександра Лазаревського Борис поінформував В. Науменка 8 березня 1903 р. На ньому Г. Хоткевич співав здавленим голосом, бо переживав за здоров’я дружини, Мацкевич читав з Пипіна про Шевченка, але публіка нічого не зрозуміла із прочитаного, у кінці любителі станцювали гопак, що нагадував цей танець віддалено. Автор листа підсумував: «Я злился ужасно. На окраинах, как Севастополь, такие вечера нужно устраивать хорошо, иначе получается оперетка, и публика о малорусском искусстве получает бог знает какое представление» [92, с. 221].

Роковини Шевченкової смерті були чи не головною культурною подією для обмеженого кола української інтелігенції в Росії, подією, яку у другій половині XIX ст. українці проводили переважно нелегально. Огляд шевченківських святкувань свідчить про те, як повільно і з якими труднощами формувалася українська національна свідомість в інтелігентському середовищі Наддніпрянщини.

Література

1. *Алчевская Х. Д.* Письмо к NN 31 января 1912 г. // Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1912. – С. 451–459.
2. *Антонович В.* Что об этом думать? // Основа. – 1861. – № 7. – С. 7–13.
3. *Багалій Д.* Автобіографія. – К.: Друкарня Української академії наук, 1927. – 163, VII.

4. *Беренишам-Кістяківська М.* Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 206–225.
5. *Білінський М.* З минулого пережитого: 1870–1888 // Україна: Наук. двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 117–132.
6. *Бракер Н.* Опанас Іванович Михалевич 1848–1925 рр. // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х.–К.: Держвидав України, 1930. – Кн. 6. – С. 153–165.
7. *[Бухбіндер Н.]* Листи М. І. Костомарова до Ол. М. Пипіна // Україна: Наук. двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 4 (29). – С. 73–77.
8. *Верхратський І.* З перших літ народовців (1861–1866) // ЗНТШ. – 1915. – Т. СХХІІ. – С. 79–102.
9. «... *Віддати* зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / Вступ. стаття, археографічна передмова, упоряд., коментарі, прим., підготовка текстів, покажчики, додатки, добір ілюстративного матеріалу С. Кіраля. – К.–Нью-Йорк: Вид-во «Київська правда», 2004. – 520 с.
10. *Возняк М.* З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину (Листування з Олександром Кониським рр. 1863–1867) // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 110–121.
11. *Галаган М.* З моїх споминів в (1880-ті–1920 рр.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловійова. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
12. *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монграфія. – К.: Укр. письменник, 2014. – 496 с.
13. *Гніп М.* Громадський рух 1860-х рр. на Україні. – [Полтава]: Державне видавництво України, 1930. – Кн. 1: Полтавська громада. – 236 с.
14. *Гончаренко Л.* Значення Київського університету для українського народу // Мета. – 1863. – № 3. – С. 218–228.
15. *[Горнфельд А.]* Воспоминания о покойном Потебне // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI. – № 2. – С. 324–331.
16. *Граховецький Д.* Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860–1862 рр.) // Україна: Наук. двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 4 (29). – С. 51–73.
17. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
18. *Грінченко Б.* Шевченків «Кобзарь» на селі // Нова громада. – 1906. – № 2. – С. 7–28.

19. *Грушевський М.* Спомини / Автор передмови Ф. Шевченко; публікація С. Білоконя // Київ. – 1988. – № 9–11; – 1989. – № 8–11; – 1992. – № 2–3.
20. *Грушевський М.* Спомини // Український історик. – 2002. – Вип. 1–4 (152–155): Михайло Грушевський: життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження / Ред. кол.: Любомир Р. Винар (гол. ред.), М. Ковальський (співред.), Ю. Макар (співред.) та ін. – С. 133–153.
21. *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894) / Підготовка до вид., перекладне слово, упоряд., коментарі і післямова Л. Зашкільняка. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1997. – 262 с.
22. *Доманицкий В.* Как читается Шевченко? // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – № 7–9. – С. 18–19.
23. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки). – Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1949. – 168 с.
24. *Др. Г.* Поминки по Шевченку в Петербурге // Киевская старина. – 1898. – Т. LXI. – № 4. – С. 7–9.
25. *Єзунова-Щербина С.* Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини // За сто літ: Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 189–199.
26. *Єсельчик С.* Історія України. Народження модерної нації / Авториз. пер. з англ. А. Цимбал. – К.: Laugus, 2011. – 376 с.
27. *Єсельчик С.* Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. – К.: Вид-во «КІС», ММХ. – 202 с.
28. *Єфремов С.* Де-що з приводу нового видання «Кобзаря» // ЛНВ. – 1899. – Т. VII. – Кн. 8. – С. 82–88.
29. *Єфремов С.* Олександр Кониський // Кониський О. Вибрані твори. – К.: Вид-во «Час», 1927. – С. V–XXXI.
30. *Єфремов С. О.* Щоденник (1.01.1895–4.02.1896) Про дні минулі (спогади) (1876–1907) / Упоряд., вступна стаття І. Гирич. – К.: Темпора, 2011. – 790 с.
31. *Житецький І.* Київська громада за 60-х років // Україна: Наук. двох-місячник українознавства. – 1928. – Кн. 1 (26). – С. 91–125.
32. *Житецький І. О. О.* Потебня і Харківська громада в 1861–63 рр. (Із щоденника та листування В. С. Гнилосирова) // За сто літ: Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1927. – Кн. 1. – С. 73–76.
33. *[Житецький П.]* Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах. З його посмертних паперів // ЗНТШ. – 1913. – Т. CXVI. – С. 177–189.

34. *Житецкий П.* Русский патриотизм: ответ «Дню» // Основа. – 1862. – № 3. – С. 1–21.
35. *Звіздочот.* Тарас Шевченко в світлі європейської критики // Правда. – 1890. – Т. 3. – Вип. 7–10. – 1891. – Т. 3. – Вип. 1.
36. *Известие* об обеде, 5 марта 1862 года, в Петербурге, по случаю годовщины смерти Т. Гр. Шевченка // Основа. – 1862. – № 3. – С. 27–29.
37. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): у 2 т. / Упорядн.: В. С. Шандра (ст. упорядн.), М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; Ред. кол.: І. Л. Бутич (відп. ред.), Л. З. Гісцова, Н. І. Самсоник, (відп. секр.), П. С. Сохань, В. С. Шандра. НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії та ін. – К.: Наукова думка, 1994–1995.
38. *Климкович К.* Переднє слово // Мета. – 1863. – № 1. – С. 3–6.
39. *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП) / Ред. М. Антонович. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 224 с.
40. *Коляда І.* Українська інтелігенція та національний рух 70–80-х рр. XIX ст.: особливості ідеології // Сіверянський літопис: Всеукраїнський наук. журнал. – 2007. – № 3. – С. 3–11.
41. *[Кониский А.]* Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – Т. LXVIII. – № 3. – С. 149–152.
42. *Короткий В.* Участь Володимира Антоновича у виданні поетичних творів Тараса Шевченка // Український археографічний щорічник. – 2010. – Вип. 15. – С. 251–183.
43. *Костомаров Н.* Задачи украинофильства // Костомаров Н. И. Русские инородцы. – М., 1996. – С. 554–568.
44. *Костомаров М.* Твори: у 2 т. / Упор. і підготовка текстів Є. С. Шаблійовського. – К.: Дніпро, 1967. – Т. 2. – 448 с.
45. *Кс. Кл.* Руська народня партія і її політична ісповідь // Мета. – 1865. – № 1. – С. 1–17.
46. *Куліш П.* Моє життя // Куліш П. Моє життя / Упор. О. Шокало. – К.: редакція журналу «Український світ», 2005. – С. 95–138.
47. *Куліш П. А.* История воссоединения Руси. – С.-Петербург: Изд. т-ва «Обществ. Польза», 1874. – Т. 2. – 457 с.
48. *Куліш П. А.* Украинофилам // Пам'ятки суспільної думки України XVIII – першої половини XIX ст.: Хрестоматія / Під ред. А. Г. Бolečуха. – Дніпропетровськ: [б. в.], 1995. – С. 423–438.
49. *Лисенко М.* Листи / Авт.-упоряд. Р. Скорульська. – К.: Вид-во «Музична Україна», 2004. – 680 с.
50. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – [б. м.]: Вид. Української православної церкви в США, 1966.

51. *Любенький О.* Політично-суспільні ідеали Шевченка // Правда. – 1894. – Т. 20. – Вип. 60. – С. 115–135.
52. *Лях з України.* До редактора «Мети» // Мета. – 1863. – № 3. – С. 230–235.
53. *М. К. [Комаров М.] Меню Д. Мордовця [«Меню 1882. Двадцять перші Тарасові роковини»]* // Киевская старина. – 1906. – Т. ХСП. – № 2. – С. 28–29.
54. *Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т. / Редкол.: ... А. Лашенко (голова) та ін. – К.: Вид-во «Музична Україна», 2003. – Т. 1 / Упоряд., передм. та комент. Р. Пилипчука. – 344 с.*
55. *Миловидов Л.* Наступ реакції на школу в 1860-х роках (Два документи з тасмної справи черниговської гімназії) // За сто літ: Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1929. – Кн. 4. – С. 48–50.
56. *Мицюк О.* Українські хлопомани. – Чернівці: Друк «Меркур», 1933. – 80 с.
57. *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и в русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб.: Алетеия, 2000. – 260 с.
58. *Міяковський В. Б. С. Познанський (народник 60-х років)* // Україна: Наук. двохмісячник українознавства. – 1926. – Кн 1 (16). – С. 72–93.
59. *Назаревський О.* До історії київської Громади 1870-х років // За сто літ: Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х.–К.: Держвидав України, 1930. – Кн. 5. – С. 208–212.
60. *Овсянико-Куликовский Д. Н.* Воспоминания // Овсянико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы: в 2 т. – Москва: Художественная литература, 1989. – С. 306–486.
61. *Пахолків С.* Українська інтелігенція у Габзбурській Галичині: освічена верства й емансипація нації. – Л.: ЛА «Піраміда», 2014. – 612 с.
62. *Петров В.* Матеріяли до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856–1857-го // Шевченко та його доба / Ред. С. О. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича. – К.: Книгоспілка, 1926. – Зб. 2. – С. 83–100.
63. *Письма П. А. Кулиша к А. Ф. Кистяковскому* // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXVI. – № 2. – С. 298–312. – № 3. – С. 518–531. – Т. LXXVII. – № 4. – С. 6–24.
64. *Письмо в редакцию (по поводу поминок в Петербурге) С. Кулябки* // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII. – № 7–8. – С. 28–29.
65. *П-ський Б. [Познанский Б.]* Воспоминание из недалекого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – № 2. – С. 241–267.

66. *Рыльский Ф.* Несколько слов о дворянах Правого берега Днепра // *Основа*. – 1861. – № 11–12. – С. 90–99.
67. *[Ригельман Н.]* Современное Укraiнофильство // *Русский вестник*. – 1875. – Т. 115. – № 1–2. – С. 818–848.
68. *Роковини* по Шевченкові, місяця лютого, 26-го дня, 1862 року // *Основа*. – 1862. – № 3. – С. 22–27.
69. *Русов О.* Щоденники та спогади / Упор. О. Я. Рахна. – Чернівці: Десна Поліграф, 2011. – 320 с.
70. *Русова С.* З маловідомого і невідомого: Навч. посібник / Упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2012. – Ч. 3. – 604 с.
71. *Русова С.* Мемуари. Щоденник. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
72. *Рябінін-Склярєвський О.* З життя Одеської громади 1880-х років // *За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття*. – [К.]: Держвидав України, 1929. – Кн. 4. – С. 161–180.
73. *Рябінін-Склярєвський О. М.* З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада 1870-х років // *Україна: Наук. двохмісячник українознавства*. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 117–137.
74. *Рябінін-Склярєвський О.* З революційного українського руху 1870–1880-х рр. Єлисаветградський гурток // *Україна: Наук. двохмісячник українознавства*. – 1927. – № 4 (23). – С. 112–123.
75. *Рябінін-Склярєвський О.* Київська Громада 1870-х рр. // *Україна: Наук. двохмісячник українознавства*. – 1927. – Кн. 1–2 (21). – С. 144–162.
76. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. – Х.–К.: ДВУ, 1930. – 416 с.
77. *Самійленко В.* З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. // *Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Преспіви та переклади. Статті та спогади* / Вступ. ст., упоряд. і приміт. М. Г. Чернопиского; ред. П. І. Орлик. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 516–531.
78. *Світленко С. І.* Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українській громад та гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст. // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. – 2014. – Вип. 12. – С. 52–70.
79. *Середа О.* Між українофільством і панславізмом: До історії змін національної ідентичності галицько-руських діячів у 60-х роках XIX ст. (спроба полібіографічного дослідження) // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2010–2011. – Vol. 35–36. – S. 103–119.
80. *Середа О.* Перші публічні декламації поезій Тараса Шевченка та Шевченківські «вечерниці» в Галичині // *Україна: культурна спад-*

- щина, національна свідомість, державність. – Л., 2013. – Вип. 23. – С. 18–33.
81. *Син України*: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997.
82. *Славінський М.* Гортаючи сторінки життя // Славінський М. Заховаю в серці України: поезія, публіцистика, спогади. – К.: Юніверс, 2002. – С. 201–382.
83. *Сліпченко-Мордовець Д.* За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві. – СанктПетербург: Типография Министерства путей сообщения, 1882. – 42 с.
84. *Спогади* про Тараса Шевченка / Упор. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
85. *Старицький М.* К біографії Н. В. Лысенка (Воспоминания) // Старицький М. Твори: у 8 т. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8. – С. 385–427.
86. *Старицький М.* Листи // Старицький М. Твори: у 8 т. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8. – С. 431–657.
87. *Старицький М.* На родині Т. Г. Шевченка // Старицький М. Твори: у 8 т. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8. – С. 358–360.
88. *Степович А.* До київо-галицьких зв'язків початку 1870-х років (З щоденників Г. П. Галагана) // За сто літ: Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х.–К.: Держвидав України, 1930. – Кн. 5. – С. 183–191.
89. *Сумцов М.* Слобожанщина і Шевченко // Сумцов М. Шевченкознавчі студії / Упор. і прим. А. Калинчук. – К.: Четверта хвиля, 2019. – С. 166–183.
90. *Сумцов М.* Харьков и Шевченко // Сумцов М. Шевченкознавчі студії / Упор. і прим. А. Калинчук. – К.: Четверта хвиля, 2019. – С. 96–97.
91. *Суровцова Н.* Спогади. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.
92. *Т. Г. Шевченко* в епістолярії відділу рукописів / Упор.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. – К.: Наукова думка, 1966. – 492 с.
93. *Тулуб О.* Іван Стешенко (1873–1918). Спомини і матеріяли // Україна: Наук. журнал українознавства. – 1929. – Кн. 12 (38). – С. 92–104.
94. *Тулуб О.* Матеріяли до життєпису Володимира Самійленка // За сто літ: Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 295–314.
95. *Тучапский П. Л.* Из пережитого: девяностые годы. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1923. – 72 с.
96. *Ушкалов Л.* Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. – К.: Дух і Літера, 2019. – 600 с.

97. *Циганенко Ю.* Шевченківське свято на Полтавщині року 1914 та заборона «Кобзаря» // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 290–292.
98. *Чествование* памяти Т. Г. Шевченка // Киевская старина. – 1900. – Т. LXIX. – № 4. – С. 14–17.
99. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907) / [передм. В. Дорошенка]. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. – 502, [2] с.
100. *Чорный Максим.* С правого берега Днепра // Основа. – 1861. – № 2. – С. 239–244.
101. *[Шиманов А. Л.]* До історії громадського руху 1860 рр (Записка А. Л. Шиманова) // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х.–К.: Держвидав України, 1930. – Кн. 5. – С. 170–182.
102. *Himka John-Paul.* The Ukrainian Idea in the Second Half of the Nineteenth Century // Kritika: Explorations in Ukrainian and Eurasian History. – 2001 (spring). – Vol. 3. – No 2. – P. 321–335.

ШЕВЧЕНКО З ПЕРСПЕКТИВИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

На тлі захопленого й підвищено емоційного сприйняття Шевченка різким дисонансом у другій половині XIX ст. зазвучав критичний голос Михайла Драгоманова. Очевидно, горизонт очікування цього мислителя у випадку Шевченка не збігався з горизонтом очікування тодішнього вдячного читача поета. Саме ця обставина й спонукає детальніше розглянути драгоманівську літературно-критичну інтерпретацію. Щодо первинної, то її слід у випадку вченого-позитивіста мінімальний. Про своє перше знайомство з Шевченком М. Драгоманов згадав у полеміці з Б. Грінченком: «Я сам у свій хлопчачий вік, у 50-ті роки, надивавсь, наприклад, на сліди впливу Капністів, лібералів і аболіціоністів, із кружка котрих перший раз здобув і “Сон”, і “Кавказ” Шевченка» [2, с. 126].

Суперечливе драгоманівське сприйняття Шевченка: з одного боку, видання творів поета, а, з другого, провокативна теза, яку коротко можна сформулювати як Шевченко – не пророк, обговорювалася в українському літературознавстві неодноразово. Частина дослідників доходить висновку не тільки про національну незрілість М. Драгоманова, а й про його свідому антинаціональну позицію, зокрема таку тезу нині обстоює Роман Піхманець. Інша ж намагається М. Драгоманова збагнути. Григорій Грабович не вбачає у «не зовсім адекватному, а іноді й зовсім неадекватному» прочитанні М. Драгомановим того чи іншого твору Шевченка (насправді ж ідеться про сприйняття творчості поета як цілості) нічого дивного, пояснюючи це тим, що «кожна перспектива накидає свою прозорливість і сліпоту» [5, с. 106].

Тож якою була перспектива М. Драгоманова? На мою думку, він читав і оцінював Шевченка з перспективи соціалізму, лібералізму, космополітизму і в першу чергу через призму російської літератури. Саме з цієї перспективи Шевченко так і не доріс до рівня натуральної і соціальної школи в російській літературі [10, с. 43–44], «как артист он [Шевченко – Р. Х.], конечно, ниже Пушкина» [8, с. 395, прим.], нарешті в голові М. Драгоманова просто не вкладалося, як можна порівнювати поему «Сон – У всякого своя доля» з «Медным всадником» чи «Дзядями» [9, с. 408]. У 1890-х вчений визнав геніальність Шевченка, назвав його «епохальною проявою в історії громадської думки на Україні» [2, с. 126], паралельно стверджуючи, що поет «не думав непременно виробляти осібну, самостоячу літературу й мову, як деякі пізніші українолюбці» [2, с. 126]. Останню тезу аргументував тим, що свої повісті письменник писав таки російською мовою. Зрештою М. Драгоманов вважав, що Борис Грінченко «підкладає Шевченку усі свої думки, котрі появились в українолюбців уже після

Шевченка», іншими словами вказав своєму опонентові на порушення законів герменевтики. У певних моментах навіть мав рацію, але не у випадку мови, бо поет таки чітко задекларував у передмові до невиданого «Кобзаря» (1847), що її ще називають седнівською: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди» [31, т. 5, с. 208]. На час полеміки про цю передмову, що була опублікована 1898 р. в російському перекладі, а українською лише у 1906 р., жодний з її учасників не знав, проте Б. Грінченко на підставі Шевченкової поезії зрозумів поетову мету – творити нову українську літературу, розвивати українську мову. М. Драгоманов головної Шевченкової мети, яка й стала ґрунтом для формування української нації, не досягнув. Саме в цьому і виявляється його «сліпота».

Трактування Шевченка з соціалістичної, ліберальної, космополітичної перспективи й через призму російського літературного стандарту, як показав час, переважно виявилось надто вузьким й наклало відбиток вже на сприйняття самого М. Драгоманова, який був чільним представником українського інтелектуального дискурсу другої половини ХІХ ст., інтелектуалом, який прагнув залишатися лібералом в умовах дедалі жорсткіших утисків української культури. М. Драгоманов, який інформував західний світ про проскрибовану російським урядом українську літературу, українського націоналізму так і не сприйняв, писав, наприклад, у листі 25 грудня 1888 р. О. Кониському про націоналізм, що його ще називав «мудрость своя»: «Націоналізму же, як чогось такого, що існує само по собі, – я ніколи нігде не міг піяти» [4, с. 313]. Складно також зрозуміти, як М. Драгоманов міг поєднувати соціалізм із лібералізмом, оскільки соціалізм, як відомо, ставив колективізм над правами особистості, зокрема у питаннях приватної власності.

Перше, що впадає в око, – це неоднозначність М. Драгоманова. О. Сріблянський у виступі «Коротка характеристика публіцистичної діяльності М. П. Драгоманова» (1895) зазначав, що народовці з кола часопису «Правда» іноді називали публіциста «обрусителем», натомість у посмертній згадці з «Московских ведомостей» йому закидали український сепаратизм [18, с. 333]. Навіть у некролозі Агатангел Кримський не зміг обійти факту двоїстої природи небіжчика, тактовно зауваживши, що після виходу в 1/2 числі часопису «La Rivista Europea» за 1873 р. статті «Руський літературний рух в Росії та Галичині (1798–1872)» польські журнали писали про нього не інакше як про «московського агента». Водночас російські революціонери-соціалісти з Цюріха уважали М. Драгоманова українським націоналістом [13, с. 130]. Продовжуючи цю дуалістичну лінію, сучасний дослідник Р. Піхманець зауважує, що у столичній пресі М. Драгоманов глаголив від імені російської спільноти помірковано-

ліберального гатунку, а у львівській «Правді» – голосом делегата української громади [21, с. 66–67]. Здається, вкотре маємо справу з комплексом Гоголя – «двоедушием». Однак випадок М. Драгоманова і складніший, і драматичніший. Подібне до драгоманівського роздвоєння внаслідок переживання комплексу меншовартості, але вже не під впливом російської літератури, а під впливом космополітизму відчував Ю. Луцький [див.: 14]. На відміну від М. Гоголя М. Драгоманов не поховав Україну, навпаки, був її речником, наприклад, написав програму українського руху, що була опублікована без його підпису і з деякими відхиленнями від оригіналу [4, с. 248] у 1 числі відновленої «Правди» 1888 р. Однак ця програма зродила конфлікт між видавцями «Правди» О. Кониським і О. Барвінським, з одного боку, й М. Драгомановим, з другого. Серед осяжного листування на цю тему, сповненого взаємних образ і звинувачень, можна все ж зрозуміти головний пункт незгоди. У листі до О. Кониського від 25 грудня 1888 р. М. Драгоманов чітко про це заявив: «Там додано до моєї *політично-культурної* програми згоди галицьких партій слово *національно* – і через те підкопано всю можливість згоди» [4, с. 313]. Зрештою О. Кониський також з'ясовує причину суперечки у листі до М. Драгоманова від 4 (16) березня 1891 р.: «...ріжниця не вельми велика і головна її річ в “обрусені” та в Вашому “панрусизмі”, з котрим я до віку погодитися не можу» [4, с. 318]. Тут доречно процитувати І. Франка, який вже на початку ХХ ст. писав про свого вчителя так: «Почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем» [25, с. 491]. Цю ж думку І. Франко повторив і 1906 р., зазначивши, що М. Драгоманов як політик був «gente Ukrainus, natione Russus» [28, с. 430]. Здається, цей висновок проливає світло на затятість цього блискучого інтелектуала у справі масового видання «Кобзаря». Вочевидь, це видання слугувало для М. Драгоманова засобом реабілітації перед українцями, можливо, й знаком визнання своєї української ідентичності. Оскільки не тільки російська, а й австрійська цензура наклала заборону на женевські видання, І. Франко в листі до вчителя від 11 лютого 1887 р. писав: «...ні за що не раяв би видавати стереотіпного Кобзаря в Женеві, бо в таких разі я певний, що його в Австрії конфіскують, значить, самотній можливий ринок легального відбуту запрять, і тоді на довгі літа Ваша робота і кошт пропадуть» [16, с. 242]. Однак М. Драгоманов всупереч обставинам приступив у Женеві до масового видання поезій Шевченка, мавши намір звести в хронологічному порядку видані коштом «Старої громади» два празькі томи «Кобзаря» (1876) «з додатками по рукописам, які були під рукою Вовка після зкінчення Празького Кобзаря. В початку буде коротке переднє слово про джерела видання, а також про історичну точність Шевченка (по реферату Антоновича в “Труде”) <...> Щоб видати 2000 екз., *треба грошей 2 000 франків*» [16, с. 213]. Тоді, за інформацією І. Франка, «українці від-

мовили йому підмоги на се видання і признали його діяльність непотрібною для України <...>. Се був формальний розрив, найтяжчий удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоров'я і, можна сказати, загнав його в могилу» [25, с. 491]. Формальний же розрив через впертість М. Драгоманова, здається, мав глибшу причину. І. Франко також її назвав: «се було банкрутство “общерусизму на українським ґрунті”» [25, с. 491]. Про це ж у листі від 4 (16) березня 1891 р. до М. Драгоманова писав й О. Кониський: «...Ваш авторитет на Україні тепер не той, що був 15 літ назад, се факт, і Україна трохи не та!» [4, с. 319]. Іншими словами: М. Драгоманов не відчув, що у другій половині XIX ст. українська культура проходила інтенсивний процес самоідентифікації, що культурне малоросійство, тобто сприйняття української культури як «нижнього» поверху культури загальноросійської⁵¹ у цей час сприймалося вже як анахронізм [15, с. 301], а російський контекст перестав ототожнюватися з українським, навпаки, цей контекст почав викликати в освічених, свідомих українців різке неприйняття. М. Драгоманов на еміграції надавав перевагу політичним питанням над національними, громаді в Росії внаслідок російської реакції обмежилися працею над українською культурою, однак політика для них була справою національною, а культурницька праця ставала політичною. Юрій Бойко дуже точно підмітив цей момент: «Конфлікт між Драгомановим і “Старою Громадою” – це вже конфлікт двох світосприймань» [3, с. 69].

Перебуваючи на еміграції, М. Драгоманов продовжував орієнтуватися на українських двомовних романтиків: П. Куліша, М. Костомарова і Шевченка, хоча на відміну від них зовсім не повинен був пристосовуватися до імперських умов, зокрема й до білінгвізму. Звичайно, М. Драгоманов на еміграції писав і по-французькому, і по-німецькому, і по-італійському – залежно від мови видання. Однак він не надавав особливого значення українській мові, у його розуміння мова була зовсім не вирішальним чинником у політичних питаннях. У силу виховання російська була для нього особливою: і знаною з дитинства, і мовою освіти й високої культури. Безперечно, інтелектуал М. Драгоманов страждав від комплексу меншовартості, його порівняння української культури з російською завжди було не на користь першої. Хоча він знав про ті умови, в яких розвивалися обидві культури, проте так і не визнавав несумісності,

⁵¹ Українські письменники відкинули пропозиції М. Костомарова творити літературу «для домашнього обихода» вже у 1880-ті рр., хоча це й були роки жорстких утисків української літератури. Прикметно, що й у XX ст. у статті «К української проблеми» (1927) князь М. Трубецький пропонував українській інтелігенції давній рецепт – задовольнитися українською культурою як «нижнім» поверхом культури загальноросійської. «Верхнім» поверхом відповідно мала бути культура російська.

антагонізму між російською і українською культурою в межах Росії. Це ж можна сказати й про обидві мови. Наприклад, з І. Франком, Лесею Українкою, діячами української культури М. Драгоманов листувався українською, тоді як з батьками в силу виховання і мовної звички – російською, хоча й обіцяв писати один лист російською, другий українською. Навіть до своєї сестри Олени Пчілки писав російською мовою. Випадок М. Драгоманова корисний для розуміння мовної поведінки сучасних російськомовних українців і їхньої прив’язаності до Росії, загалом феномену культурної ідентичності, що зливається з національною.

І. Франко визначив М. Драгоманова як вихідця із помосковленої інтелігенції Лівобережної України, вказавши на такі джерела його світогляду, як французький республіканізм з його недовірою до авторитету держави і церкви, російський критицизм з його невірою в суспільний розвиток Росії, залишки козацького автономізму з нехиттю до московської централізації [28, с. 424], окремо зазначивши: «у його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось конкретного, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію» [28, с. 438]. Пишучи про «духовий арсенал» І. Франко мав на увазі не той факт, що М. Драгоманов не оперував терміном «нація», а той, що нація не була для цього інтелектуала поняттям ключовим. Спрощенням нині виглядає теза М. Драгоманова про мистецтво національне за формою й космополітичне за змістом, де форма й національне імпліцитно уважаються чимось нижчим за космополітизм і зміст. У радянському дискурсі ця теза перетворилася на думку про мистецтво національне за формою й інтернаціональне за змістом. Оксюмороном є намагання М. Драгоманова поширювати європеїзм в Україні й особливо в Галичині за посередництвом російської літератури. Навіть якщо галичани знали німецьку мову недостатньо, вони все ж чудово володіли польською – полякам же ніхто не відмовляв у європеїзмі. М. Драгоманов же ототожнював саме російську імперську культуру з європеїзмом і космополітизмом. У листі до О. Кониського від 19 листопада 1888 р. він писав: «Не за Московщину стою я в рос. літературі, а за європейство, космополітизм її», додавши: «я й радий, коли вони [українці – *Р. Х.*] їдять європеїзм хоч із російської миски» [4, с. 296]. У цьому ж листі М. Драгоманов зауважив, що молоді галичани погано знають німецьку мову⁵², відтак «ось Вам ще один резон, – чому галичане мусять прохати російських журналів, бо з них вони взнають, що дума Європа. Це може і гірш, а ще б гірше було, якби галичане zostались при самих “Зорях” та “Буковинах”» [4, с. 300]. О. Кониський у відповіді від 10 (22) грудня 1888 р. відверто написав, що

⁵² Твердження суперечливе, бо чимало галичан отримували освіту у Віденському університеті, тобто знали німецьку мову перфектно, зокрема О. Огоновський, якого М. Драгоманов уважав людиною слабо освіченою.

серед українців є застереження проти драгоманівщини, яка зводиться не тільки до раціоналізму і соціалізму чи манери писати діткливо, тобто повчати всіх, маючи за дурнів, а й до речі істотноїшої: «Ви так вельми налягаєте на галичан, щоб стежили рос. письменство, так несете вгору літер. рос. і так нехтуєте укр., що люде вважають у Вас москалефілство, суще мовити, інде не ймуть навіть віри (знову прошу вибачити за щирість) до Вашої рівноправної федеративности і бачать у Вас гегемона Московщини» [4, с. 306]. Такі суперечності не можна замазати, як не можна також згладити конфлікт між громадівцями і М. Драгомановим твердженням, наче обидві сторони прагнули національно-політичного визволення й внесли свій внесок до краху «общерусизму» [12, с. 49], бо й сам М. Драгоманов у відповіді до вище цитованого листа О. Кониського від 25 грудня 1888 р. відверто констатував: «Значить, земляки мої не хвалять моїх думок, а не манер» [4, с. 310]. У цьому ж листі визнав, що здійснив свій вибір, коли став українським вченим і літератором на еміграції й не жалкує про це, хоча й опинився без публіки, але з кружками, які цензурують його, і ця цензура ще гірша за поліцейську.

Цей визначний мислитель-позитивіст, що відчував нехіль до німецької філософії, зокрема й до філософії Гегеля, був прагматиком, рахувався із географією, співпрацював з французьким географом Е. Реклю, автором 20-томної регіональної географії світу, в якій Україну представлено як окрему географічну одиницю, просто не міг собі уявити український світ без Росії і без потреби пристосовуватися до неї, принаймні у найближчому майбутньому. І. Франко помітив цю особливість: «Росія як політична цілість була дорога йому головно задля тих задатків духовної культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі, хоч годі заперечити, що його погляди на границі обласної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національно-принципу» [28, с. 430].

Ще в статті 1877 р. «Опізнаймося», яка побачила світ в органі Академічного кружка «Друг», М. Драгоманов визначив два можливі шляхи перед українським рухом: сепаратизм, відокремлення України від Росії, Австрії й Угорщини, або користування прогресивним потенціалом цих держав і подальше перебування в їхньому складі. Обрав другий варіант, у випадку Росії – у формі федерації й територіальної, а не національної автономії. Водночас його нервувало, що українські сепаратисти не могли чітко поставити проблему відокремлення від Росії. У листі до І. Франка від 3 грудня 1888 р. з цього приводу писав: «Коли справди єсть сепаратисти, то нехай вилазять на світло, хоч не з іменами (що булоб найчесніше й в усякім разі найліпше), то хоч з ясними програмами. А коли їх нема, то нічого світ баламутити» [16, с. 303]. М. Драгоманов мав рацію, бо книжка Ю. Бачинського «Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-

політичний скіц», в якій буде сформульовано тезу про незалежну українську державу, з'явиться у 1895 р., того року, коли помер М. Драгоманов.

Отже, думка про окремішність України мала визріти, і відбувалося це поступово. Книжка Ю. Бачинського з'явилася через десять років після появи Народної ради, котра провадила народовську політику й ставила питання про вільний розвиток українців в Австрії. «Молодші» радикали, відчуваючи, що програма радикальної партії в національному питанні відстає від народовців, у «Матеріалах до ревізії Програми Русько-Української радикальної партії» 1891 р. вже домогалися національної автономії для української Галичини в Австрії [23, с. 52–55]. Ще більше увиразнить еволюцію української ідентичності в Галичині, котра з появою Головної Руської Ради 1848 р. набрала політичної форми, хоча самі її творці ще не мали визначеної національної ідентичності, той факт, що книжка Ю. Бачинського з'явилася через 47 років після появи «Слова перестороги» В. Подолинського, тексту, який засвідчив в Галичині часів Весни народів існування чотирьох самоідентифікацій: української, австро-української, польсько-української, російсько-української. В Австрійській монархії з правовою рівністю народів українська ідентичність виявилася стійкішою за гібридні варіанти. Можливо, саме існування багатьох гібридів, а не однієї російської альтернативи, як це маємо на Наддніпрянщині у другій половині XIX ст., посилювало, а не послаблювало українську ідентичність. Чимала роль у національному самовизначенні українців Галичини належить також полякам, що мимоволі підштовхували українців до самовизначення, постійно наголошуючи на розмитій українській ідентичності. Саме українські інтелігенти мали відповісти на питання, кого вони представляють і чого хочуть, й оформити свій вибір у формі політичної програми. У Галичині цей процес тривав майже пів століття.

Зрозуміло, що на початках своєї діяльності, зокрема в статтях інформаційного характеру, написаних у 1865–1870 рр. для «Санкт-Петербургских ведомостей», М. Драгоманов заперечував не тільки значення малоросійської мови як окремої від великоросійської, а й відкидав сепаратизм: «... но не желаем пускаться в рассуждения о самостоятельной литературе малорусской, о преподавании на этом языке в высших школах <...>. Еще с меньшею охотой и с крайним отвращением встретим, кажется, неизбежные в этом вопросе толки о сепаратизме политическом...» [29, с. 271]. Відкидав він сепаратизм і в пізніші часи. У листі до О. Кониського від 19 листопада 1888 р. писав: «Я особисто не сепаратист...» [4, с. 295].

М. Драгоманов належав до прихильників еволюційного шляху розвитку суспільства. Його особисті погляди і переконання також еволюціонували. Саме на цій особливості наголошував М. Грушевський. У статті «Місія Драгоманова» (1926) історик зазначав: після вбивства царя Олександра II у 1881 р. Драгоманов-анархіст змінив свою орієнтацію на лібе-

рально-конституційну. Водночас громадівці під впливом подій в Росії навпаки пішли у напрямку націоналізму. Саме на цьому ґрунті, за М. Грушевським, й стався розрив між М. Драгомановим і Старою громадою у 1886–1887 рр.: «Дальше – з 1881 р. на Україні пішло ще більше поправління громадянства, під натиском білого терору після царевбивства, і на сім ґрунті виникло повне розходження з Драгомановим, хоч він тоді став на платформі ліберально-конституційній» [18, с. 529]. За М. Грушевським, особиста еволюція М. Драгоманова не збігалася із еволюцією багатьох російських українців й начебто пояснювалася різними суспільними обставинами, в яких перебував учений і громадівці. Однак непорозуміння виникало й між М. Драгомановим й багатьма галичанами, які також рухалися в напрямку націоналізму, хоча й в умовах австрійської конституційної монархії. Володимир Дорошенко у статті «Драгоманів і ми» (1925) не тільки наполягав на потребі історичного методу в оцінці мислителя, що його першим застосував І. Франко, а й висловлював різку незгоду і з І. Франком, і з Д. Донцовим, які писали про вченого і публіциста як про росіянина: «Розглянувши еволюцію думок Драгоманова, кождий побачить, як він під впливом зносин з Галичанами набирався українського націоналізму, а під впливом Європи отрясався з російського покосту, аж зробився справжнім Українцем-Європейцем» [18, с. 491].

Українські науковці й досі не виробили консолідованої думки про М. Драгоманова. Про нього писали і як про абстрактного теоретика, і як про людину далеку від реальної політики, вічного критика-ліберала й модернізатора. Чим більше радикалізувалося українське суспільство, тим гостріший присуд виносився М. Драгоманову. У листі від 29 жовтня 1942 р. Дмитро Дорошенко писав Олександрю Оглоблину про свою стурбованість тим, що на еміграції стало модно знецінювати Драгоманова як русофіла, федераліста і космополіта [18, с. 583]. Якщо Євген Чикаленко у щоденнику 6 (18) лютого 1908 р. зазначав, що М. Драгоманов зробив для української свідомості після Шевченка більше, ніж будь-хто [18, с. 417], то «праві» наголошували на його безбожності, бездержавності і русофільстві [30]. Михайло Мухин вже в 1930-х, після поразки УНР, уважав, що українська інтелігенція, «зачитана в цій драгоманівській “апології Москви”, до справи творення української державності в р. 1917 прийшла з остаточно тими “чудацькими думками” запамороченою й навіть більше – здурілою головою» [19, с. 35]. Цю ж думку повторив і сучасний дослідник Р. Піхманець. Традиція федералізму, що її обстоював М. Драгоманов [6, с. 40], на думку цього дослідника, стала міною уповільненої дії державотворчого дискурсу Центральної Ради [21, с. 135]. Натомість сучасний дослідник Сергій Йосипенко висунув тезу, за якою М. Драгоманов першим намагався перейти від культурницького українофільства до політичного [11, с. 80], хоча спадщина вченого і публіциста свідчить, що з украї-

нофілами він себе не ідентифікував, а якщо й ідентифікував, то із застереженнями. М. Драгоманов уважав, що синонімом українофільства є хлопоманія. У першому листі до редакції «Друга» писав: «...хлопоманія на малоруським ґрунті се єсть українофільство» [7, т. 3, с. 9]. З українофільством пов'язував усе другосортне, навіть в літературі. На його думку, українофілу цікавішим буде Костомаров, ніж Соловйов, Шевченко, а не Некрасов, у Гоголя українофіла більше зацікавлять «Вечори на хуторі», «Гарас Бульба», «Вій», а не «Ревізор» чи «Мертві душі» [7, т. 3, с. 9]. В «Автобіографії» перелічив ті моменти, які в українофілах (українських патріотах) йому не імпонували: поступки офіційним колам, залицання з консерваторами, а в молоді навіть вороже ставлення до радикалів, тобто соціалістів; відсталість від європейських політичних і наукових ідей, переконаність, що усі проблеми розв'яже національний дух (у цьому М. Драгоманов вбачав збіжність українофілів із московськими слов'янофілами); незнання чужих мов. Про себе писав: «Українець з роду, бачучи у Києві багато такого, чого в Росії не знали, я поділяв багато бажань та ідей українських націоналістів, але ж і багато їхніх думок здавались мені реакційними, я не міг поділяти їхнього нехтування російською літературою, котру вважав більш розвиненою, ніж українська й повнішою щодо загальноєвропейських інтересів; я далеко більше знаходив для політичного виховання в “Колоколе” й “Современнике”, аніж у “Основи”; не подобалась мені й різкість в стосунках українців до поляків» [6, с. 10–11]. Щоправда, у статті 1881 р. «Что такое украинофильство?», яка була розрахована передусім на російського читача, М. Драгоманов навпаки захищав українофільство, наголошуючи на тому, що воно існує не лише в Росії, а й в Австрії, де українські селяни і письменники збираються на мітинги, видають політичні журнали, посилають депутатів в парламент [7, т. 1, кн. 2, с. 36]. Прикметно, що соціаліст Сергій Подолинський у листі до В. Смірнова від 17 травня [1875] р. навпаки наголошував на єдності українофілів-хлопоманів із радикалами [див.: 22, с. 237], паралельно називаючи часопис «Правда» гріхом винятково львівського і одного полтавського кола [див.: 22, с. 243]. Цікаво також, що С. Подолинський у листі до Мелітона Бучинського від 1 березня [1873] р. просив свого адресата поради, де дістати «полное собрание сочинений Шевченко» [див.: 22, с. 180], тобто він не знав, що на той час більшість творів поета взагалі не були опубліковані. Тож можна з певністю говорити, що підписанти спеціального вітання, яке «Русское общество» в Цюриху послало «Товариству Січ» у Відні 1873 р. швидше свідчило про інтерес до творчості Шевченка, а не про розуміння його поезії. Згадане вітання С. Подолинський переслав М. Бучинському у листі від 5 березня [1873] р., вибачившись у кінці за брудний папір, оскільки підписували його люди в «общественной кухмистерской» [див.: 22, с. 181] з думкою про те, що земля і фабрики мають

належати народів, вважаючи, що й українофіли мають поділяти ці погляди.

Різновекторність думки М. Драгоманова, його намагання дивитися й оцінювати явища з різних сторін утруднює його сприйняття. Цю різновекторність І. Франко називав мішаниною думок, І. Лисяк-Рудницький – синкретичністю, Я. Голобородько – лабільною стабільністю, а Р. Піхмалець – гнучкою стабільністю. Якщо І. Франко уважав, що ключем до розуміння М. Драгоманова є суміш поступових європейських ідей і специфічного російського хлопофільства [28, с. 426], то І. Лисяк-Рудницький базую драгоманівського світогляду, в якому елементи анархізму поєднувалися із елементами соціалізму, демократизму, лібералізму, федералізму й українського патріотизму, назвав філософський позитивізм [17, с. 371]. Нині чи не найсимпатичнішим переконанням М. Драгоманова є його наголос на правах людини: свободі слова, толерантному ставленні до політичних та релігійних переконань. Однак не можна забувати, що на початках своєї діяльності М. Драгоманов все ж допускав уживання української мови винятково у початковій школі, обстоював ідею української літератури для домашнього вжитку, не цурався теорії трьох літератур у Росії: русько-європейської літератури і двох народних, місцевих – великоруської і малоруської. Традиція відділяти галицьку літературу (у радянські часи – так звану західноукраїнську) від української також бере початки в теоріях цього інтелектуала.

Для розуміння М. Драгоманова першочергову роль відіграє ставлення вченого до Шевченка, яке також змінювалося. Вихідним моментом драгоманівської рецепції Шевченка, за І. Франком, є той факт, що українські дворяни спершу сприйняли поета винятково як проповідника селянської волі: «його ширше, національне значення лишилося закрите для них і в значній часті закрите й для Драгоманова аж до кінця його життя. Годі здумати собі повнішого контрасту, як те розуміння Шевченка на Лівобережній Україні, якого речником був і Драгоманов, а те, яке бачимо, хоч без такого глибокого і систематичного викладу, в Галичині» [28, с. 424]. І. Франко мав на увазі передусім соціальний чинник, який наголошували у творчості Шевченка російські українці, і національний, який вбачили у ній галичани (наприклад, О. Партицький, О. Огоновський).

М. Драгоманов знав «Кобзар», як вже зазначалося, з хлопчачого віку. Чи не вперше ім'я Шевченка зустрічаємо у його листі до батьків від 19 грудня 1859 р. Розмірковуючи над тим, хто б міг читати російську історію в Київському університеті, з приводу кандидатури М. Костомарова він писав: «Да ему вряд ли и позволили бы быть в Киеве; он здесь был замешан в *qvaso*-бунт Шевченко» [29, с. 395]. Згодом, у часі перепоховання поета, після відспівування у церкві Різдва Христового у Києві й жесту невідомої, що поклала на гріб поета терновий вінок,

М. Драгоманов-студент виголосив промову російською мовою, не відчувши, можливо, в силу власної молодості невідповідності російської мови до цього моменту – адже ховали творця української літературної мови. Прикметно, що М. Костомаров, який ідейно був М. Драгоманову близьким, бо теж визнавав не тільки літературну, а й політичну російсько-українську єдність, на похороні Шевченка у Петербурзі говорив російською, але прочитав уривок з української думи.

У праці 1876 р. «По вопросу о малорусской литературе», виданій окремою брошурою у Відні, М. Драгоманов писав, що «Історія Русів» і неосновні (sic!) твори Шевченка, які надавали державницького характеру малоросійському патріотизму, – «тепер вещь окончательно пережитая всеми образованными малороссами» [7, т. 3, с. 102]. Вже за два роки – 1878 р. у статті, написаній французькою мовою для західного світу, «Література українська, проскрибована урядом російським» М. Драгоманов назвав Шевченка найбільшим поетом України, сином народу в повному значенні цього слова [7, т. 3, с. 178–179]. Він видавав твори поета за кордоном: «Кобзар» 1878 р. із безцензурними творами, 1881 р. із підцензурними, 1882 р. – поему «Марія» латинською абеткою, а 1885 р. – у власному російському перекладі. Сам коментував свої ранні погляди на поета так: «...вважав твори Шевченка з ідейного боку вже “пунктом пережитим”. Тепер же я переконався, що не тільки для галицьких, але й для російських українофілів та навіть для самих вчених з них треба ще немало духовної праці, аби наздогнати Шевченка» [6, с. 51–52]. Ця ж думка дослівно повторюється і в листі М. Драгоманова до Старої громади від 8 лютого 1886 р.: «(Я був загнавсь думкою, що Шевченко вже пережитий фазіс, що новий укр. рух піде далі, по ново-європейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, але й українофільські писателі не тільки в Галичині, а й в Росії ще не догнали й Шевченка років на 10–20)» [1, с. 280]. Пізній М. Драгоманов уже глибше розумів вагу творчості поета порівняно з тим, як він трактував її у молодості, вказував, що саме в рукописах Шевченка вперше «висказувалась політично-соціально-культурна програма українська» [1, с. 270]. У листі до «Старої громади» від 3 лютого 1887–12 лютого 1887 р. писав, «що публіка власне не зна настоящего Шевченка. Вона зна лірика в роді російського, навіть романтичного в роді Козлова, зна “поета скорби и печали” й “народника” в роді Надсона; трошки зна про Ш. бунтаря, а власне Ш. демократа-федераліста-гуманіста, Ш. пізнішого, зрілішого часу вона зовсім не зна» [1, с. 331]. Тріада: демократ-федераліст-гуманіст свідчить, що в пізні часи критик оцінював Шевченка частково таки через призму власних поглядів, федералізм кирило-мефодіївців він також ототожнював із власним. Особливо прикметною є відмова пізнього М. Драгоманова, що був атеїстом, прибічником система-

тичного раціоналізму як джерела вільнодумства, від тези про обмеженість Шевченка-бібліяця, який «стояв на церковному ґрунті» [10, с. 75].

Головна праця М. Драгоманова про поета «Шевченко, українофіл і соціалізм» завжди була й досі слугує основою його критики. І. Франко, пишучи передмову до другого видання цієї праці, розпочав з гумористичної пародії, що ілюструє її сприйняття після першодруку в «Громаді» (1879. № 4): «Чули? З Женеви прийшли / Дуже страшливі річі! / Кажуть, Татарин якийсь / Геть Кобзаря покалічив»⁵³ [27, с. III]. Відтак І. Франко пояснював, що вихідною точкою цієї праці є спроба дати відповідь на запитання, чи можна вважати Шевченка соціалістом, а його твори використовувати у пропаганді соціалістичних ідей? М. Драгоманов у згаданій праці руйнував соціалістично-революційні ілюзії щодо особи і поезії Шевченка. З нинішньої перспективи видно, що він помилився, бо в СРСР Шевченка перетворили на дієвий інструмент комуністичної пропаганди, подаючи його творчість як винятково антицарську, антипанську, антикріпосницьку й атеїстичну, а ще антипольську, але в жодному разі не антиросійську.

У першій частині своєї праці М. Драгоманов розглядав культ Шевченка в Галичині, вимагаючи, щоб на Шевченка-«пророка» його «обожателі» дивилися об'єктивно й історично, а не абсолютно [10, с. 24]. З огляду на це Є. Нахлік слушно назвав підхід М. Драгоманова до Шевченка ревізійністським. Ревізіонізм учителя щодо Шевченка поділяв й І. Франко. Іноді випадки останнього проти традиційного потрактування Шевченка в Галичині, наприклад, Володимиром Барвінським або О. Партицьким нагадували випадки пізнього П. Куліша проти Шевченка, культ якого Пантелеймон Олександрович спочатку творив, а згодом до певної міри поборював [див.: 20, с. 145]. Зрештою М. Драгоманов взагалі не вірив у поетів-пророків й поетів-виразників духу народного [10, с. 25], уважав, що Шевченко говорив за українського селянина (проте у XIX ст., як уже зазначалося, селянин і українець були синонімами в обох частинах України), тому до тези про Шевченка-пророка ставився скептично. За словами І. Франка, М. Драгоманов був першим, хто критично подивився на Шевченка, а «від появи його праці датується упадок того безтямного та місти-

⁵³ На питання, чому частина галицької молоді не сприймала М. Драгоманова, намагався відповісти Андрій Чайковський. Він визнав, що патріотична українська молодь «не знала нічого більше робити, як читати пильно Шевченка і ентузіазмуватися козаччиною. А чого хотів Шевченко, і яке значіння мала для нас козаччина, та що нам даліше випадає робити, ніхто того не розумів» [Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. / Упорядкування Б.З.Якимовича за участю З.Т.Грень, О.В.Седляра; Редкол.: Б.З.Якимович (голова) та ін. – Л., 2002. – Т. 1. – С. 162]. На думку А. Чайковського, М. Драгоманов показував галичанам реальну Україну.

чного культу Шевченка і рівночасно змагане до критичного студіювання його письменницької спадщини» [27, с. X].

Однак частина літературознавців не погодилася з цією тезою. Ю. Бойко зауважив, що неґація М. Драгомановим Шевченка була ще більшою, ніж у П. Куліша. Літературознавець уважав, що неґацію й неприйняття у М. Драгоманова викликав саме національний дух (зазначу, що вчений-позитивіст узагалі не оперував поняттям «дух»), носієм якого був Шевченко: «За своїми кваліфікаціями він [Драгоманов – Р. Х.] був цілком підготований до того, щоб покласти перші підвалини для наукового шевченкознавства. І скільки ж треба було їдкої злоби, зневаги до ідейного національно-революційного комплексу Шевченка, щоб написати таку наскрізь тенденційну працю як *“Шевченко, українофіли і соціалізм”*. Щоб принизити поета, Драгоманов намагається довести некультурність і духовну елементарність Шевченка, звести його національно-революційний патос на рівень примітивізму» [3, с. 68]. Подібних поглядів притримується й Р. Піхманець, виділивши такі моменти в драгоманівській оцінці Шевченка: 1. поет не мав бажання творити окрему національну літературу; 2. порівняно із Пушкіним і Лермонтовим він виглядав дилетантом і неотесаним мужиком, був «матеріалом на великого поета»; 3. був неуком, ніким і нічим серйозним, гідним уваги освіченої людини не цікавився. Драгоманівська оцінка українофільства, на думку Р. Піхманця, випливала із його ж оцінки Шевченка: українофільство і увесь український рух виявилися такими ж неактуальними, як і творчість їхнього поета [21, с. 120], відтак й «українська держава є *fata morgana*, приваблива мисленнева формула в свідомості українських романтиків-сепаратистів, а в принципі річ неможлива» [21, с. 122]. Однак невіра в Шевченка-пророка, як і сумнів в українській державі (прибічників анархізму, як відомо, не приваблює жодна держава), все ж не означають, наче М. Драгоманов «пристав» до громадівців не з внутрішньої потреби, а з умислом «дискредитувати й скомпрометувати інтелектуальний рух, розкласти його з середини, задушити в сповитку, знищити до самих основ» [21, с. 124]. Р. Піхманець твердить, що М. Драгоманов застосовував тактику недовolenості, щоб маневрувати між різними політичними силами, «Чудацькі думки про українську національну справу» й «Листи на Наддніпрянську Україну» дослідник кваліфікує як класичні пасквілі на українофільство, паралельно стверджуючи, що М. Драгоманов через честолюбство й егоїзм прагнув скинути з п’єдесталу Шевченка, а поставити на ньому самого себе [21, с. 170]. Напевно, честолюбний момент теж треба враховувати. Однак чи не найважливішою стороною діяльності М. Драгоманова була критика, часто різка й безапеляційна. Так, у третьому листі до редакції «Друга» він не тільки писав, що «интересы мысли не затрагивают сколько-нибудь глубоко галицкого общества» [7, т. 3, с. 40], а й дав нищівну

характеристику усім тогочасним галицьким організаціям: Народний дім, на його думку, став дійною короною для небагатьох, «Матиця» спала, Руська Рада спала, товариство Шевченка теж, а «Побратим» заснув навіть. Дещо краще він оцінив роботу «Просвіти».

О. Кониський у листі від 4 (16) березня 1891 р. звинувачував М. Драгоманова не тільки у відсутності педагогічних методів, а й в авторитаризмі: «Ви занадто хочете, щоб усі Вас слухалися і корилися Вашим думкам без критики. Хто не згоджується з Вами хоч на макове зерно, того зараз Ви і починаєте гнобити» [4, с. 317]. Про авторитаризм свого вчителя згадував також І. Франко. На Шевченківському вечорі в Стрию 1903 р., вже після смерті М. Драгоманова письменник високо оцінив послання «І мертвим, і живим...», хоча у молодості різко розправився з цим твором. На заувагу С. Єфремова про «гарну після тієї давньої статті несподіванку» І. Франко відповів, що М. Драгоманов не любив «Послання», а за ним цей твір не любили і його учні [див.: 20, с. 66]. Отже, авторитет М. Драгоманова був для радикальної галицької молоді непохитним, а його вплив набирал авторитарних рис. Недаремно І. Франко назвав свого вчителя «багатом, що без милосердя, не раз несправедливо, а завжди болюче цвів гав мене» [26, с. 115].

В останній своїй книжці Леонід Ушкалов не приділив окремої уваги драгоманівській рецепції Шевченка. Оскільки дослідник акцентує передусім на модернізаторстві М. Драгоманова, то саме з модернізаторської перспективи аналізує й лист, написаний М. Бучинському наступного дня після втрати тримісячної доньки Люди, а саме 4 березня 1872 р., тобто в ранній період життя. Цей лист свідчить, що вчений не розглядав Шевченка як поета національної держави. Для нього Шевченко був поетом волі народу і гуманності. Л. Ушкалов підкреслив, що для М. Драгоманова-анархіста держава в принципі не була кінцевою формою історії, що він віддавав перевагу вільним союзам людей і громад. На цій підставі літературознавець зробив висновок, що анархія – недосяжна, є «наслідуванням Христа», а «прозорий і чистий» погляд М. Драгоманова на Шевченка у листі до М. Бучинського зумовлений не розумом, а розбитим з горя серцем [24, с. 185].

Найважливішою справою свого часу М. Драгоманов уважав справу культурницьку, дбав про створення бібліотек й утвердження недилетантської української науки, хоча в тогочасних українських обставинах як підросійської України, так і Галичини це було неможливо передусім через слабкість самого українського руху, його розірваність, нечисленність української інтелігенції. Саме погляди М. Драгоманова спричинилися до важливих дискусій XIX ст. про українську справу. У відповідь на працю М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», видану в журналі «Правда» 1873 р. під псевдонімом Українець,

1875 р. з'явилася стаття О. Кониського «Український націоналізм», але без підпису. Особливо важливою є полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком 1892–1893 рр. у формі листів [див.: 2].

М. Драгоманов належить до епохи «общерусизму» в Україні, тому його погляди загалом, зокрема й на Шевченків «Кобзар» як на «зерно, яке перележало в коморі» [10, с. 100], передусім «общерусизмом» зумовлені. Однак безперечним є й те, що український націоналізм без М. Драгоманова формувався б значно повільніше й інтелектуально був би значно біднішим. Цей висновок поширюється й на шевченкознавство, яке тривалий час із українським націоналізмом ототожнювалося.

Література

1. *Архів Михайла Драгоманова*. – Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.) / Український науковий інститут. – Варшава, 1938. – 446 с.
2. *Б. Грінченко – М. Драгоманов*. Діалоги про українську національну справу / Упор. А. Жуковський, ред. В. Передрієнка та В. Задорожно-го. – К.: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – 189 с.
3. *Бойко Ю. М. П. Драгоманов, його світогляд і соціально-політичні погляди* // Бойко Ю. Вибране. – Мюнхен: накладом автора, 1981. – Т. 3. – С. 62–72.
4. *Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді»* (з додатком його листів до О. Барвінського й О. Кониського та й останнього до нього) // За сто літ: Матеріяли з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – [Х.–К.]: Держвидав України, 1930. – Кн. 6. – С. 229–330.
5. *Грабович Г. Шевченкові «Гайдамаки»: Поема і критика*. – К.: Критика, 2013. – 360 с.
6. *Драгоманов М. Автобіографія*. – К.: Видавниче товариство «Криниця», 1917. – 59 с.
7. *Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. [у 4 кн.]* / Під ред. В. П. Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2006–2007.
8. *Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе* // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Ред. О. І. Дей, упор. і прим. І. С. Романченка. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 349–396.
9. *Драгоманов М. Т. Шевченко в чужій хаті його імені* // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Ред. О. Я. Лисенко, упор. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 404–415.

10. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Ред. О. Я. Лисенко, упор. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 7–133.
11. *Йосипенко С.* Михайло Драгоманов та європейська ліберальна культура // Мандрівець. – 2014. – № 6. – С. 79–84.
12. *Козуб Л.* Стосунки Михайла Драгоманова з Київською громадою в еміграційний період // Етнічна історія народів Європи. – 2002. – Вип. 12. – С. 45–49.
13. *Крымский А.* Драгоманов М. П.: Некролог с указанием литературы о Драгоманове // Этнографическое обозрение. – 1895. – № 4. – С. 129–134.
14. *Лисий І.* «Віддаль від себе», або Космополітизм чи роздвоєння душі? // Література та ідеологія: колективна монографія / Ред. В. П. Моренець. – К.: НаУКМА, 2017. – С. 461–482.
15. *Лисий І.* «Національна філософія»: ідеологема чи метафілософський концепт? // Література та ідеологія: колективна монографія / Ред. В. П. Моренець. – К.: НаУКМА, 2017. – С. 296–310.
16. *Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова: до 150-річчя від дня народження І. Франка* / Під ред. І. Вакарчука, Я. Ісаєвича та ін. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 564 с.
17. *Лисяк-Рудницький І.* Перша українська політична програма: «Передне слово» до «Громади» Михайла Драгоманова // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [в 2-х т.] / Центр дослідж. історії ім. Петра Яцика Канад. ін-ту укр. студій Альберт. ун-ту. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 349–374.
18. *Михайло Драгоманов: Документи і матеріали 1841–1994* / Упор. Г. Болотова та ін. Ред. кол.: І. Бутич, О. Купчинський та ін. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка; Національний музей літератури України; Центральний державний історичний архів України у Львові. – Л.: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2001. – 732 с.
19. *Мухин М.* Драгоманов без маски. – Л.: Відбиток з Вістника. – 1933. – Ч. 10–12. – 1934. – Ч. 3, 7–8. – 55 с.
20. *Нахлік Є.* Віражі Франкового духу: Світогляд. Ідеологія. Література. – К.: Наукова думка, 2019. – 640 с.
21. *Піхманець Р.* Тарас Шевченко і Драгоманов: протилежні коди національно-екзистенціальних стратегій. – Івано-Франківськ: НАІР, 2015. – 216 с.
22. *Подолінський Сергій.* Листи та документи / Упоряд. Р. Сербина, Т. Слюдікової. Центральний державний історичний архів України. – К., 2002. – 422 с.

23. *Сухий О.* Галичина: між Сходом і Заходом = Galicie, entre l'Est et l'Ouest : нариси історії XIX – початку XX ст. / [Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. – 2-ге вид., допов. – Л.: [б. в.], 1999. – 226 с.
24. *Ушкалов Л.* Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. – К.: Дух і Літера, 2019. – 600 с.
25. *Франко І.* З останніх десятиліть XIX в. // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / [Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка]. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 471–529.
26. *Франко І.* Лист до А. Ю. Кримського 26 серпня 1898 р. // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / [Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка]. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 50. – С. 113–115.
27. *Франко І.* Переднє слово // Драгоманів М. Шевченко, українофіли й соціалізм. – Л.: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. III–XI.
28. *Франко І.* Суспільно-політичні погляди Драгоманова // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / [Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка]. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 423–438.
29. *Хроніка-2000:* Український культурний альманах. – 2009. – №. 79: Невідомий Драгоманов. – 464 с.
30. *Чехович К.* Шкідливі думки Михайла Драгоманова. – URL: <https://zbruc.eu/node/12665>
31. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003–2014.

СПРИЙНЯТТЯ ШЕВЧЕНКА У МАЛОРОСІЙСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ XIX СТ.

Першим, хто помітив явище малоросійства (не уживаючи цього терміна) і висміяв головну його рису – комплекс меншовартості – був Шевченко. У посланні «Панове субскрибенти!» поет зауважив, що в Україні є ще чимало таких паничів, як Кирпа-Гнучкошиєнко-въ, що «соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-въ) і надрюковать в мужицькій книжці. Далебі правда!» [25, с. 202]. Найзагальніше малоросійство можна окреслити як місцевий патріотизм українця (малороса), що в культурно-політичному аспекті ідентифікує себе з Російською імперією. На мою думку, досі шевченкознавство приділяє недостатню увагу вивченню негативного, амбівалентного чи спровокованого сприйняття Шевченкової творчості як в імперському, так і в малоросійському чи москвофільському середовищах. Два останні нині логічно об'єднати під спільною назвою «русофільське середовище».

Після 1991 р. малоросійський дискурс у сприйнятті Шевченка, української мови і літератури почав аналізувати Юрій Барабаш. Відштовхуючись від розуміння малоросійства, яке запропонував Євген Маланюк, цей літературознавець наголосив, що малоросійство являє собою суспільно-психологічний феномен, який зводиться до російського шовінізму, обтяженого комплексом меншовартості, коли людина демонстративно виявляє презирство до всього українського і позірну прихильність до всього великоросійського [1, с. 116]. У плані малоросійства Ю. Барабаш потрактував рецепцію постаті Шевченка російським письменником українського походження Іваном Кулжинським у брошурі «О зарождающейся, так называемой, малороссийской литературе», де поета названо обдарованим «самоуком», надмірно захваленим рідним середовищем [1, с. 118]. Подібну думку зустрічаємо й у листі І. Кулжинського до редактора львівського часопису «Мета» К. Климковича: «Помилосердуйте, господа! Даже “батько” вашей поэзии, прославленный вами Кобзарь, Шевченко вовсе не поэт, так точно как вся ваша малороссийская литература – вовсе не литература, а продукт упрямства, бредни автономией, оригинальностью, – мономания» [10, с. 41]. При цьому дописувач визнавав, що Шевченко – здібна людина, особливо «симпатичними» уважав російські вірші поета. Найгротескніше згаданий автор змалював саме зародження українського письменства, видання часопису «Основа» і появу перших українських підручників – «Граматки» П. Куліша і «Букваря южнорусского» Шевченка: «Хлопцы, честное товариство, беритесь за перья! Пишите “граматку” малороссийского языка! Ну-те общими силами издавать “Основу,” – авось

не делается ли она основой нашей автономии! Устроим всенародную овацию “Кобзарю,” назовем его “*батьком*” нашим, родоначальником малороссийской литературы! Осыплем могилу его цветами! Дадим несколько литературно-музыкальных вечеров, соберем с простодушных москалей побольше *грошей*, да на эти гроши напечатаем *книжок* на малоросійском наречии! И – начали работать!» [4, с. 35]. І. Кулжинський усвідомлював, що письменство й освіта українською мовою є початком політичного відокремлення українців від російського цілого. Його погляди на українське письменство, Шевченка й освіту українською мовою є політично мотивованими, упередженими.

Не залишилися поза увагою українських дослідників й спогади Петра Мартоса, дідича, коштом якого було видано «Кобзар» 1840 р. Адже він містифікував біографію мистця, перетворивши її на «мішанину брехні з анекдотами» [17, с. 5]. Досить докладно в українському літературознавстві розглянуто рецепцію Віктора Аскоченського, який трактував поета винятково на народно-поетичній основі, без усталеної ідеології. При цьому М. Зеров наголошував на тому, що ця оцінка іншою бути й не могла, бо належала консерваторові й інтелігентові-різничинцю 1850–1860 рр. [5, с. 808]. Водночас російський прозаїк й історик В. Аскоченський формувався як особистість у Воронежській семінарії і Київській духовній академії, що дозволяє залучити його до малоросійського дискурсу.

М. Сумцов присвятив чимало уваги полеміці довкола Шевченка, яка відбувалася на сторінках додатку до «Харьк[овских] губ[ернских] вед[омостей]», що називався «Харьков». Започаткував її А. Баримов, який згодом став редактором згаданої газети, виступаючи під скороченим іменем Римов. У статті 1861 р. «Два слова о литературных вечерах в Харькове и одно о Т. Г. Шевченко» дописувач розкритикував літературні вечори, а мову Шевченка назвав нижчою за мову І. Котляревського, Г. Квітки й особливо П. Гулака-Артемовського. На це Микола Коблець відповів заміткою «Записки проезжого» [див.: 21, с. 177–178]. Ця полеміка показала, що для малороса було неможливо порівнювати Шевченка з А. Міцкевичем чи О. Пушкіним. М. Драгоманов також не міг здобутися на таке порівняння.

Малоросійський дискурс в сприйнятті Шевченка є явищем диференційованим, що його артикулювали освічені малороси обох статей у приватних документах: листуванні, спогадах, щоденнику й публічній полеміці довкола питання українофільства й української мови у другій половині XIX ст. з донесеннями до III відділення включно. Очевидно, що малоросійський дискурс в рецепції й інтерпретації Шевченка випливав із засад невизнання окремішності української мови й перспектив розвитку української літератури, культури, відтак й українців як нації, що почала формуватися. З огляду на це Шевченка у малоросійському середовищі прийнято

було трактувати як талановитого, але архаїчного й етнографічного поета або й мистця, що взагалі не ототожнювався із українською мовою і новою українською літературою. Малоросійське сприйняття при цьому зливалось з імперським, яке найвиразніше артикулював В. Белінський.

Амбівалентну згадку про творчість Шевченка зустрічаємо у композитора-аматора і чиновника Київського генерал-губернаторства Петра Селецького, з яким поет був знайомий особисто. У часі їхньої зустрічі 1844 р. в маєтку Респіних виникла ідея спільно написати оперу про Мазепу, проте майбутні співавтори одразу розійшлися у питанні мови лібрето й трактуванні особи гетьмана. П. Селецький наполягав на російській мові й на зрадництві Мазепи, хоча, за власними словами, фанатом Петра І ніколи не був. Шевченко ж таку можливість відкинув, тож задум так і не реалізувався. При цьому П. Селецький і через багато років не стримався від обурення з приводу опери українською мовою, вважаючи за можливе писати оперу на мові загальнодоступній, а «не какую-нибудь Наталку Полтавку» [3, с. 622]. Композитор-аматор подав малосимпатичний портрет поета, в якому відчувається упередженість обсерватора до портретованого. Останній постає вайлуватим, незграбним, нечесаним, немитим, недбало одягненим, рябим, недурні очі його теж насторожують – вони каламутні. Мемуарист узагальнив, що «наружность Тараса Шевченки далеко не изящная» [3, с. 620]. П. Селецький дав оцінку не тільки зовнішності Шевченка, а й його мистецькій і поетичній творчості: «Как живописец, он мало известен: рисовал довольно посредственно; как поэт был замечателен чистотою малороссийского языка, плавным, мерным стихом, звучными строфами, задушевным чувством, мягкою сердечностью; его Кобзарь, в особенности его Катерина может считаться одним из лучших произведений в этом роде. Но в Гайдамаках Шевченке не доставало священного огня, проявления страсти, широкой кисти, увлекательного действия, характеризующих историческую драму» [3, с. 620]. Таке сприйняття є виразно амбівалентним. З одного боку, П. Селецький артикулював позитивну оцінку, яку ранній творчості Шевченка дало культурне середовище Малоросії, з другого, його оцінка «Гайдамаків» не є об'єктивною. Адже пристрасть, цікавий сюжет й широта зображення у поемі, що декларує українське існування, якраз присутні. Швидше за все П. Селецький читав твір не уважно, тому його характеристика виявилася поверховою. Мемуарист повторив анекдот П. Мартоса про генерала, який начебто відмовився від свого портрета, виконаного Шевченком, внаслідок чого мистець переробив портрет на вивіску голяра, а сама ця історія стала ґрунтом для викупу поета з кріпацтва. На цих спогадах позначилася неприязнь їхнього автора, що розійшовся з поетом у таких принципових питаннях, як мова й оцінка української історії. На підставі спогадів П. Селецького можна сказати, що принциповий конфлікт між українською й малоросійською ідео-

логією прибічники останньої маскували анекдотами, в яких зневага до поета отожднювалася зі зневагою до української мови.

1840 р. із «Кобзарем» познайомився засновник Галаганівської колегії, меценат Г. Галаган, який згадував у своєму щоденнику 21 вересня 1840 р.: «Я принес с собою Кобзаря Шевченка. Пришли к нам Лаврент. Никол. (Ракович?) и Николай Иванов, и мы начали читать. Когда Закревский услышал, как я читаю по-малороссийски, то начал от радости меня обнимать. Он рассказал пресмешные анекдоты про малороссиян. После чтения мы все пошли на верх...» [11, с. 218]. На підставі цього запису П. Филипович зробив, можливо, надто категоричний висновок про те, що «для провінційального українського панства 40-х років “Кобзар” був розвагою – поруч з “пресмешными анекдотами про малороссиян”» [22, 164]. Згаданий Г. Галаганом В. Закревський, старійшина «товариства мочемордія», як відомо, був одним із найближчих приятелів Шевченка у 1840-х роках. Загалом ліберальна родина Закревських почувалася українською, у представників її ще жевріли національні почуття, тому вони й спілкувалися і з Є. Гребінкою, і з Шевченком. Хоча ми й не маємо письмових свідчень про сприйняття членами цієї родини творчості Шевченка, зрозуміло, що вони у багатьох моментах поділяли погляди поета, як і Яків де Бальмен, який разом із М. Башиловим відтворив латинкою рукописний «Кобзар» 1844 р. Троє братів Закревських: Платон, Михайло і Віктор, військові у відставці, були досить освіченими людьми. Над ними 1848 р., після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, було встановлено поліцейний нагляд, їх, а ще брата Якова де Бальмена Сергія не в останню чергу через близькість до Шевченка возили до Петербурга разом з паперами після доносу предводителя пірятинського дворянства Дмитра Селецького, батька вже згаданого П. Селецького. Д. Селецький долучив до змовників ще й Софію Закревську, на яку нагляд не поширювався. Що їм інкримінували? 1848 р. на вечірці у старій поміщиці Тетяни Волховської, бали якої відвідував також Шевченко, Михайло Закревський підняв тост: «Да здравствует Французская республика!» Брат Віктор вигукнув: «Ура!» Однак присутні зашикали, дехто покинув вечірку. Предводитель дворянства Д. Селецький, за ним і харківський губернатор Сергій Кокошкін почали писати доповідні до Петербурга. Поміщиків доставили у III відділення, але згодом відпустили, звинувативши в необачних висловах. В українському інтелігентському середовищі ця історія модифікувалася. За новою версією, тост М. Закревського підкоригував офіцер Ціхон-

ський, який начебто запропонував панам випити «за славу прийдешньої української республіки»⁵⁴ [див.: 7, с. 106].

Як бачимо, ані П. Селецький, ані Г. Галаган не висловлювали захоплення творчістю поета. Для Григорія Павловича вершинним твором українського письменства лишалася «Енеїда», про що й свідчить запис від 7 жовтня 1840 р.: «Исполненный духом украинской национальности, я трепетал от радости при виде, как парубки и девчата (sic) отплясывали <...>; начал вспоминать при виде цветов и шапок на головах дивчат и паробков – о милой нашей старине... Притом я читаю “Энеиду” Котляревского, где так чист и верен наш язык» [11, с. 218]. Г. Галаган на відміну від П. Селецького знав і позацензурну творчість Шевченка. Він спілкувався з поетом після його повернення із заслання до Петербурга, а після смерті мистця обертався у середовищі українофілів. Однак у листі до дружини Катерини Галаган від 26 лютого 1883 р., маскуючи свій страх й ототожнюючи українофільство із лояльністю до імперії, пише: «Вчера утром совершена была почитателями Шевченко панихида (в день его смерти) в Казанском соборе, и я получил анонимное заявление в вежливой форме о том, что эти почитатели надеются, что я “почту память знаменитого моего земляка”. Я очень почитаю Шевченко, т. е. его бессмертные произведения, но, разумеется, не пошел, и, пожалуй, эти господа никак не захотят и не смогут понять, почему я не пошел и не пойду на их манифестации. Не поймут всей нелепости своих тенденций, которые для меня антипатичны потому, что я принадлежу к последователям того стремления народного, которое именно внушило тому же Шевченко лучшие его произведения. О слепые! Или ослепленные, доколе терплю вас! Можно воскликнуть» [22, с. 73–74].

Про лояльність Г. Галагана до російського царя і відмову навіть від культурницької української праці після Емського указу 1876 р. свідчить також специфічний інтерес цього діяча до Галичини, якою він переймався протягом усього свого життя, хоча й дізнався про цю частину етнічної української території досить пізно, коли йому виповнилося вже 30 років. Вибірка записів зі щоденника Г. Галагана, яку зробив А. Степович, і коментар останнього, свідчать, що власник щоденника давав гроші для освітніх установ в Галичині, посилав книжки до бібліотек, зокрема перемишльської, допомагав галичанам, що опинилися в російській Україні [див.: 20, с. 183]. Однак в інтересі Г. Галагана до Галичини завжди домінувала

⁵⁴ Цей міф спростовують архівні матеріали. За рапортом генерал-майора О. Багговута, «поручик же Дыхонский желая поправить это не уместное провозглашение, как он мне сам говорил <произнес> “да здравствует деспотизм”» [Рапорт генерал-майора 2-ої бригади 2-ої легкої кавалерійської дивізії О. Ф. Багговута генерал-лейтенанту В. Г. Глазенапу від 29 квітня 1848 р., машинописна копія // ІЛ. – Ф. 1. – Од. зб. 419. – С. 20].

свідомість польських утисків, що їх зазнавали українські галичани. За свідченням А. Степовича, й свою колегію в Києві Г. Галаган відкрив з необхідності накопичення «русских культурных сил» для боротьби з поляками [див.: 20, с. 186]. Загалом же цей українофіл, що змушений був провадити «дуже еластичну політику» [20, с. 186], лишався на позиціях слов'янофільства І. Аксакова і Ф. Чижова. Отже, можна з певністю говорити про його симпатії до галицьких москвофілів й участь у русифікації української Галичини. Особливо цікавим є запис розмови Г. Галагана з Миколою Устияновичем, що прибув до Києва, в ході якої автор щоденника зрозумів, що має справу з українофілом, який трактує П. Куліша як пророка. Сам Г. Галаган зробив на підставі цієї розмови висновок, що «Украинофилы очень несостоятельны даже в Галиции, <...>. Как видно также, в Галичине много партий, что сильно мешает успеху русского дела» [20, с. 187–188]. У невиразному ставленні Г. Галагана до Шевченка особистий страх сполучувався із лояльністю до імперії. З одного боку, він начебто шанував Шевченка, підтримував грошима «Киевскую старину», був головою Київського географічного товариства, проте, з другого, ніколи не переходив межі лояльності до російського імператора й імперії.

Натомість листи Катерини Керстен (один із них було підписано вигаданим іменем Кирхштейн) до її родича Опанаса Марковича є чи не найяскравішим проявом малоросійського дискурсу в розумінні Шевченка. Зазначені листи долучено до справи про Кирило-Мефодіївське братство. Вони свідчать про те, що серед українських панночок, які, за спогадами О. Афанасьєва-Чужбинського, захоплювалися «Кобзарем» [див.: 19, с. 88], траплялися й такі, що твердили про непристойність віршів Шевченка й доводили нікчемність малоросійської мови. Батько К. Керстен і батько кирило-мефодіївця О. Марковича були братами по материнській лінії. Сама Катерина, 1825 р. народження, жила в помісті Гайворонщина Золотоносського повіту Полтавської губернії. Після пожежі разом з батьком і молодшими братами й сестрами, якими опікувалася по смерті матері, переїхала до села Павловщина, де мешкала в чужому домі. Панночка отримала домашнє виховання, її навчала мати [див.: 12, с. 31; 6, с. 120]. Листи свідчать про те, що переважно у середовищі зрусифікованого українського дворянства думка про самостійне існування України й української мови (Малоросії і малоросійської мови у тодішньому слововжитку) була неприйнятною. Збереглися три листи К. Керстен до О. Марковича, написані у жовтні – грудні 1846 р. з Гайворонщини. Що ж послужило поштовхом до цього листування, окрім родинних справ? Уже в першому листі від 22, 31 жовтня 1846 р. К. Керстен інформує брата про прочитання статті Яна Коллара про літературну взаємність між слов'янськими племенами й наріччями, яка була опублікована у 1 і 2 номерах журналу «Отечественные записки» за 1840 р. Вочевидь, саме О. Маркович порадив їй цю

лектуру. Авторка листа висловлює свою згоду з Я. Колларом, який виділив чотири повноформатні слов'янські мови: російську, польську, іллірійську і чехо-словацьку. Вона також дивується тому, як можна твердити про незалежність малоросійського піднаріччя, що є складником російської мови. Чудово знаючи, що її брат якраз і притримується думки про окремішність української мови, іронізує над «мечтателями», до числа яких залічує і Шевченка, які хочуть із «поднаречия сделать язык». На її думку, «их усилие смешно и не ведет ни к чему дельному!» [12, с. 42; 6, с. 103]. Стаття Я. Коллара послужила поштовхом до обговорення питання про майбутнє української (малоросійської) мови у листуванні між О. Марковичем і його сестрою. Хоча ми й не маємо листів самого О. Марковича, листи його сестри свідчать про кардинальну незгоду листувальників у мовному питанні. Прикметно, що К. Керстен не змогла обійти увагою й творчості Шевченка. Вона наголосила, що «некоторые, пр[оисходя] из грубой, непросвещенной черни [и, вни]мая Коллару, воображают, что действуют истинно в духе славянизма, сравнивая в своих стихах императрицу с стрекозою и любят в пошлом самодовольствии своими остротами» [12, с. 42; 6, с. 103]. Звичайно, це був натяк на поему «Сон», яка кружляла в ті часи у списках. Вочевидь, саме О. Маркович й переслав список цієї поеми сестрі раніше. Однак К. Керстен виявилася неспроможною оцінити ці вірші. Вона дивується, як освічені люди, люди, що мають естетичне чуття, натякаючи цим на самого О. Марковича, можуть захоплюватися такими «безвкусными», «уродливыми», «антиизящными произведениями». К. Керстен, звичайно, була наділена гострим розумом, бо у цьому ж листі, наче попереджаючи брата про небезпеку, пише про невизнані поголоски, які доходять до Гайворонщини, що в Київському університеті був якийсь бунт і що трьох чи чотирьох студентів запроторили до фортеці. Згідно з поголосками, Шевченко теж опинився в ув'язненні, тому вона просить брата написати, чи правда це. Складно сказати, чи дійсно такі поголоски були. Я схиляюся до думки, що К. Керстен сама вигадала цю історію як попередження О. Марковичеві, якого любила. Недаремно писала листи графу О. Орлову вже в часі висилки О. Марковича, прохаючи йому дозволу виїхати з метою поліпшити здоров'я до Одеси. Зрештою її прохання було задоволене – О. Марковичеві дозволили повернутися в Україну. К. Керстен узяла брата на поруки [див.: 6, с. 149]. Звичайно, ця особа усвідомлювала, якими небезпечними є думки її родича, але благополуччя родини було для неї не менш важливим за благополуччя російського царя.

Цікаво, що О. Маркович вислав сестрі також «Повість про український народ» П. Куліша, яка щойно вийшла друком. К. Керстен не тільки дякувала за книжку, а й запевнила свого адресата, що охоче прочитає її, щоб зрозуміти «стремления и интересы образованных малороссов». І цю

думку підтверджує другий її лист, від 25 листопада 1846 р., в якому вже визнаючи начебто серединне місце малоросійського наріччя, тобто трактуючи його як мову-посередницю між східними і західними слов'янськими мовами, вона все ж вперто твердить, що й з цього не випливає, наче малоросійською мовою можна писати все: і лист, і вчену дисертацію. У другому листі вона знову згадує Шевченка, вочевидь, відповідаючи на закиди брата щодо її брутального окреслення Шевченкової творчості у попередньому посланні. Цього разу вона вже оминає слово «чернь», формулюючи популярну тезу про те, що Шевченко пише українською мовою винятково «по необхідності, потому что не силен в русском» [12, с. 44; 6, с. 101]. Другий лист брата, мабуть, вивів К. Керстен з рівноваги. Вона емоційно – зі знаком оклику, підсиленням вигуком «а!» – пише про те, що не в силах зрозуміти брата, вдаючись до ущипливого сарказму: «Отступаю перед твоею громадною личностью и чувствую, что моему тупоумию никогда не понять твою гениальность и глубокомыслие!» [12, с. 44; 6, с. 101]. Щоправда, у кінці листа Катерина все ж визнає потребу толерантного ставлення до думки інших. Нарешті третій лист від 15 грудня 1846 р. можна уважати своєрідним символом віри малоросійства: «Я люблю Украину, потому что выросла в ней и связана с ней святыми воспоминаниями; люблю ее быт потому, что в нем есть много поэзии; люблю ее наречие, jargon du peuple, к которому из детства прислушивалось мое ухо; люблю ее грустные, глубоко музыкальные песни, от которых веет чем-то обоятельно-родным моему сердцу; но эта любовь к Малороссии не ослепляет меня до такой степени, чтоб я могла назвать ее прошлую случайную, эфемерную жизнь жизнью самостоятельной» [12, с. 45; 6, с. 100]. Листи К. Керстен у доповіді III відділення Миколі I було окреслено так: «весьма замечательны по уму ея, правильности суждений и истинно русскому патриотизму» [6, с. 108]. За думки, висловлені у своїх листах: про нікчемність малоросійської мови, непристойність віршів Шевченка й любов до отечества, панночка з Гайворонщини отримала не тільки похвали від Миколи I, а й 1000 руб. премії і допомогу у влаштуванні братів до Петербурзького кадетського корпусу й нарешті пом'якшення долі самого О. Марковича. Випадок К. Керстен можна кваліфікувати як архетипний прояв нерозуміння Шевченка у середовищі малоросійського дворянства, яке змиралося з думкою про безперспективність української мови й непридатність України до самостійного життя.

Якщо К. Керстен писала у приватних листах відверто, то малоросійська професура завуальовувала свої тези, наголошуючи винятково на простонародності творів Шевченка, їхній етнографічній цінності. Оскільки професори висловлювалися в публічній полеміці з приводу українофільства чи української мови, то й спиралися винятково на легальні поезії Шевченка, які й творять образ простонародного поета. При цьому намага-

лися довести, що Шевченко й українофільство, котре обстоювало окремішність української мови і культури, суперечать одне одному. Чи не найбільше зрощенню української національності з російською сприяла теорія спільної для росіян і українців великоросійської літератури, що її вже у 1840-х рр. підтримував М. Максимович, а у пізніші часи – й М. Костомаров, згодом і М. Драгоманов. Теоретично російська література (простонародна) проголошувалася рівноправною з українською, насправді ж ставилася вище за неї, бо була синонімом великоросійської. Внаслідок цієї теорії з'явилася теза про українську літературу як літературу для домашнього вжитку, коли українською мовою не було потреби перекладати твори світової літератури, оскільки існували вже російські переклади. Такий погляд поділяв М. Костомаров у 1880-х рр., уважаючи, що П. Куліш даремно перекладає Шекспіра українською, оскільки кожний освічений малорос може прочитати Шекспіра російською мовою, яка і є культурною мовою «всего южно-русского края» [див.: 9, с. 222]. У статті 1882 р. «Задачи украинофильства» М. Костомаров також твердив, що ще не настав час перекладати українською Шекспіра, Байрона, Андерсена, Міцкевича, різко негативно оцінивши так зване кування слів, тобто пошук українських слів для нових понять [див.: 8, с. 565]. Історик уважав: якщо українська мова має загинути, то так тому й бути, але без зовнішнього тиску. Російські інтелігенти (на відміну від поляків), особливо у середині XIX ст., не відкидали українську культуру за визначенням й давали українцям вільний доступ до власної, трактуючи їх як рівних. Наприклад, Шевченко одночасно начебто належав і до української, і до великоросійської культур. М. Скугар-Скварський, що навчався у 1870-х рр. у Дерптському ветеринарному інституті, згадував, що у цьому навчальному закладі з метою русифікації було відкрито кафедру історії російської літератури. Її займав письменник і видавець Павло Висковатов, що підтримував український рух у Дерпті. Українське письменство, зокрема Шевченко, займали в його лекціях не останнє місце, бо лектор читав історію революційної літератури. Екзаменаційна тема мемуариста називалася «Шевченко як народний поет» [18, с. 310], тобто не виходила за межі малоросійського дискурсу в потрактуванні мистця. Аналогічно й творчість П. Куліша старше покоління російських літературознавців не відокремлювало від російського письменства, тим паче що частину своїх творів цей письменник писав російською. Наприклад, Д. Дорошенко згадував, що професор Шляпкін, який читав літературу в Петербурзькому університеті вже на початку XX ст., довідавшись, що Д. Дорошенко спеціально студіював творчість П. Куліша, не тільки задавав студенту доречні запитання, бо орієнтувався у творчості Пантелеймона Олександровича, а й поставив йому непогану оцінку [див.: 2, с. 47].

Показовим у плані малоросійської свідомості був виступ Миколи Ригельмана 1875 р. у дискусії про українофільство. Він пояснив, чому освічені класи Малоросії, зокрема люди пера уважали себе громадянами Росії, рівноправними з москвичами і петербуржцями. Російська мова давала їм рівні права, через мову вони почувалися своїми в російській словесності й науці. За висловом цього дописувача, саме завдяки такій відкритості російської культури малоросіянам і на думку не спадало «виставлять себе якою-то особою національною корпорацією» [14, с. 838]. М. Ригельман, онук автора «Літописного повісткування про Малу Росію», хоча й був особисто знайомий з Шевченком, цінував його талант й допомагав після звільнення із заслання, відкидав українофільство, називаючи українофілів ворогами «истинных русских». Намагаючись показати українофільство рухом без традиції, рухом, що намагається нав'язати народові ворожість до освічених класів, писав: «Как вы смеете после этого зачислять в ваши ряды таких людей, как Гоголь, Максимович, Метлинский, Квитка, Котляревский, людей очень не равных по таланту, но сходных в том, что любовь их к своей родине и языку нисколько не мешала им быть истинно Русскими, любить искренно общее отечество и ставить общее выше частного! Шевченко и другие истинно художественные таланты не принадлежат вашим рядам» [14, с. 844].

З поглядами М. Ригельмана співзвучні й погляди Тимофія Флоринського, який згадав Шевченка принагідно, у зв'язку з проблемою української мови, яку не уважав окремою і самостійною. Професор Київського університету твердив, що «малорусскому наречию» вже 100 років, на ньому написана так звана обласна література, що виникла ще в кінці XVIII ст., а в другій половині XIX ст. її було перенесено в Галичину. При цьому вчений намагався довести антинаукову тезу, наче в Галичині і українська мова, і українська література розвиваються в іншому напрямку, тому вони із малоросійською не пов'язані. На його думку, малоросійська «литература представляет одно большое дарование в лице поэта Шевченка, несколько более или менее видных писателей-беллетристов и драматургов (каковы, напр., Котляревский, Гулак-Артемовский, Квитка, Кулиш, Костомаров, Марко Вовчок, Франко, Кропивницкий и др.) и значительное число посредственных и даже бездарных деятелей в разных областях письменности» [24, с. 53]. Т. Флоринський різко відділив найновішу літературу українською мовою від колишньої, називаючи літературні сили Галичини не письменниками і не поетами, «а просто политическими солдатами, которые получили приказание: сочинять литературу, писать вирши по заказу, на срок, на фунты. Вот и сыплются, как из рога изобилия, безграмотные литературные “произведения”, а в каждом из них “ненька Украина” и “клятый москаль” <...>. Ни малейшего следа таланта или вдохновения, ни смутного понятия о литературной форме и эстетике не

проявляют эти “малые Тарасики”, как остроумно назвал их Драгоманов» [24, с. 107–108]. Т. Флоринський, як і М. Ригельман, повторив тезу про те, що Шевченко доступний усім освіченим росіянам. Водночас професор уважав, що поет, «к сожалению, не имел большого влияния на последующих, особенно новейших, малорусских писателей. Они не следуют своему великому учителю, а в своем литературном творчестве шли и идут особой дорогой» [24, с. 116]. Як і М. Ригельман, професор-славіст уважав за необхідне відділити Шевченка від української мови і літератури, хоча без поета ані мова українська, ані українська література не мали б жодної перспективи. І вони, звичайно, це розуміли. Прикметно, що В. Науменко у своєму відгуку на працю Т. Флоринського [див.: 13] не заторкнув постаті Шевченка, хоча саме потрактування поета як того, хто не належить українофілам, вказувало на фальшивість і неприродність тези про українську мову й літературу без Шевченка, яку обстоювали і М. Ригельман, і Т. Флоринський.

У записці 1875 р. до III відділення під назвою «О так называемом украинофильском движении», автором якої є М. Юзефович, передісторію українофільства схарактеризовано так: «Почти одновременно с Кулишом явился поэт Шевченко, замечательный самородок-художник, вышедший из крепостного крестьянства, а потом озлобленный против крепостного права и сделавшийся певцом мужицкой воли. Но он стоял сам по себе, особняком (л. 12) от украинофильской затеи, хотя и служил подспорьем как возбуждательное средство. Кулиш с приобретенными сторонниками пользовался им, а после смерти они подняли его на пьедестал народного кумира, окружили его гроб всевозможными манифестациями, торжественно перевезли из Петербурга в Киев и похоронили около Канева над Днепром на видной возвышенности.. Но несмотря на все это, простой народ остался совершенно равнодушен к его могиле, и чуть не забыл уже о ней» [16, с. 376]. М. Юзефович розумів значення Шевченка для українського руху, уважав його предтечею українофільства, однак мертвий поет становив для нього менший інтерес порівняно з живими українофілами,

особливо П. Чубинським⁵⁵ і М. Драгомановим. Записка М. Юзефовича про українофільський рух послужили поштовхом до Емського указу 1876 р. Водночас шеф жандармів Потапов у своїй записці про неблагонадійних зазначав, що в Новоград-Волинському повіті Волинської губернії серед учнів сільських шкіл Райківської волості особливою популярністю користуються дозволені цензурою твори Шевченка, Савицького, Горбунова і Комарова [див.: 16, 208]. Як бачимо, у цьому контексті вірші Шевченка сусідять з російськомовними творами А. Савицького, оповіданнями російського письменника І. Горбунова й етнографічними матеріалами М. Комарова, саме ж донесення має на меті дискредитувати перекладача «Тараса Бульби» М. Лободовського, який роздавав зазначені книжки, отримані від П. Косача, селянам. Однак значення Шевченка для українського руху імперські управлінці все ж не скидали з рахунку й у 1880-ті рр. Наприклад, в Тасмному наказі Головного управління друку № 867 від 25 лютого 1881 р., коли Головне управління преси очолював Микола Абаза, сказано таке: «В последнее время в некоторых органах периодической печати с настойчивостью проводится мысль о совершенной отмене высочайшего повеления от 18/30 мая 1876 г., причем заявляется также о необходимости разрешить в малороссийских губерниях церковную проповедь и первоначальное преподавание в народных школах на малорусском наречии. К этому в настоящее время присоединяется и довольно сильная агитация в пользу чествования памяти поэта Шевченка. <...> правительство, предлагая сделать некоторые облегчения в употреблении малорусского наречия, не находит возможным однако отменить все меры, принятые в 1876 году против развития украинофильства» [16, с. 178–179].

Розглянуті випадки сприйняття Шевченка можна загалом кваліфікувати як малоросійський або ж русофільський дискурс, що має цілий спектр: від амбівалентного ставлення (як у П. Селецького), спроби поєднати повагу до Шевченка з лояльністю до російського імператора й імперії (у Г. Галагана), гостро негативного і зневажливого (у К. Керстен) до

⁵⁵ Про П. Чубинського у звіті до III відділення за 1862 р. з приводу Полтавської громади сказано таке: «В Полтавской губернии обнаружено общество, предложившее действовать в видах отделения Малороссии; к нему оказались между прочими прикосновенными: капитан Корпуса инженеров путей сообщения Лобода, учитель Стронин, судебный следователь Харьковской губернии Лялин, состоявший в сношениях с Бакуниным, и бывший студент С.Петербургского университета Чубинский. Сей последний представлял из себя в Киеве малороссийского патриота и, под предлогом отправления на поклонение праху национального поэта Шевченко, ездил с шайкою студентов, одетых в фантастические костюмы, по деревням Киевской губернии, сближаясь с народом, и пел возмутительные малороссийские песни. В Золотоношенском уезде появилось мятежное воззвание, которого сочинение приписано было тому же Чубинскому» [15, с. 589].

спроб відокремити Шевченка від українофільства, української мови й літератури, як це бачимо на прикладі М. Ригельмана і Т. Флоринського, й як про предтечу українофільства, що становить загрозу для Російської імперії в донесенні М. Юзефовича. Присутність імені Шевченка в донесеннях до III відділення свідчить, що ім'я поета, як і питання української мови чи освіти, російські імперські структури традиційно переносили в політичну площину. В умовах заборон української мови і культури малоросійський дискурс сприйняття Шевченка неunikнено політизувався, ототожнюється з імперським.

Література

1. *Барабаш Ю.* Наш «земляк» Іван Кулжинський, волонтер малоросійства (Крізь призму Гоголевої оцінки) // Сучасність. – 1994. – № 5. – С. 113–122.
2. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1949. – 168 с.
3. *Записки Петра Дмитриевича Селецкого.* Часть первая. 1821–1846 год // Киевская старина. – 1884. – Т. IX. – № 8. – С. 609–626.
4. *Земляк [Кулжинский Иван].* Несколько слов о хохломании // Вестник Юго-западной и Западной России. – 1863. – Август. – Отдел III. – С. 32–39.
5. *Зеров М.* Шевченко і Аскоченський // Зеров М. Українське письменство. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 797–808.
6. *Кирило-Мефодіївське товариство:* у 3 т. / упор. І. Л. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 3. – 434 с.
7. *Козаченко А.* До історії ліберального руху 40-х рр. на Україні. «Діло поміщиків Закревських» // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С.103–106.
8. *Костомаров Н.* Задачи украинофильства [1882] // Костомаров Н. Русские инородцы: исторические монографии и исследования. – М.: Чарли, 1996. – С. 554–568.
9. *Костомаров Н. П. А.* Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – Т. V. – № 2. – С. 221–235.
10. *Кулжинский Иван.* Письмо к издателю львовского журнала «Мета» г. Ксенофонту Климковичу // Вестник Юго-западной и Западной России. – 1864. – Т. II. – Ноябрь. – С. 33–45.
11. *Материалы для биографии Г. П. Галагана* // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII. – № 9. – С. 189–224.

12. *Міяковський В.* Опанас Маркович у Кирило-Мефодіївському братстві // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1927. – Кн. 1. – С. 20–45.
13. *Науменко В.* Решен ли проф. Т. Д. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи? // Киевская старина. – 1900. – Т. LXVIII. – № 1. – С. 125–155.
14. *[Ригельман Н.]* Современное Украниофильство // Русский вестник. – 1875. – Т. 115. – № 1–2. – С. 818–848.
15. *«Россия под надзором»:* Отчеты III отделения 1827–1869: Сборник документов / Сост. М. Сидорова, Е. Щербакова. Российский фонд культуры; Государственный архив РФ. – М., 2006. – 706 с.
16. *Савченко Ф.* Заборона українства. 1876 р. – Х.–К.: Державне видавництво України, 1930. – 430 с.
17. *Самоненко Ф.* Епізоди з життя Шевченкового П. І. Мартоса // Мартос П. І. Епізоди з життя Шевченкового / Вступ. ст. та прим. Ф. Самоненка. – Х.; К.: Державне видавництво «Література і мистецтво», 1931. – С. 5–12.
18. *Скугар-Скварський М.* До історії українського руху (в українському гуртку студентів-ветеринарів у Дерпті) // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX й початків XX століття. – [К.]: Держвидав України, 1929. – Кн. 4. – С. 310–311.
19. *Спогади* про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
20. *Степович А.* До кийво-галицьких зв'язків початку 1870-х років (3 щоденників Г. П. Галагана) // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – [Х.–К.]: Держвидав України, 1930. – Кн. 5. – С. 183–193.
21. *Сумцов М.* Слобожанщина і Шевченко // Сумцов М. Шевченкознавчі студії / Упор. і прим. А. Калинчук. – К.: Четверта хвиля, 2019. – С. 166–183.
22. *Т. Г. Шевченко* в епістолярії відділу рукописів/ Упор.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. – К.: Наукова думка, 1966. – 492 с.
23. *Филипович П.* Соціальне обличчя українського читача 30–40 рр. XIX в. // Життя й революція. – 1930. – № 1. – С. 155–172.
24. *Флоринский Т. проф.* Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм. – С.-Петербург: Типография А. С. Суворина, 1900. – 164 с.

25. *Шевченко Т.* Панове субскрибенти! // Шевченко Т. Зібрання творів: у 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – С. 202.

ВИПАДОК БРАТІВ СТОРОЖЕНКІВ

Микола Стороженко – особлива постать в історії української культури. Під впливом життєвих обставин й історичних подій цей інтелігент пройшов еволюцію від прибічника малоросійства й українофільства (був учасником Старої громади, дописувачем журналу «Киевская старина»), через участь у Клубі російських націоналістів після 1905 р. до усвідомлення себе українцем після поразки Української революції 1917–1921 рр., коли емігрував до сербської Білої Церкви, де викладав у Маріїнському донському інституті шляхетних дівчат [див.: 18, с. 5–7], евакуйованому з Новочеркаська.

М. Стороженко був істориком і педагогом, разом із братом Андрієм досліджував родинний архів Стороженків, описував архів князя М. В. Рєпніна, був директором Четвертої, згодом Першої київської гімназії, однак мав і певні літературознавчі зацікавлення, загалом був людиною широкої культури, зокрема став дійсним членом київського відділення Російського музичного товариства. Музики його навчав М. Лисенко, історії – В. Антонович. Саме ці провідні громадівці й вплинули на українофільські зацікавлення молодого М. Стороженка. Однак українофільські зацікавлення не суперечили його подвійній російсько-українській ідентичності, яка була характерною для наддніпрянської інтелігенції у другій половині XIX ст. Щодо літературних інтересів, то М. Стороженко передусім звертав увагу на творчість Олексі Стороженка, згодом написав нарис його літературної діяльності, який було опубліковано в кількох номерах часопису «Киевская старина» за 1886 р. Почав листуватися з П. Кулішем восени 1884 р. у справі спогадів про Олексія Петровича, зустрівся з ним 1885 р. у Борзні особисто й підтримував листування до кінця 1887 р., виконуючи дрібні доручення й інформуючи Пантелеймона Олександровича про наукові й літературні новини. Опублікував у збірнику 1902 р. на честь свого родича, відомого шевченкознавця Миколи Ілліча Стороженка статтю «Мое знакомство с П. А. Кулишем», згодом у «Записках історично-філологічного відділу УАН» – статтю «Куліш у киево-печерській школі» й листи, отримані від П. Куліша, з коментарем. На жаль, ці листи не було опубліковано повністю. Заявлене продовження публікації увірвалося.

Спогади М. Стороженка «З мого життя» написані в еміграції й видані в Україні 2005 р. [13]. У додатках до цього видання для шевченкознавців становлять інтерес листи Миколи Володимировича до П. Куліша, у яких згадано Шевченка. Головним же шевченкознавчим текстом історика вважається стаття «Епизод из жизни Т. Шевченка», надрукована в журналі «Киевская старина» за підписом С–ко. Зміст допису – анекдотичний випадок, коли на балу з приводу іменин Тетяни Волховської 12 січня

1846 р. в Мойсівці в лотерею розігрувався портрет місцевої дами Олександри Іванівни Шостки (Шосточки) авторства Шевченка. Цей портрет колоритної пані, що розтринькала довірені їй пожертви на одну із церков, лишився, як твердить автор допису, невідомим, бо швидше за все згорів у будинку родичів портретованої. Він переказав історію створення цього портрета зі слів своєї бабусі – Марії Давидівни Корсун. Оскільки Шосточка шукала можливості повернути розтрачені кошти, то Віктор Закревський запропонував їй позувати для портрета, який мав намалювати Шевченко. На портреті був зображений сад, троянди й Шосточка на всіяній піском доріжці під парасолькою в чорному шовковому платті, підхваченому вгорі, щоб було видно ніжки (за бажанням В. Закревського), і в білому чепчику. У дописі стверджується, що «сходство портрета с оригиналом было поразительное; в художественном отношении эта работа Тараса Григорьевича отличалась замечательною тщательностью отделки» [8, с. 720]. Портрет розіграли в лотерею, виграла його вже згадана Марія Давидівна Корсун, у дівочтві Горленко, за першим чоловіком Александрович. Вона була бабусею Андрія й Миколи Стороженків із боку матері – Варвари Ананіївни Александрович [6, с. 780].

У хронологічному покажчику часопису «Киевская старина» зазначено статтю приписано Миколі Стороженкові [5, с. 84], тоді як у покажчику 1911 р. криптонім не розкрито [9, с. 79]. Криптонім С-ко дешифрується як Микола Стороженко і в словнику О. Дея [див.: 3, с. 336], і в систематичному покажчику журналу «Киевская старина» [див.: 4, с. 570]. Упродовж 1885 р. в журналі «Киевская старина» цим криптонімом було підписано кілька статей у різних номерах. Цей дослідник часто вдавався в заголовках до слова «епізод», наприклад, «Эпизод из истории малорусских крестьян» або «Полуботок или Свечка? (Эпизод из истории малорусского земледелия 2-й пол. XVII в.)». Хоча Микола Володимирович і є найвірогіднішим автором статті, проте його брат Андрій також цікавився Шевченком, а свої статті підписував криптонімом С-ко, А. Історик Андрій Стороженко – автор дослідження «Михайловская и Покровская церкви в г. Переяславе Полтавской губернии (К рисункам Т. Гр. Шевченко)». Вона, як і допис сумнівного авторства, стосується мистецької спадщини Шевченка, хоча й не є шевченкознавчою за своїм характером, бо автора статті набагато більше за акварелі мистця цікавлять самі церкви і їхня історія. При цьому Шевченка дописувач трактує як великого поета Малоросії й визначного дослідника малоросійської природи, народного побуту, мистецтва, зокрема й церковної архітектури. Відчуваючи красу Шевченкового вірша, він зачитував уривок з поеми «Сон – Гори мої високі», де «Собор Мазепин сясє-біліє», і коментар із приводу Покровської церкви з повісті «Близнецы». Оскільки А. Стороженко був фаховим істориком, він не дав акварелям бодай поверхової мистецької оцінки, можливо, вважаючи,

що це виходить за межі його компетентності. Після прочитання цієї статті важко уявити, що А. Стороженко у відомій книжці «Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям» [див.: 17], яку й досі використовує російська пропаганда, створив зовсім інший портрет Шевченка – пияка, більшовика, анархіста, котрий не визнає жодної влади. Польському мистцеві, перекладачу Шевченка Леонардові Совінському Андрій Стороженко докоряв тим, що той не зрозумів загальнонародського значення українського поета [10, с. 312], хоча згодом сам трактував Шевченка як людину некультурну. Однак факт антиукраїнства А. Стороженка не може бути аргументом на користь Миколи при встановленні авторства невеличкої, але цікавої замітки 1885 р. Зрештою А. Стороженко завжди цікавився портретами: і старовинними малоросійськими, зокрема Івана й Григорія Стороженків, яким присвятив статтю в 9-му числі «Киевской старины» за 1882 р., і портретом Байди (Д. Вишневецького), про який написав у 3-му числі того ж таки журналу за 1897 р.

М. Стороженко порівняно з братом приділяв Шевченкові значно менше уваги. Здається, він узагалі не розумів ваги поета для української справи. У праці «К истории Малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века», що друкувалася в кількох номерах «Киевской старины» за 1897 р., Микола Володимирович процитував кілька рядків із поеми «Іван Підкова» без прізвища поета, назвавши його «бессмертным певцом Украины» [14, с. 125]. Напевно, поема «Іржавець» була йому невідомою, тож, пишучи про Ржавецьку ікону Божої Матері [див.: 16], дослідник не згадав цей Шевченків текст, хоча можна припустити, що ця лагуна зумовлена цензурою. Прикметно, що М. Стороженко не навів епізод із Шосточною ані у своїх спогадах «З мого життя», хоча й писав про Мойсівку Волховської й про те, що у неї гостював Шевченко [13, с. 214], ані у статті «Отрывки из фамильных преданий и архивов», де йшлося про бабусю – Марію Давидівну Александрович-Корсун [15, с. 38]. Загалом спогади Миколи Володимировича розчарують шевченкознавця, бо відповідного матеріалу в них обмаль. Ім'я українського поета зринає у зв'язку з Іваном Сошенком, який викладав М. Стороженкові малювання у Другій київській гімназії. Спогадник позитивно оцінив мемуари Сошенка про поета, наголосивши на тому, що він завжди розмовляв з учнями українською й був типовим українцем. Пишучи про школу в селі Липовий Ріг, що її підтримував Василь Макаров, автор згадав його брата – Миколу Яковича, зауважуючи: «присвятив йому наш кобзар деякі вірші» [13, с. 266]. Насправді таку присвяту має одна поезія – «Барвінок цвів і зеленів», бо Ликера Полусмак була кріпачкою Миколи Макарова. Оце й усі згадки про Шевченка. Аналогічно читач не знайде в цих спогадах якоїсь важливої інформації про Стару громаду. Прізвища

В. Антоновича, К. Михальчука, Б. Познанського й Т. Рильського згадано у зв'язку з так званою великодньою презвою, коли громадівці вітали К. Михальчука з Великоднем, попередньо обходячи й інших людей. Цікаво, що Микола Стороженко не запам'ятав жодного Шевченківського свята, що їх відзначала Київська громада, хоча його спогади містять відомості про одну з вистав української трупи в приміщенні так званих Київських мінеральних вод.

Листування Миколи Стороженка з П. Кулішем дослідила Наталка Пазюра, зазначаючи, що воно не тільки висвітлює особистості листувальників, а й дає уявлення про культурне й наукове життя тодішньої України [7, с. 220]. Із цього листування можна зрозуміти, які претензії мав П. Куліш до часопису «Киевская старина» й тих людей, які гуртувалися довкола нього. Передусім його схвилював факт публікації в журналі у січні – червні 1885 р. переказу праці отця Стефана Качали «Очерк истории Юго-Западной Руси» (авторкою переказу була К. Мельникова-Антонович). Пантелеймон Олександрович уважав цю польськомовну історію плагіатом власної праці «История воссоединения Руси». Коментуючи цей закид, М. Стороженко зауважив: В. Антонович твердив, що погляди П. Куліша в «Истории воссоединения Руси» не мають наукової ваги, самого П. Куліша «підозрівали» в запозиченнях «над міру» з Кароля Шайнохи. Такий же вплив польського історика помітив і М. Василенко. П. Куліш натомість вороже трактував і М. Костомарова, і В. Антоновича, що не сприяло, на думку М. Стороженка, «спільній для їх народній справі» [12, с. 207]. Також П. Куліш уважав, що «Киевская старина» поширює про нього наклепи, наче він отримав від поляків гроші на видання журналу, але виїхав до Росії. М. Стороженко спростував ці чутки. У листі до адресата від 30 січня 1885 р. патріарх українського письменства іронізував над «великими людьми науки» і «спеціально українськими патриотами», бо відчував образу не тільки на О. Лазаревського, який не виконав обіцянок П. Кулішу, а й на М. Старицького, який вніс правки до кількох його віршів начебто з огляду на цензуру, а насправді «испортил своими поправками» [12, с. 212], й на М. Лисенка за затримку рукопису «Воскресение Кунцевича и Рутского».

У відповіді на цей лист від 22 лютого 1885 р. Микола Стороженко зазначив, що сподівається повернути адресатові бажаний рукопис, зрештою П. Куліш його відібрав – так зазначено в коментарі. У цьому ж листі Микола Стороженко написав: «Не судите по Старицкому, Лысенку и компании им подобных о любви к родному элементу – они легко пьют, но тяжело мыслят, а любовь их к родине грошевая» [13, с. 412], протиставивши названим особам Василя Горленка. В описаному епізоді, як у дзеркалі, відбивається українська незгідність і взаємний розбрат.

Є серед листів Миколи Стороженка до П. Куліша й один текст на шевченківську тему, датований 14 листопада 1885 р., в якому йдеться про автобіографію Шевченка, написану для редактора «Народного читання», що її відредагував П. Куліш. Автограф цього тексту П. Куліш опублікував в 11-му числі журналу «Киевская старина» за 1885 р. [див.: 1]. Лист Миколи Стороженка на тему Шевченкової автобіографії має амбівалентний характер. З одного боку, автор листа пише, що цей текст «ведет к еще большему преклонению перед талантом нашего поэта», але з другого, «к скептическому отношению к его поэтическому творчеству»: «...с одной стороны, видя безграмотность поэта, и притом в период наибольшего расцвета его таланта, еще более чувствуешь силу его дарования – что бы он сделал, получи образование; с другой стороны, невольно закрадывается мысль, что, быть может, красоты его языка, которыми мы так восхищаемся, не принадлежат во всей целости ему <...>. Впрочем, мысли, чувство, выбор слов, ритм!.. Нет, ничто не может поколебать того высокого уважения, которое должен питать всякий украинец к своему поэту-самородку. Жаль, что прелестная биография, в которой все привыкли видеть произведение его пера, не принадлежит ему» [13, с. 421]. Прикметно, що переконання, наче П. Куліш удосконалив не тільки автобіографію поета, а й «безграмотні» твори Шевченка – лейтмотив уже згаданої анти-української книжки Андрія Стороженка.

Нині дослідники вважають, що не варто трактувати дилему Шевченкової освіти у формі протиставлення неук–високоосвічених. З одного боку, мистець не мав систематичної освіти, не здобув гімназійної, в Академії мистецтв вивчав небагато предметів, його лектура на засланні була обмеженою, був він відірваний від європейської культури, але, з другого, Шевченко є автором творів, які не змогли написати його сучасники із систематичною освітою, сучасники, котрі мали можливість читати періодичу не тільки російською мовою й виїздити до Європи. З моєї точки зору, сам факт постановки питання про Шевченкову освіту особами, до яких життя виявилось значно поблажливішим, ніж до поета, є парадоксальним. Парадоксальним, бо поетові земляки виявилися неспроможними визнати, що поетичний геній їхнього національного поета розвивався всупереч обставинам, що в українському середовищі хай і в малоросійському варіанті не знайшлося жодного мецената, який би розпізнав геній Шевченка й допоміг йому реалізуватися. Зрештою творчість Шевченка-поета являє собою насичений синтез фольклору, Біблії й тих літературних творів й історичних джерел, які мистець таки читав хай і несистематично, які він інтерпретував як вільна людина із самостійним мисленням, наділена хистом віршувати «неперспективною» мовою.

У листуванні Миколи Стороженка з П. Кулішем відлунує також теза останнього про «полупьяную музу Шевченка». У листі від 3 березня

1885 р. Микола Стороженко обіцяє своєму адресатові: «Собутыльников Шевченка я непременно разыщу и запишу их рассказы» [13, с. 413]. Щоправда, самої поради в листах П. Куліша, зокрема в листі від 24 лютого 1885 р., в якому згадано й роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», і «общество неизвестных гуманистов», що про них пише й Микола Стороженко 3 березня 1885 р., віднайти не вдалося. Можливі два варіанти: або був ще один лист у проміжку між 24 лютого й 3 березня 1885 р., або лист П. Куліша відредагував його публікатор Микола Стороженко: з нього зникла згадка і про «собутыльников Шевченко», і про Стасенка, якого згадав Микола Стороженко. Хай там як, але намагання П. Куліша показати Шевченка як неосвічену особистість знайшло відгук в обох братів.

Отже, шевченківська тема в доробкові Миколи Стороженка належить до маргінальних і амбівалентних. З одного боку, історик шанує Шевченка, високо ставить його поетичну мову, з другого, він переконаний у недостатній освіченості поета, допускаючи, що П. Куліш був редактором шевченківських віршів. Ця думка відлунує й у книжці про український сепаратизм Миколиного брата Андрія. Якщо Андрій Стороженко розумів вагу Шевченка для українського руху, то Микола не торкався проблеми Шевченка й формування української нації. Загалом стійке переконання в малограмотності Шевченка в колі малоросійської інтелігенції з систематичною освітою і подвійною ідентичністю пов'язане з почуттям власної меншовартості, з тим, що українську літературу, яка щойно зароджувалася, представники цієї інтелігенції оцінювали через призму імперської російської, з якою українська не могла конкурувати.

Література

1. *Автобиография* Т. Гр. Шевченка, писанная для «Народного чтения» // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. – № 11. – С. 431–435.
2. *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія. – К.: Укр. письменник, 2014. – 496 с.
3. *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969. – 560 с.
4. *«Кіевская старина»* (1882 – 1906): систематичний покажчик змісту журналу / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.
5. *«Кіевская старина»* (1882 – 1906): хронологічний покажчик змісту журналу / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 480 с.
6. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4: П–С. – 944 с.
7. *Пазюра Н.* До історії взаємин Пантелеймона Куліша та Миколи Стороженка // Український історичний збірник: наук. пр. асп. та молодих

- вчених / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Рада молодих вчених. – 2011. – Вип. 14. – С. 216–222.
8. *С-ко*. Епизод из жизни Т. Шевченка // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. – № 12. – С. 718–720.
 9. *Систематический* указатель журнала «Киевская старина» (1882 – 1906) / Составлен членами комиссии: И. Ф. Павловским, В. А. Щепотьевым, А. А. Явойским, В. Д. Чигринцевым. – Полтава, 1911. – 205 с.
 10. [Стороженко А. В.] Леонард Совинский (опыт посмертной характеристики) // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – № 6. – С. 284–313.
 11. *Стороженко А.* Михайловская и Покровская церкви в г. Переяславе Полтавской губернии (К рисункам Т. Гр. Шевченко) // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXII. – № 2. – С. 337–351.
 12. *Стороженко М. В.* До біографії П. Куліша (1. П. Куліш у кійвопечерській школі 2. Листи Куліша до М. В. Стороженка) // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1923. – Кн. 2–3. – С. 198–215.
 13. *Стороженко М.* З мого життя / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 2005. – 430 с.
 14. [Стороженко Н.] К истории Малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – Т. LVII. – № 4. – С. 124–156.
 15. *Стороженко Н. В.* Отрывки из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXII. – № 2. – С. 320–334.
 16. *Стороженко Н.* Чудотворная икона Божией Матери в селе Ржавце, Прилуцкого уезда, Полтавской губернии // Киевская старина. – 1900. – Т. LXX. – № 7–8. – С. 11–12.
 17. *Царинный А.* Украинское движение: Краткий исторический очерк: Преимущественно по личным воспоминаниям. – URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Украинское_движение_\(Стороженко\)/I](https://ru.wikisource.org/wiki/Украинское_движение_(Стороженко)/I)
 18. *Ульяновський В.* Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // *Стороженко М. В.* З мого життя / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 2005. – С. 5–93.

ГАЛИЦЬКА РЕЦЕПЦІЯ ШЕВЧЕНКА ХІХ СТ.

1840-ві роки: Шевченко як фантом

У 1840-х рр. будителі-галичани ще не усвідомлювали ваги Шевченка для російської України і Галичини передусім тому, що знали творчість поета поверхово. Навіть «Кобзар» (1840) в Галичину так і не дійшов, оскільки шлях книжки, виданої в Росії, за кордон був непростим, зазвичай книжки потрапляли до Львова через Прагу⁵⁶. Якось Якову Головацькому вдалося з великим трудом намовити львівського книгаря І. Міліковського замовити «Історію Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського і «Енеїду» І. Котляревського. На прихід книжок довелося чекати десять місяців. Коли книжки надійшли, їх опрацьовувала цензура, півтора роки Я. Головацький чекав їх з цензури, постійно нагадуючи й просячи про повернення книжок. Відтак наступне замовлення на «Запорізьку старовину» й історію російського народу пера Миколи Полевого книгар від Я. Головацького вже не прийняв [див.: 86, с. 176]. Денис Зубрицький отримував книжки від Михайла Максимовича через бродівського купця Гартенштайна. Останній був непевним. Тож і з творами Шевченка галицькі інтелектуали познайомилися не за «Кобзарем» (1840), а за посередництвом альманаху «Ластівка» (1841). Про це свідчить лист Маркіяна Шашкевича до Михайла Козловського 1842 р., в якому про згаданий альманах сказано: «Рідні, любезенькі! Несеся воздухами до Вас, мої миленькі, шпарка ластівка, ой ластівка ж то, ластівка! Такої ще ніхто зроду не бачив, бо не то іно, що гарно виспіває та щебече, та так, мов примовляє, а то ще і на зиму не ховаєся, і все снується, і все літає, і все виспіває, що забудеш і біду, і горе, і смуток, і журбу, і, здається тобі, що завсіда весна. От така-то летить до Вас ластівка! При ластівці ступає вагою сановитий, сумний, казав би-сь престарий, Могила і заглядає не так, як ластівка, весело в віконця, а ступає під землю в могили, цілує давній порошок, обнімає кості, а, нагорнувши там сили у свої груди, гуляє з вітрами по степах або з вороном попід небеса. От так, братчику! Потішся з ними, полюбайся, пожурися і поплач, а небаком назад їх до нас пришли» [122, с. 126]. У приписці до цього листа М. Шашкевич згадав також Г. Квітку-Основ'яненка: «От, от, був би-м забув. Основ'яненкових повістей другу книгу потому пришломо. Прехороша там Маруся, окаянний п'янюга

⁵⁶ Про присутність української книжки, виданої в Росії, у першій пол. ХІХ ст. і шляхи її в Галичину писав Богдан Загайкевич [див. 32, с. 253]. Від 1863 р. постачання книг в Галичину забезпечувало Слов'янське благодійне товариство, засноване у Москві 1858 р. [84, с. 108]

Ничипір і таки живісінький на патреті солдат; побачиш сам небавом, коли “Ластівку” і Могилу не довго у себе забавляти будеш, бо вони чужі; вже з Основ’яненком довше будеш балакав» [122, с. 126].

Як бачимо, М. Шашкевич не виокремлював віршів Шевченка. Для нього однаково цінними були твори усіх авторів, представлені у «Ластівці», окремо він виділив поезії Могили-Метлинського і повісті Г. Квітки-Основ’яненка. Щодо поезій А. Метлинського, то у «Ластівці» їх не було. Отже, М. Шашкевич читав збірку останнього «Думки і пісні та ще дещо» (1839). Були М. Шашкевичу відомі й два видання Квітчиних повістей – 1834 р. і 1837 р. [див.: 120, с. 108]. Той факт, що М. Шашкевич не відгукнувся на поезії Шевченка, свого часу зауважив Михайло Возняк: «Хоча в Гребінченій Ластівці було чотири поезій Шевченка, а саме: Вітре буйний, Причинна, На вічну пам’ять Котляревському й перша глава Гайдамаків, Шашкевич не підкреслив присутності Шевченкових творів у Ластівці, хоч ширше розписався про збірку поезій Метлинського-Могили. Це тільки доказ, що до того часу Шашкевич не бачив Шевченкового Кобзаря з 1840 р.» [15, с. 56]. Михайло Шалата згадав, що М. Шашкевич виписав у саморобному зошиті ті твори, які йому сподобалися: зі збірки А. Метлинського – 12 поезій, з «Ластівки» – винятково «Причинну». Цьому фактові дослідник надав архиважливого значення, дійшовши висновку, що саме враження від Шевченкових творів поширилися на весь альманах [120, с. 109]. Однак якщо це так, виникає питання, чому М. Шашкевич не переписав усі вірші Шевченка з «Ластівки»? Можливо, квапився віддати книжку, яка була позиченою. Однак і цей аргумент кульгає, якщо вдатися до інших, хай і непрямих свідчень про літературні пріоритети М. Шашкевича. Я. Головацький згадував, що найбільше враження на цього будителя справила «Енеїда» й українські пісні у записках М. Максимовича: «Пригодою лучилась Котляревського “Енеїда”, малоросійські пісні Максимовича та, либонь, Павловського граматика; урадований найшов тоє, за чим так давно глядів, зобачив живий приклад, переконався о можності народної руської словесності, загадав великую гадку: утворити чисто народну словесність южноруську, і сесій гадці вірен остав до кінця» [19, с. 207]. Цю ж думку повторив і М. Возняк: збірка українських пісень Максимовича «із Енеїдою стала для Шашкевича дороговказом при його вході на шлях народництва» [15, с. 167]. Можна припустити, що читання Шевченка також відбилося б у творчості М. Шашкевича, однак цьому завадила рання смерть письменника у 1843 р. Беззаперечним все ж лишається факт, що саме М. Шашкевич був першим вдячним читачем Шевченка в Галичині (напевно, любов до поета передалася й синові будителя української Галичини Володимирові), хоча ця теза зовсім не свідчить про вплив Шевченка на його творчість. Якщо у творчості обох поетів є збіги, то зумовлені вони передусім тим, що джерелом їхньої творчості був

український фольклор, спільним мистецьким контекстом – романтизм, а історичним – Україна, розділена між Російською й Австрійською імперією. Ще М. Возняк, за інформацією М. Шалати, писав у статті «Перший етап зацікавлення Шевченком у Наддністрянщині», що М. Шашкевич не читав «Кобзаря» (1840) [див.: 120, с. 110]. Сам М. Шалата теж схилився до такої ж думки, зауваживши: якщо М. Шашкевич й знав про «Кобзар» (1840), то з чужих уст [120, с. 111]. Обидва дослідники прозріливо припустили, що галичани вперше познайомилися із Шевченком за виданням «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (1844), і відбулося це вже після смерті М. Шашкевича [120, с. 112]. Кирило Студинський навіть перелічив тих, хто знав твори Шевченка в Галичині на момент смерті поета. Окрім М. Шашкевича, дослідник назвав такі прізвища: «Вагилевич, Головацький, Устиянович, Лисак і Глинський» [93, с. 13]. Із прізвищ, згаданих К. Студинським, окремо говоритимемо про двох учасників «Руської трійці» Івана Вагилевича, Якова Головацького й про поета Миколу Устияновича. Прикметно, що жодний із цих літераторів не мав стійкої української ідентичності, бо про стійку національну ідентичність загалом в тогочасному галицькому середовищі говорити складно, вона вироблялася поступово. За визначенням Олексія Сухого, «рішення Собору руських учених відображали складний світогляд його учасників, та одночасно вони містили потенціал для розвитку як русофільського, так і українофільського напрямку національної ідентичності галицьких русинів» [98, с. 191]. Мабуть, до названих напрямків варто додати також польський. Після Весни народів Іван Вагилевич перейшов до табору полонофілів, Я. Головацький і М. Устиянович, що були чільними репрезентантами староруської орієнтації, стали москвофілами за тогочасним означенням або русофілами з нинішньої перспективи. Усі троє були лояльними до Австрії, а Я. Головацький згодом змінив австрійське підданство на російське.

Окремо треба спинитися на термінах «москвофільство»/«москвофіл» і «русофільство»/«русофіл», які, з мого погляду, є синонімічними. Оскільки галицькі русини у другій половині XIX ст. виробляли власну ідентичність на тлі модерного націєтворення в Росії, маючи з останньою спільну історичну традицію, подібну мову, спільний етнізм, використовували церковнослов'янську мову як писемну, логічно називати тих, хто обрав російську орієнтацію, «русофілами». Однак термін «москвофільство» відповідає правилам герменевтики. Саме його широко уживали українці у другій половині XIX ст. Русофільство – пізніший конструкт.

«Москвофільство» у XIX ст., на мою думку, було наслідком не політичної маніпуляції з метою відірвати галицьких русофілів від Київської Русі й приписати їх до Москви, а культурної, згодом і політичної доціль-

ності диференціювати руський простір. Не мав цей термін первинно й образливого значення. Походить термін «москвофільство» від «Москви», що використовувалася в українському контексті (і на Наддніпрянщині, і в Галичині) на позначення росіян і Росії. Богдан Дідицький з цього приводу писав: «Еще-ж к тому тую Северную Русь из-давна называно у нас загалом “Москвою”» [25, ч. 1, с. 8]. Б. Грінченко зафіксував, що етнонім «москва» уживався поряд з етнонімом «москаль»⁵⁷. Ці значення знаходять підтвердження і в українському фольклорі, зокрема Ізмаїл Срезневський подав пісню «Палій в темниці»⁵⁸, в якій Мазепа приписує Палію план «Москву рубати». У Шевченка «Москва» позначає іноді місто: «Москва, / Бори, сніги і Єнісей...» («Чернець»), частіше – Росію і росіян: «Може, Москва випалила / І Дніпро спустила / В синє море» («Сон – У всякого своя доля...»), або: «Як Батурин славний / Москва вночі запалила, / Чечеля убила» («Великий льох»), у тій же поемі: «Так малий льох в Суботові / Москва розкопала!». Тож первинно «москва» / «Москва» використовувалася в українському контексті або як етнонім, або як назва країни. В Галичині у XIX ст., за Б. Грінченком, який посилався на Євгена Желехівського, «моквофілом» називали прибічника великоросійської мови, а «москвофільством» – любов до великоросійської мови⁵⁹. Як орієнтація на Росію спершу москвофільство оформилося як мовно-літературна течія на рубежі 1840-х років, як політична – у 1850-х, деякі дослідники вважають, що й у 1860-х роках. Головна причина його появи полягає у пропольській політиці Австрії і в зневірі українців-галичан у належному їх потрактуванні, тобто як рівних з поляками з боку австрійського уряду [див.: 61, с. 9, прим., с. 25, с. 27–28].

У XX ст. «Москва» втратила зв'язок з етнонімом і перетворилася на метафору-символ, що позначає російську націю, державу і її політику, зокрема культурну й освітню, котра зводиться до русифікації. Культурну політику СРСР також окреслювано за допомогою метафори «Москва» – досить згадати гасло М. Хвильового «Геть від Москви!». З певністю можна сказати, що термін «москвофільство» є архаїчним, герменевтичним, «русофільство» – модернізований його варіант з набагато ширшим зна-

⁵⁷ При цьому він послався на оповідання «Сестра» Марка Вовчка: «Москаль, що якесь старе залізо продавав... і не чує, що жвавий міщанин у чемерці штовха його: «Москва, москва, чи продаєш залізо?» [див.: Словник української мови: [у 3 т.] / Упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко; за ред. С. Єфремова та А. Ніковського. – К.: Горно, 1928. – Т. 3. – С. 312].

⁵⁸ Див.: Запорожская старина. – Х.: В университетской типографии, 1834. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 62–68.

⁵⁹ Див.: Словник української мови: [у 3 т.] / Упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко; за ред. С. Єфремова та А. Ніковського. – К.: Горно, 1928. – Т. 3. – С. 312

ченням, яке поширюється вже не тільки на мову, історичну традицію, культуру, а й на релігію і політику. Аналогом москвофільства на Наддніпрянщині було малоросійство, що теж із часом набрало негативної семантики.

На мою думку, теза О. Сухого про те, що питання національної ідентичності в його сучасному розумінні перед галицько-руськими діячами часів Весни народів «не стояло – їм ішлося насамперед про піднесення “руської” національної свідомості та просвітнього рівня руського населення в Галичині, яке б дозволяло йому гідно, нарівні з іншими народами, розвиватися у визначеному Австрійською державою напрямі» [98, с. 192], все ж потребує уточнення. Таке завдання перед галицько-руськими діячами у 1848 р. стояло, з формуванням Головної Руської Ради воно одразу перейшло у політичну фазу, але галицько-руські інтелектуали не були готовими до вирішення цього питання, бо й серед нечисленних інтелектуалів Наддніпрянщини, на яких галичани орієнтувалися, не було ясності в питанні української ідентичності. О. Сухий через цю призму розглянув погляди М. Максимовича, який науково заперечив теорію Михайла Погодіна про переміщені етноси Русі після монгольської навали, але мав сумніви щодо майбутнього української мови, був творцем етимологічного правопису, котрий полегшував русифікацію української мови [див.: 97, с. 43]. Щодо сумнівів М. Максимовича з приводу майбутнього української мови, то йому ішлося винятково про Наддніпрянщину, де не було умов для її розвитку. Саме тому М. Максимович і переконував Д. Зубрицького в листі від 22 квітня 1840 р. розвивати українську мову в австрійській Галичині з її мовно-релігійною толерантністю: «Но для Русинов Австрийской Империи живой язык – Южноруский; пора языка Польского для них давно прошла; пора Великорусского языка для них еще не наступила. Поэтому весьма желательно, чтобы они подобно Вам усвоили себе Великорусский язык; но Ваша Червонорусская словесность – по моему мнению – должна быть на Вашем родном Р у с к о м языке т. е. на Южноруском; и только в Галиции она может быть на этом языке» [31, с. 26]. М. Максимович недвозначно написав Д. Зубрицькому про наслідки русифікації наддніпрянської еліти: «Южноруский язык у насъ есть уже как памятник только, из которого можно обогащать Великорусский или по – преимуществу у нас Р у с к и й язык» [31, с. 26]. Галицько-руські інтелектуали пішли шляхом, який заперечував М. Максимович, не змогли належно вирішити питання української ідентичності передусім через невиробленість літературної української мови й через відсутність правопису, котрі й створюють простір для національної комунікації і слугують інструментом вироблення ідентичності. Церковнослов'янська мова як мова освіти і культури була непридатною для формування української ідентичності. Саме вона й поєднала галицьких русинів з російським контекстом, стала

вирішальним фактором для появи москвофільства-любіві до великоросійської мови. Значення Шевченка для Галичини полягає в тому, що його поезія давала ґрунт для формування літературної української мови, саме Шевченко пов'язав українську мову з українським мисленням і цим дав поштовх до формування еліти нового типу – української інтелігенції, зокрема й галицької у 1860-х рр.

Найбільше відомостей про Шевченка серед галичан у 1840-х рр.⁶⁰ мав Я. Головацький. Ще й досі дослідники не впевнені, чи отримав він видання «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» від Осипа Бодяньського. М. Шалата твердив, наче отримав, але не навів аргументів [120, с. 112]. У листі до Я. Головацького від 11 червня 1845 р. чеський перекладач Карл Зап надіслав список книжок для передачі своєму адресатові у Львові. У списку бачимо «Тризну» й «Гамалію», що значаться під 102 і 103 номером відповідно [див.: 36, с. 150]. У пізнішому листі від 12 лютого 1846 р. того ж кореспондента міститься ще один список книжок, отриманих ним від О. Бодяньського для передачі Я. Головацькому. Під першим номером стоїть «Чигиринский Кобзар и Гайдамаки. Две поэмы на малорусском языке Шевченка» (Петербург, 1844) [див.: 36, с. 163]. Я. Головацький зазначену книжку, напевно, таки отримав, бо у спогадах 1848 р., писав: «Мой ближайший сосед в Летячеве, какой-то дальний родственник Василий Антонович, у которого была жена полька, часто бывал у меня. Однажды я читал ему “Гайдамаки” Шевченки и обратил его внимание на то место, где описывается уманская резня, как живо, наглядно представлено событие. Антонович проболтался у Гейделев, что у меня есть книжечка, напечатанная в С.-Петербурге, взывающая к уманской резне. Паны сделали донос, что я затеваю московскую пропаганду для произведения второй уманской резни. Крейсгауптман по обязанности прислал двух комиссаров сделать у меня обыск. Я открыл им шкаф с книгами. Они осмотрели библиотеку и удивились, найдя в таком захолустье такое отборное собрание книг» [20, с. 284–285]. Я. Головацький отримав «Чигиринського Кобзаря», вечевидь, у 1846 р. Саме через це й не міг поділитися поезіями Шевченка зі своїм

⁶⁰ Інша проблема – знайомство Шевченка з Галичиною – розглянута у статті М. Возняка «Шевченко й Галичина» [див.: 14], в якій автор наголосив на знайомстві Я. Головацького із Платоном Лукашевичем, відвідинах П. Лукашевичем Галичини у 1839 р. Автор статті подав листування П. Лукашевича з Я. Головацьким й І. Вагилевичем, зокрема процитував лист від 3 жовтня (21 вересня) 1843 р., в якому П. Лукашевич повідомляв І. Вагилевича про спільне з Шевченком читання його поеми «Мадей» у серпні 1843 р. Це дало підстави зробити висновок про знайомство Шевченка з «Русалкою Дністровою», хоча «Мадея» можна було у 1843 р. читати й із другого випуску «Киевлянина» (1841) [57, с. 143–147]. У цьому ж листі П. Лукашевич інформував адресата, що Шевченко погодився запозичити деякі галицькі мовні форми й слова.

братом Іваном й товаришем І. Вагилевичем, що творів Шевченка потребували до 1846 р. І. Вагилевич, який працював над оглядом українського письменства, у листі до Я. Головацького від 1 липня 1843 р. просив адресата дати письмову оцінку таких творів, як повісті Квітки, вірші Гулака-Артемовського, «Кобзар» і «Гайдамаки» Шевченка, «Енеїда» Котляревського [36, с. 85], бо сам доступу до зазначених текстів не мав. Іван Головацький, що познайомився з І. Срезневським у Відні у 1843 р., за порадою останнього, мав намір видати твори письменників із Наддніпрянщини. У листі до брата від 4 квітня 1845 р. подав проспект своєї антології «Вінок русинам на обжинки», перша й друга частина якої вийшли 1846 р. і 1847 р. у Відні. У переліку запланованих творів до 3 частини антології, що так і не побачила світла денного з цензурних причин, немає творів Шевченка, але автор листа зазначив: твори з Наддніпрянської України «получив я від Срезневського в рукописі, а більш не маю ні від Шевченки⁶¹, ні Шерепери» [36, с. 143]. Отже, якісь твори Шевченка мали у третій частині «Вінка» бути, але цей замір не було реалізовано через те, що І. Головацький не отримав їх. Прикметно, що ім'я Шевченка згадано поряд з іменем нині вже забутого поета Степана Писаревського, автора популярних пісень, зокрема «Де ти бродиш, моя доле?» й «За Немань іду...», п'єси «Купала на Івана», яку галичани Іван Озаркевич і Михайло Вербицький перетворили на оперету. Степан Писаревський писав під псевдонімом Стецько Шереперя.

Про неприсутність Шевченка у середовищі галицьких інтелектуалів у 1840-х рр. свідчить й видавнича діяльність, яка розпочалася в Галичині щойно після Весни народів. Я. Головацький інформував О. Бодянского у листі від 9 квітня 1849 р., що у Львові «гадають також ще Енеїду Котляревського перепечатати, бо книжок із Росії несподібно получитьи» [52, с. 142]. Як свідчить М. Возняк, це видання так і лишилося в планах⁶². Натомість 1849 р. в Галичині вийшла «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка з додатком статті Костянтина Сементовського про життя й творчість письменника. 1848 р. дід Наталі Кобринської І. Озаркевич зібрав аматорську трупу, яка грала у його переробці «Наталку Полтавку»⁶³, «Москаля-чарівника» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка й «Купала на Івана» згаданого вище С. Писаревського [див.:

⁶¹ Прізвище Шевченка в Галичині у 1840–1860 рр. часто передавали як Шевченько.

⁶² Про нереалізований намір посла до Віденського сейму К. Блонського видати 1848 р. «Енеїду» писав також І. Франко [див.: 111, с. 324].

⁶³ «Наталка Полтавка» викликала серед глядачів у Коломії такий ентузіазм, що вони вимагали автора на сцену. Коли ж один із акторів намагався пояснити, що автор давно помер, публіка заглушила його слова, повітавши як автора. Так з'явився анекдот про І. Котляревського в Коломії у 1848 р. [див.: 111, с. 325].

15, с. 167]. Водночас М. Возняк усупереч І. Франку⁶⁴ доводив, що галицькі письменники знали про ідеї кирило-мефодіївців, що «за ними йшов Подолинський»⁶⁵, в'яжучи здійснення найвищого ідеалу української нації з відродженням усієї федеративної й ліберальної Славянщини» [15, с. 171]. Відомо, що Я. Головацький вислав О. Бодянському в листі від 4 листопада (22 жовтня) 1843 р. свій вірш «Надністрянка» [82, с. 231], завдяки чому твір потрапив до М. Костомарова в копії під назвою «Подністрянка» і став знаний кириломефодіївцям. Припущення ґрунтується на тому, що під час слідства над учасниками Кирило-Мефодіївського братства їхній програмовий документ, знайдений у нього без назви, М. Костомаров іменував «Подністрянкою» [65, с. 388].

1848 р. у Львові відбувся 3'їзд українських вчених, на якому М. Устиянович закликав послухати «громкого Шевченка» [108, с. 416], з творчістю якого теж познайомився за альманахом «Ластівка» [82, с. 224, 226]. Євген Нахлік вслід за багатьма дослідниками вважає, що М. Устиянович «міг чути про Шевченка й навіть дістати “Чигиринский Кобзарь и Гайдамаки” (Санкт-Петербург, 1844) від свого старшого брата Василя Устияновича (1803 – не раніше 1868), київського купця, який приїжджав торгувати в Галичину» [65, с. 388]. Однак швидше за все він ознайомився із зазначеним виданням через Я. Головацького.

У 1884 р. М. Устиянович написав віршовані спогади⁶⁶, в яких виділив «сторонництво друге, українців зване, / В ідеях Шевченка спасеніє зрить» [107, с. 192]. Побачив він і зв'язок між Шевченком і Шашкевичем, бо обох єднає спільний ідеал – «ділать, як любов лиш до люду велить!» [107, с. 192]. Однак і заклик послухати Шевченка, і розуміння спільної для українців традиції зовсім не свідчать про стійку українську ідентичність М. Устияновича. У некролозі, присвяченому синові останнього, зазначено, що Корнило Устиянович, вихований в часах «цілковитого національного безголов'я», обрав українську ідентичність усупереч батькові [див.: 105, с. 218–219]. Водночас донька М. Устияновича, письменниця Марія Устиянович-Бобикевич, відкидаючи москвофільство батька, писала в листі до Тита Реваковича від 18 грудня 1911 р.: «Шевченьком прямо

⁶⁴ І. Франко писав, що провідні думки Кирило-Мефодіївського братства не дійшли до Галичини. Він уважав, що ці ідеї не могла зрозуміти та ієрархічна і чинопоклонна громада, «яка тоді верховодила українськими справами. Тільки в 60-их роках хвиля українського впливу знов набігла на Галичину» [111, с. 333].

⁶⁵ Василь Подолинський є автором польськокомовного есею «Слово перестороги» (1848, Сянок) [див.: 77], в якому відгукнулися ідеї слов'янської єдності, що все ж не свідчить про те, що цей священник знав про Кирило-Мефодіївське братство.

⁶⁶ Т. Ревакович, який був приятелем М. Устияновича, сумнівався в автентичності пізніх творів письменника, зокрема в автентичності його віршованої автобіографії, вважаючи, що її міг написати син Устияновича Корнило [див.: 62, с. 722].

удушевлялись Тато і, не раз читаючи его стихи нам, дітьом, вголос, над ревними уступами плакали. Із всего було видко, як Они любили українську свою мову, лишень недовіряли їй *будучности*. Недовіряли через гнет польський ту а московський на Україні» [62, с. 721]. Сама вона «завдяки своєму братові Корнилові Устіяновичу в юності ознайомилася з Шевченковою поезією, якою захоплювалася до кінця життя. На основі Шевченкової поеми “Гайдамаки” створила драму “Іван Гонта”» [див.: 65, с. 391].

Богдан Якимович вважає, що під час Весни народів в колах священиків ім'я Шевченка було відоме, «головно з рукописних списків» [125, с. 357]. Це твердження ґрунтується на тому, що І. Вагилевич у своїх «Замітках о руській літературі», надрукованих 1848 р. в газеті «Дневник руський», писав: «*Т. Шевченко*, знакомитий поет, іздав свої вірші під надписом: “Чигринський Кобзар” (Петерсб[ург], 1840; втор[ое] изд[аніе] 1844), в котрих повно ревного чутя; межі ними відличаються “Підкова” і “Тарасова ніч”, із іншого взгляду ударяє “Катерина”. Окрім того, іздав еще поеми: “Гайдамаки” (Петерсб[ург], 1841; втор[ое] изд[аніе] 1844), “Тризна” (Петерсб[ург], 1844) і “Гамалія” (Петерсб[ург], 1844), де ся отбиває великий талант драматичеський. В рукописі зостаєт превосходная его поема “Кавказ”» [4, с. 169]. Відомо, що 1847 р. автограф цієї позацицензурної поеми М. Савич передав А. Міцкевичу за дорученням самого Шевченка. Можливо, відгуки про це дійшли і в Галичину, і до І. Вагилевича.

Як бачимо, в Галичині не було відомо достеменно, які твори Шевченка вийшли друком у 1840-х рр. «Кобзар» (1840) І. Вагилевич називає «Чигринським», тоді як насправді «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» побачили світло денне 1844 р. Натомість І. Вагилевичу були знані видання «Тризна» і «Гамалія». Про них він швидше за все довідався від Я. Головацького, якому, як вже зазначалося, обидві поеми передав з Праги К. Зап, і які він таки отримав у Львові від Піхлера. На 3-їзді українських вчених Я. Головацький мав промову на тему української мови, висунувши тезу про її самотність. М. Возняк, порівнявши друковану версію промови зі знайденим рукописом праці «Язык южноруський і його наріччя», довів, що у друкованій версії внесено ряд змін, зокрема в ній не згадано «Кобзаря», тоді як у рукописі був покликання на «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (1844) й «Гамалію» (1844). У рукописі цієї праці ім'я Шевченка стоїть поряд з іменами таких українських письменників, як Могила, Галка, Забіла [див.: 10, с. 162].

Я. Головацький все ж не належав до кола вдячних читачів Шевченка, можливо, через страх перед репресіями після згаданого вище доносу і кардинально відмінний від Шевченка національний вибір, який нині дослідники пояснюють і нехтуванням галицькою адміністрацією українських вимог, і зміною ставлення віденських кіл до русинів, і науковим авторитетом Д. Зубрицького, що підтримував русофільство [див.: 61, с. 24, прим.].

Цілком адекватним видається висновок М. Шалати: «Якщо М. Шашкевичу твори молодого Кобзаря щиро припали до серця, то Вагилевича вони захоплювали епізодично, а Головацький взагалі не вмів їх цінити» [120, с. 112]. Ця думка ґрунтується на тому, що в неопублікованій рецензії Я. Головацького на «Ластівку» рецензент поставив Шевченка поряд із такими маловідомими письменниками, як Степан Карпенко і Хома Купрієнко, а в статті 1849 р., що окреслювала засади викладання руської словесності⁶⁷, поміж наступниками І. Котляревського Шевченка взагалі нема. Можливо, донос після читання «Гайдамаків» призвів до того, що Я. Головацький волів не згадувати небезпечне ім'я поета. Паралельно існує й інша думка, а саме: поезії Шевченка «не зробили на Головацького помітного враження, як се зробили твори Котляревського і Квітки» [73, с. VI]. Однак в університетських лекціях Я. Головацький не говорив не тільки про Шевченка, а й про інших українських письменників: «Закриваючи старанно Шевченка і всіх писателів України мов чужу чуженицю, він викладав лише старорущину» [7, с. 79], а це вже свідчить про послідовну позицію. Подібна ситуація з рецепцією Шевченка характерна й для «об'єдинителя» Б. Дідицького, редактора часопису «Слово» (1861–1871, у 1871–1887 його редагував Венедикт Площанський), якого К. Студинський також не зачисляв до читачів, що розуміли Шевченка: «Б. Дідицький, без сумніву, освічений та очитаний чоловік, не вмів багато сказати про Шевченка, або містив хибні, неточні вісти навіть про його твори» [93, с. 13]. Віктор Петрикевич писав, що Б. Дідицький був одним із перших галичан, які дізналися про Шевченка. Він начебто познайомився 1852 р. з поляком з Варшави Дубінським, який розповідав йому про Шевченка й читав його твори [73, с. VI].

Попри окремі відомості про Шевченка і його творчість 1850-ті рр. в Галичині були позначені стагнацією української ідеї під впливом Д. Зубрицького і галицьких діячів староруського спрямування. За інформацією Костя Левицького, М. Погодін, який відвідав Львів у 1830–1840 рр. через Д. Зубрицького прислав посібія для галичан в готівці і книжках. З цих коштів Д. Зубрицький виплачував гонорари й Я. Головацькому, а 1856 р. з'явилася так звана Погодинська галицько-руська колонія [48, с. 59]⁶⁸. Зміни настали щойно у 1860-ті рр. Вони були можливі, бо вже до середини XIX ст. в Галичині сформувався суспільний

⁶⁷ Головацький Я. Три вступительні преподавания о руской словесности. – Л., 1849. І. Франко щодо рецензії Я. Головацьким «Енеїди» І. Котляревського зауважив, що вчений «вміючи бодай відчутти чисто національне значення “Енеїди”,... далеко не вмів відповідно оцінити його» [111, с. 330].

⁶⁸ Про пропозицію М. Погодіна Сергієві Уварову таємно фінансувати слов'янські рухи в Австрії див.: Тесля А. «Славянський вопрос» в публицистике М. П. Погодина // Социологическое обозрение. – 2014. – Т. 13. – № 1. – С. 125.

прошарок, здатний до творення власної національної ідентичності [див.: 72, с. 67]. Народовська інтелігенція почала свою діяльність в умовах конституційних реформ у Габсбурзькій монархії, в умовах «принципово нового політично-правового поля» [97, с. 211]. Цю інтелігенцію вже представляли вчителі, студенти, письменники, юристи, вона перетворювалася на світську. При цьому маркером національної ідентичності вже було не тільки греко-католицьке віровизнання чи відчуття мовної окремішності, а й українська мова, мова Шевченка і Шашкевича, завдяки якій відбувалася комунікація як всередині галицького середовища, так і між інтелігенцією Галичини і Наддніпрянщини.

1860-ті роки: Шевченко як каталізатор української свідомості серед галичан-семінаристів

Інтелектуали в Україні знали про українську Галичину в 1840-х більше, аніж тогочасні галицькі інтелектуали-священники про Україну в Російській імперії. 1839 р. Львів відвідав Платон Лукашевич. Саме від нього, як припускає М. Возняк, й отримав перші галицькі видання М. Максимович, написавши про них статтю «О стихотворениях Червоно-русских», опубліковану 1841 р. в «Киевлянині». У ній дослідник оглянув тогочасну творчість галицьких поетів, зокрема Йосипа Левицького, М. Устияновича, Антона Могильницького й альманах «Русалка Дністровая», повністю повторив поему І. Вагилевича «Мадей», умістив вірш Я. Головацького «Два віночки» й «Веснівку» М. Шашкевича, проаналізував переклади, уміщені в альманасі, й побажав процвітання галицькій музі. П'ять листів М. Максимовича до Д. Зубрицького (три – 1840 р., і по одному 1841 р. і 1843 р.) опублікував К. Студинський. Саме в першому з них від 4 травня (22 квітня) 1840 р. М. Максимович попросив Д. Зубрицького вислати йому всі українські книжки, що з'явилися в Галичині у 1839 і 1840 роках [див.: 31, с. 28], у цьому ж листі він заохочував галичан писати саме українською мовою. Можна припустити, що М. Максимович отримав потрібні йому видання не від П. Лукашевича, а від Д. Зубрицького. Також можна припустити, що Шевченко почув про творчість галицьких будителів у 1843 р. від М. Максимовича, якого шанував і з яким був однимцем у багатьох історичних питаннях, наприклад, в оцінках гайдамаччини чи Катерини II, а не винятково від П. Лукашевича, як це засвідчив лист останнього до І. Вагилевича 21 вересня (3 жовтня) 1843 р. [82, с. 230–231]. Важливо, що після статті М. Максимовича в галицько-українських відносинах настав антракт, зумовлений несприятливими політичними обставинами. Ситуація почала змінюватися лише після того, як у червні 1858 р. до Львова прибув

П. Куліш⁶⁹. Хоча в перший приїзд його контакти з українцями-галичанами були обмеженими, переважно письменник обертався в колі польських учених, тоді він познайомився у домі польського вченого Августа Бельовського із Я. Головацьким [95, с. 243], можливо, й із Д. Зубрицьким. Про перший приїзд П. Куліша в Галичину⁷⁰ міститься інформація в його листі від 8 червня 1858 р. до Я. Головацького, в якому перелічено усі книжки, що їх Пантелеймон Олександрович лишив у Львові: 35 «Граматок», 2 «Чорні ради», по одному примірнику 1 і 2 тому «Записок о Южной Руси». Виручку від цих книжок автор листа хотів обернути на потреби Народного дому. Крім названих книжок, він лишив книгареві, що коло Волоської церкви, перший том творів М. Гоголя, два примірники «Народних оповідань» Марка Вовчка, літопис Самовидця і якусь невідому польську книжечку [див.: 8, с. 137]. Саме П. Куліш поряд із Володимиром Бернатовичем був головним агентом українського впливу в Галичині на початку 1860-их рр. В. Бернатович приїхав до Львова пізніше від П. Куліша, влітку 1861 р. Про його вплив на галичан, що склали першу українську громаду у Львові й були першими народовцями: Володимира Шашкевича, Ксенофонта Климковича, Данила Тянякевича, Євгена Згарського і Федора Заревича, написав у автобіографії В. Шашкевич: «В моїй піддашній кімнатці я тогді у перше приймав так дорогого гостя – гостя з України. Закликавши Данила Тянякевича і других молодят, ми з несказаною розкошею слухали оповідань про Україну, Київську громаду, про Шевченка, Куліша, Костомарова, Марка Вовчка і т.д.» [12, с. 20–21]. Значний резонанс серед галичан мав допис В. Бернатовича про похорон Шевченка, уміщений у 49 числі «Слова» Б. Дідицького за 1861 р. [102, с. 320–324]. Б. Якимович на основі автобіографічного і наукового джерела з'ясував, що поема «Сон – У всякого своя доля», що її К. Климкович видав 1865 р., стала відома у Галичині через В. Бернатовича, опонуючи Є. Нахліку, котрий твердить, що К. Климкович надрукував поему з руки П. Куліша [125, с. 360]. Однак вплив В. Бернатовича був спорадичним і короткотривалим через ранню смерть письменника.

Натомість вплив П. Куліша розтягнувся на десятиліття, особливо інтенсивним і позитивним він був у 1860-ті рр. Згодом захоплення П. Кулішем змінилося у галичан його несприйняттям і нерозумінням. Про це свідчить обширне листування цього письменника з галичанами і згадки про П. Куліша в листуванні галичан з наддніпрянцями [див.: 90, с. 91, 97, 106]. Промовистим є й українськомовний лист Я. Головацького до

⁶⁹ Про вплив П. Куліша на формування культу Шевченка в Галичині писав О. Федорук, зокрема цей дослідник вважає, що П. Куліш намагався прищепити галичанам критичний підхід до поезії Шевченка [109, с. 61].

⁷⁰ Про перший приїзд П. Куліша в Галичину подає досить вичерпну інформацію О. Барвінський [3, с. 40].

П. Куліша від 30 червня 1859 р., в якому міститься таке прохання: «Поможіть, брате, Русинам Галицьким, засиліть їх плодами Малоруської братії, бо наша самотна билинка засхне від спеки, або приглушать її сусідні бур'яни» [37, с. 463–464]. Ярослав Гординський слушно зауважив, що на амбітного П. Куліша ці слова справили великий вплив, тож він вирішив відіграти в Галичині роль духовного провідника [див.: 22, с. 22]. Олесь Федорук вважає, що П. Куліш позиціонував себе у 1860-х рр. як продовжувача суспільно-літературної справи Шевченка [109, с. 58]. Є. Нахлік натомість висловив думку, що розголос про П. Куліша в Галичині відбувся не так під впливом його літературних творів, як під впливом того, що цей літератор-патріот зазнав репресій у справі Кирило-Мефодіївського братства і був засланий у російську провінцію [див.: 66, с. 4]. Вочевидь, під впливом усіх зазначених факторів вже у листі до А. Шанковського від 6 жовтня 1861 р. семінарист Йосип Могильницький писав, що «питомці нашого богословія з самою головою нашої літератури Кулішом в дуже стислом стосунку стоять, і дуже часто листи і книжки от него достають» [22, с. 151]. Зрештою він подав і список тих книжок: «Маруся», «Перекотиполе», «Козир-дівка», «Щира любов» Г. Квітки-Основ'яненка, «Кобзар» (1860), заборонені вірші Шевченка, опубліковані в Лейпцигу, окремі Шевченкові твори (Я. Гординський припустив, що йшлося про «Гайдамаки», які опинилися згодом в А. Шанковського), «Гарасько», «Наталя» Михайла Макаровського, «Думи та співи» Михайла Петренка, «Вовкулака» Степана Александрова, «Переяславська ніч» М. Костомарова, альманах «Хата». Остання позиція дуже важлива, як важливо й те, що П. Куліш розумів вагу Галичини для українського питання. Дослідники припускали, що стаття «Русины в 1848 году» й «Об отношении галицких русинов к соседям», уміщені в 4 й 5 числі «Основи» за 1862 р. без підпису, належали П. Кулішу. Віктор Дудко поставив таке припущення під сумнів. Якщо атрибуція першого з названих дописів і досі потребує дослідження, то автором другого виявився Іван Лашнюков [див.: 26]. Водночас В. Дудко уважав, що інформаційну статтю про галицький часопис «Слово» у березневому номері «Основи» за 1861 р. без підпису міг написати П. Куліш, оскільки він листувався з Б. Дідицьким.

Безперечним є той факт, що П. Куліш цікавився Галичиною, а галицька тематика в «Основі» швидше за все таки інспірована П. Кулішем. У листі до Льва Жемчужникова від 16 січня 1864 р. він писав: «В самом деле под австрийскою конституцією, которую напрасно так унижают наши газетчики, украинский вопрос может сделать в литературе великие успехи, которые в свое время почувствуются и нашою ничтожною публикою» [16, с. 172]. Як свідчить лист Володимира Навроцького до Мелітона Бучинського від 30 липня 1872 р., письменник навіть хотів купувати землю в Галичині [90, с. 441], оскільки там було більше свободи, ніж в росій-

ській Україні. Подібні плани зроджувалися у Пантелеймона Олександровича й у наступне десятиліття. У листі до Івана Пулюя від 9 березня 1882 р. він писав: «Австрійське підданство треба мені, любий Друже наш, і для того прийняти, щоб мені можна було видавати “Нову Основу”» [8, с. 243], мотивуючи своє рішення російською цензурою: «Я не хочу Росію зневажати. Вона нещаслива своєю цензурою, і нас нещасливими робить» [8, с. 244]. З одного боку, як писав дослідник листування П. Куліша з галичанами К. Студинський, через свій авторитаризм і примхи П. Куліш не мав на галицьке громадянство того впливу, що Шевченко [див.: 93, с. 30], з другого, Я. Гординський уважав, що навіть книжки, полишені П. Кулішем 1858 р. у Ставропігійській друкарні, були «предтечами нового культурного руху в Галичині, в яким визначну роль відіграв Куліш» [22, с. 22]. Вплив П. Куліша на львівських семінаристів тривав від осені 1861 р. до 1867 р. Про це свідчить листування П. Куліша: як його лист до видавців «Мети» 1863 р., в якому він подає петербурзьку адресу Данила Каменецького, котрий може переслати потрібні галицькій молоді книжки, цікавлячись при цьому, як іде в Галичині літературна робота [95, с. 260–262], так і з самим Д. Каменецьким. У багатьох листах 1861–1867 рр. він нагадує завідувачу своєї друкарні про те, що галичанам потрібні українські книжки, зокрема у листі від 24 грудня 1867 р. читаємо: «Галичане нуждаются в ваших книжках очень. Озаботьтесь доставлением их книгопродавцу Дымету. Он ждет. Деньги не пропадут: за это ручаюсь» [75, с. 143–144]. Про це ж свідчить й сам П. Куліш у листі до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р., згадавши, що під час служби у Варшаві, постійно займався «убогими русинами», жертвуючи чималі суми грошей на львівські видання й потреби молодих львівських інтелектуалів. Саме в той час галицькі семінаристи прислали П. Кулішу «патриотический адрес на украинском языке» [16, с. 178]. І цей жест семінаристів став приводом до звинувачень П. Куліша в українофільстві й подальшого його звільнення з посади, оскільки він не відмовився від українофільства публічно.

Мирон Кордуба, відзначивши, що саме цей мислитель давав львівським семінаристам поради, вказівки, книжки й гроші на підтримку видавництв через Д. Тянякевича, дійшов висновку: «Взагалі Куліш був першим з Наддніпрянців, що зрозумів велику роль, яку Галичина мала і повинна була відіграти в розвою цілого українського народу» [86, с. 168]. Попри непрості взаємини із галичанами, особливо останніх літ, що їх дослідив М. Возняк [див.: 13], попри порівняння Галичини зі «сміттям, що зісталося після лядського потопу», попри різкий критицизм щодо галичан, артикульований у листі до І. Пулюя від 16 червня 1871 р.: «А брати Русини думают, что они люди поважні, до діла годячі, та й зовсім таки нація! Смій і горе! Така нація, що незгідна готовим грошем і словом чесно і ро-

зумно користуватись», Пантелеймон Олександрович тут же сформулював іншу думку: «А може таки там об'явиться яка розумна і моральна сила» [див.: 8, с. 211]. П. Куліш цікавився не тільки Галичиною, а й Буковиною, про що свідчить його лист від 9 квітня 1861 р. до Антона Кобилянського й інших буковинців, в якому дано не тільки високу оцінку Юрію Федьковичу, а й сказано: «Треба Вам, притьом треба з нашою словесністю більш обізнаватись, щоб одна була поезія і в Вас і в нас» [8, с. 170]. Часопис «Вечерниці», що був речником громади галицької молоді, подав у 21 числі 1862 р. передрук статті П. Куліша під псевдонімом Хуторянин «Чого стоїть Шевченко як поет народній». Цей інтелектуал мав авторитет і серед народовців, і серед русофілів, був головним рушієм часопису «Правда», що постав 1867 р. у Львові.

Загальноновизнаною є теза про роль Шевченкового «Кобзаря» у формуванні української ідентичності галичан. Про це писав і Михайло Лозинський [53, с. 85], і Остап Макарушка [54, с. 46]. Останній наголошував також на відродженні під впливом «Кобзаря» тієї течії в письменстві, що її започаткував М. Шашкевич. Можливо, не менше значення поряд із «Кобзарем» мав також альманах П. Куліша «Хата». В. Шашкевич згадував, як побачив у Б. Дідицького «Кобзаря», але господар відмовився позичити йому книжку. Натомість «Хату» дав. В. Шашкевич прочитав передне слово до видання авторства П. Куліша й переконався, що у нього є одnodумці. Тут же він зазначив: «П. Дідицький говорив пізніше, що “Хата” накоїла сего “лиха”, которе “русский” зовуть україноманією» [12, с. 20]. Програмним в альманасі було «Передне слово до громади», в якому П. Куліш виклав власний погляд на українську літературу народною мовою, наголосивши: «Українська ж словесність – діло велике: се – нове слово між народами» [43, с. XVI]. На його думку, українці з більшою охотою слухали «бурлацьке юродство Котляревського, аніж чепуркувату карамзинщину». Усім подобалася поезія Пушкіна й творчість Гоголя, що її мистець порівнював зі спотикачем, «але Шевченко протверезив нас», повернувши до української мови. Саме Г. Квітка-Основ'яненко і Шевченко, на його думку, «заправили нашу словесність віковічною силою й назnamenували їй правий і далекий путь» [43, с. X]. Відкинувши «Енеїду» І. Котляревського як несерйозну літературу, П. Куліш наголосив, що Квітка і особливо Шевченко витримали всі глузування над українським словом, процитувавши на підтвердження своєї думки уривок з поезії Шевченка «Доля». У кінці, прямо звертаючись до свого читача, мобілізував його: «Оттак видержи пробу, коли справді твоє рідне слово святиня непорочна і дорожче воно тобі од усякої мамони!» [43, с. XXI]. І ці слова впали в Галичині на благодатний ґрунт. Уже в третьому числі часопису «Мета» (1863, 1864), який продовжував традицію свого попередника, журналу «Вечерниці» (1862–1864), Д. Тянякевич опублікував «Письмо до грома-

ди», в якому хай і в притаманній йому багатослівній манері продовжив ідею П. Куліша, наголошуючи на потребі єднання і спільної праці з Наддніпрянською Україною [100, с. 256]. Хоча галичани й не переживали комплексу меншовартості так гостро, як українці в Росії, для їхнього українського самоусвідомлення не менше значення мала й стаття П. Куліша «Чого стоїть Шевченко як поет народний»⁷¹, що передруковувалася у 21 числі «Вечерниць» 1862 р. У цьому тексті П. Куліш повторив тезу М. Костомарова про Шевченка як колективний голос українського народу: «Його устами весь наш народ заспівав про свою долю» [42, с. 27]. Однак М. Костомаров назвав Шевченка поетом «общерусским», який писав малоросійською мовою. П. Куліш виявився набагато прозорливішим, бо ідентифікував Шевченка винятково з появою нової української літератури і нації. У згаданій статті він повторив висновок з переднього слова до альманаху «Хата» про українську літературу й мову як основні маркери українців: «Слово його [Шевченка – Р. Х.] животворяще сталося ядром нової сили, про котору не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила – народність» [42, с. 29]. При цьому визначив українську націю як селянську, історично покривдену, чий духовний образ явив Шевченко. Галичани відчули, що сказане прямо їх стосується, бо постійно зазнавали утисків від поляків, які припинювали хлопів (селян), тобто українців. Ця стаття вражала читачів силою своєї риторики, повторами: «поки на Вкраїні хоч одно дівча рідну пісню співатиме, *поки* хоч одна мати по-своєму дитину голубитиме, *поки* хоч один батько не чужим словом про давні могили говоритиме!», метафорами: «Підняв він [Шевченко – Р. Х.] з домовини німу нашу пам'ять», «під корогвом Шевченковим», «широким ходом пішло наше народне діло», «усяке серце од його співу стрепенулося», епітетами: «праведні утвори поетичні», «простий, здоровий розум народній», «високий дух народний». П. Куліш завдяки названим фігурам мови з пристрасстю й переконливо творив українську публіцистику, що заторкала тему національної ідентичності українців й української мови як головного її маркера. Ці теми визначатимуть українську публіцистику протягом наступних 150 літ. Однак, як слушно зауважив О. Федорук, П. Куліша галичани трактували як того, хто йде за Шевченком, як «трудолюбивий талант», а не генія, що для літератора було прикриттям. Можливо, цей фактор вплинув на те, що П. Куліш прищеплював галичанам критичний погляд на поезію Шевченка [див.: 109, с. 59, 61] паралельно з популяризацією Шевченкової творчості. У промові на восьмих роковинах смерті Шевченка 1869 р. у Відні, що її від імені П. Куліша зачитав М. Бучинський, стверджувалося, що вартість

⁷¹ О. Федорук зауважує, що цей третій «Лист з хутора» зачитувався також на декламаційному вечорі 3 травня 1862 р. у Львові [109, с. 58].

особи в українському середовищі визначається тим, чи любить вона Шевченка, чи навпаки цурається поета. У цій промові, що її О. Федорук розглядає як варіацію листа «Чого стоїть Шевченко яко поет народний», мистець знову постає еманцією народного духу [109, с. 64]. П. Куліш ототожнив Шевченка і себе вже із галицькими українцями, зрештою до такого прийому він часто вдавався задля наближення слухачів чи читачів до власної особи і власного способу думання: «А хіба ж у нас у Галичині не так само? Хіба можна звіритись у нас хоч одному такому, що нехтує Шевченковим словом правди і волі? Хіба ми не таїмось із своїм скарбом душевним перед усяким, хто йде за Московською дикою силою і цурається Українщини, осіяної благим Шевченковим генієм?» [95, с. 272]. Таке ототожнення мало чималий психологічний вплив на галичан, перетворюючи їх на українців.

Отже, у 1860-ті рр. П. Куліш розпочав у Галичині нову культурну програму з формування єдиної української літератури народною мовою з уживанням фонетичного правопису, так званої кулішівки. Він щиро переймався галицьким письменством, розумів феномен галицької староруської літератури, уважав, що галичанам треба переорієнтуватися з церковнослов'янщини, котра лежить в основі російської літературної мови, на українську літературну, яку на підставі народної розвивав Шевченко і його наступники. У листі до Я. Головацького від 28 січня 1861 р. прямо написав про літературні вправи галичан-любителів церковнослов'янщини: «Ваша словесність така ж далека од нашої, як і московська. І правопис ваша якась чудна, що хто не був у Вас і не чув, як Ви вимовляєте, то читатиме Ваші книжки по московській» [95, с. 250]. У цьому ж листі він закликав старорусів писати так, як пишуть в Україні, «а то ми йдемо двома дорогами і Бог знає, коли до купи зійдемося» [95, с. 250]. Про це ж мовиться й у недатованому листі до О. Кониського, що знаходиться серед кореспонденції П. Куліша 1861 р.: «Не дуже кваптесь на галицький часопис: там такою мовою пишуть, що нехай їм цур! Лучче б уже по Ломоносовськи писали, а то ні так, ні сяк» [11, с. 143]. К. Студинський зауважував, що в першій половині 1860-х П. Куліш переважно листувався із редактором «Слова» Б. Дідицьким, який тоді симпатизував Україні. З Я. Головацьким зблизився щойно у 1866 р. [95, с. 245], коли виконував обов'язки урядовця в Царстві Польському. Про листи П. Куліша до Я. Головацького, які без його відома було опубліковано в «Бояні» В. Стебельського, писав і Ю. Чайківський [див.: 114], і К. Студинський [95, с. 249–250]. Останній опублікував й самі листи. Уся справа скінчилася скандалом, що теж справив вплив на усунення П. Куліша з чиновницької посади у Царстві Польському. Справу публікації цих листів чи не найповніше розглянув Є. Нахлік, акцентуючи на причетності до неї Михайла Каткова й Івана Аксакова, трактуючи її як свідому провокацію про-

ти П. Куліша [див.: 66, с. 15–23] У нашому випадку це листування цікаве з огляду на заторкнуту в них проблему русифікації.

П. Куліш як чиновник русифікував етнічні українські землі, Холмщину, що входила до Конгресівки, упроваджуючи кириличну абетку в букварях начебто для поляків, хоча насправді йшлося про українців, що сполонізувалися, готуючи таким чином перехід цих же сполонізованих українців з греко-католицизму на православ'я безвідносно до того, що греко-католицька церква в межах Австро-Угорщини у XIX ст. вже була національною церквою українців. Можливо, П. Куліш хотів українізувати Холмщину під машкарою російської освіти і православ'я, але насправді його русифікаторська діяльність мала негативні наслідки і для поляків, і для українців Холмщини, і для галицьких українців. Поляки в українській Галичині діяли дзеркально: 1867 р. польську мову впровадили в школу, 1869 р. – до суду й державних установ. Згодом Холмська єпархія приєдналася до Російської православної церкви, що всупереч передбаченням П. Куліша зовсім не сприяло українській національній свідомості серед холмщаків. Сергій Єфремов згадував, що про русифікаторську діяльність П. Куліша йому оповів Олександр Кониський. Спогадник досить категорично визначив, що у 1860-х П. Куліш «удавав з себе щирого українця», бо посада товариша міністра освіти в Польщі не відповідала тим переконанням, що тоді мав П. Куліш, «навіть перечила їм». На думку С. Єфремова, Пантелеймон Олександрович міг запровадити в школах українську мову навчання, але повів себе «як ренегат», підсумувавши: «Он що роблять свідомі українці, та ще такі, що стояли на чолі українського руху! Вони зрікаються своєї національності, якщо до цього спричиняться які-небудь сторонні інтереси <...>. Вчинки Куліша свідчать про те, скільки було в йому щирости» [29, с.109]. Зрозуміло, що створити українську школу в окупованому Російською імперією Царстві Польському було нереально. Можливо, русофільські погляди П. Куліша на посаді в Установчому комітеті у Варшаві не були щирими, про що й свідчать його анонімні (або під псевдонімами) публікації в часописі «Правда» 1867–1869 рр., але сам факт участі письменника в русифікаторських планах імперії обурював багатьох українських інтелектуалів, зокрема тих, хто відкидав макіавеллівську тактику в українській справі, до якої вдавався не тільки П. Куліш, а й В. Антонович. Ця тактика загалом була наслідком ненормальних умов національного розвитку українців. Після публікації листів П. Куліша до Я. Головацького, в одному з яких письменник зопалу пообіцяв зректись фонетичного правопису, якщо той використовуватимуть у часописі, що видається на польські гроші, чимало українців почало засуджувати його. Цікавим у цьому плані є недатований чорновик листа Володимира Барвінського до Степана Карпенка, в якому містяться такі аргументи на захист П. Куліша: «Пантелеймон бо – то чоловік так світлий і

заслужений, – так праведний і невинний, що самі його діла, сама його особа за ним говорять», «Яків Головацький нам дуже добре знаний чоловік, а його авторитет никне против авторитету Куліша», «“Слово” давно запродане чужим інтересам оголосило Русинів Москалями <...> воно мимоволі признало великий авторитет Куліша, – тож думало відтягненням Куліша від української справи звалити цілу партію» [90, с. 41–42]. Однак вже 1882 р., після того, як П. Куліш намагався провадити політику примирення з поляками, народовці, на чолі яких стояв В. Барвінський, «ударили на гвалт про “зраду” Куліша і таки порядно вилаяли його» [13, с. 169]. Однак справа порозуміння з поляками, започаткована П. Кулішем у праці «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року», таки реалізувалася в політиці «нової ери», коли у 1890 р. народовці уклали угоду з урядовою польською більшістю. Цю антиросійську акцію підтримали і О. Кониський, і В. Антонович [61, с. 45].

1860-ті роки були найпліднішими в стосунках П. Куліша і галичан. Він листувався із організатором громад в Самборі, Перемишлі, Тернополі, Дрогобичі, Станіславові і Бережанах Данилом Тянякевичем і редактором «Правди» Анатолем Вахнянином. З останнім П. Куліш припинив стосунки через грошові справи, так і не повернувши А. Вахнянину кошти, витрачені на видання часопису «Правда». К. Студинський подав такі факти: «Незважаючи на брак грошей та всякої підтримки з боку Куліша і України, Вахнянин і молоде галицьке громадянство видавали ще “Правду” до половини 1870 року, стягаючись з останнього» [95, с. 287]. Відновлено часопис було лише у 1872 р., але вже без П. Куліша. Кошти на відновлену «Правду» дала Київська громада. Зі свого боку, П. Куліш писав у листі від 16 червня 1874 р. до І. Пулюя: «...я згадую про Вахнянина та Партицького!)! Так добре розуміли вони мене, як розуміють Др[агоманова] і його малу браттю! Коли б вони були тільки письменними слугами та некрадущими людьми, то більше було б з них користи, ніж з їх дурної просвіти, чи того, що в них зветься просвітою» [8, с. 211–212]. Саме стосунки П. Куліша з І. Пулюєм і спільна праця обох над українським перекладом Біблії, як і контакти П. Куліша з Олександром Барвінським виявилися найстійкішими. І. Пулюй згадував про свою першу зустріч із Пантелеймоном Олександровичем, що відбулася навесні 1869 р.: «Перша зустріч наша в хаті Куліша була не конвенціональна, а дуже сердечна. Куліш очарував мене своїм надзвичайно широким світоглядом і великою щирістю до літературного діла в Галичині і своєю ніжністю в розмові. Пішла між нами розмова про національні відносини в Галичині, про те, як нам вести далше видавницьке діло, а потім про академічну громаду віденську і львівську. Була розмова і про переклад св. Письма, над котрим Куліш вже працював, і про потребу народнього молитовника» [70, с. XXVI]. Однак згодом І. Пулюй припинив листуватися з П. Кулішем. Приводом

стало те, що Пантелеймон Олександрович начебто назвав свого приятеля «доктором ракосвистом». Однак пошану до П. Куліша І. Пулюй зберігав протягом усього свого життя.

У 1880-ті роки П. Куліш почувався ображеним на галичан через їхнє несприйняття його «Мальованої гайдамаччини», опублікованої 1876 р. в журналі «Правда». Його так вразило нерозуміння галичанами гайдамаччини як символу української нецивілізованості, що він, як свідчить лист від 3 серпня 1878 р. до І. Пулюя, розсердившись на львівських друзів, вкинув в огонь свій переклад Старого Завіту [див.: 8, с. 228]. У листі від 29 серпня 1881 р. до О. Барвінського писав, що «галичане такий незгідний народ, що не хочуть горнутись до купи: прикмета антицивілізації, бо цивілізація вироблює єдність мислі і задуму» [див.: 8, с. 240]. У цьому ж листі він і наддніпрянців назвав варварами з мізерними задумами і почуттями. Можливо, тут варто згадати твердження М. Костомарова часів Кирило-Мефодіївського братства про нікчемну українську душу й те, як П. Куліш гаряче заперечував цю тезу. Однак згодом він і сам подібну тезу артикулював. Водночас П. Куліш написав недатоване «Соборне послання Куліша галичанам» (дослідники відносять його до 1880-х років), у якому, з одного боку, віддав їм належне за те, що галицькі українці не піддалися ані онімеченню, ані полонізації, але, з другого, висловив гострі і навіть зверхні критичні зауваги щодо колективного портрету галицької інтелігенції: «Ми простягаємо до Вас руки, щоб Вас пригріти коло свого серця і вдихнути в Вас живого, нескаліченого духа українського; а Ви тим часом, сидівши так довго в тісноті, думаєте, що Ваша клітка мусить бути і для нас взоровором. Ваше цвірінкання не вважаємо ми за поезію і відносим його до тих стихотворних думок, які писались у нас за Сковороди, з окрасою Шевченківщини» [8, с. 234; 44, с. 116]. З одного боку, П. Куліш не сприймав епігонів Шевченка, з другого, твердив, що школа літературна має бути опертою не на Шевченкові, а на етнографії. Якими б глибокими не були тогочасні зацікавлення письменника фольклором, якою б прагматичною не уявлялася така його позиція на противагу москвофілам, не можна не помітити, що у своєму посланні галичанам культурник і аристократ перетворювався на народника, що пристрасно наголошував: «Наш Гомер не Шевченко, а народ; всі ми вкупі з Шевченком ласуємось тільки останками від його великого пирування» [8, с. 235; 44, с. 116]. В. Петров назвав останню тезу з власної часової перспективи «деструктивно-лівим висновком народницько-романтичної теорії мистецтва» [74, с. 100]. Натомість думка П. Куліша про те, що «ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також і Галичина» [8, с. 235; 44, с. 116], притишувала критичний пафос послання, виявившись продуктивною і життєздатною. Адже саме П. Куліш чи не найбільше дбав про вироблення в обох частина Укра-

їни єдиної української літературної мови, спільного правопису, які й забезпечують загальнонаціональну комунікацію.

Спогади про вплив П. Куліша на галичан вже пізнішого часу – 1870–1880 рр. залишив О. Барвінський, який Пантелеймона Олександровича шанував попри різкі заяви останнього на тему Галичини. Про це свідчить листування між обома інтелектуалами і їхні особисті зустрічі [див.: 2, с. 139–145, с. 229–235]. Прикметним є другий приїзд П. Куліша на гостину до Шляхтинців у 1880 р., коли дружина О. Барвінського виконала композицію М. Лисенка «Ой чого ти почорніло, зеленее поле», присвячену Пантелеймону Олександровичу [див.: 2, с. 301]. Важливою була допомога, яку П. Куліш надав О. Барвінському в укладанні українських шкільних читанок⁷² [див.: 90, с. 106], хоча К. Студинський, наприклад, уважав, що П. Куліш усунувся від проблеми шкільництва в Галичині [90, с. 295]. «Руська читанка: устна словесність» на основі начерку П. Куліша вийшла 1870 р., друга частина під назвою «Писана словесність», що закінчувалася Шевченком, вийшла наступного 1871 р. Тоді ж з'явилася й третя частина, що містила приклади творчості українських письменників після Шевченка. 10 лютого 1871 р. Крайова шкільна рада прийняла ухвалу користуватися цими підручниками в школі [див.: 2, с. 130].

Як уже згадувалося, стаття П. Куліша «Мальована гайдамаччина» викликала різке несприйняття у галичан. О. Барвінський на цьому тлі навіть припинив листуватися із письменником. Спілкування між ними відновилося у 1879 р. Загалом постать О. Барвінського була чи не найважливішою для Галичини у другій половині ХХ ст. З цього приводу Лев Лепкий згадував слова свого брата Богдана: «Де ми були б, якби не Барвінський. Він же причинився до заведення фонетичного правопису по школах і урядах, постарався про відкриття українських гімназій та двох українських катедр у Львівському університеті, і він написав першу історію України, що мала непомірний вплив на молодь; він також видав першого “Кобзаря”, що його знали в Галичині тільки з відписів. Він був та-

⁷² Цій проблемі присвячено листа П. Куліша до О. Барвінського від 18/30 травня 1869 р., в якому П. Куліш подав своє бачення того, хто і як розвивав українське слово. На його думку, М. Гоголь нічого не додав українському слову, М. Максимович «казав казане», М. Костомаров мав заслугу в історії, а не в літературі, А. Метлинський – великий поет на тлі Петренка. З «Енеїди» П. Куліш радив вибрати перші три пісні, з творів Г. Квітки-Основ'яненка назвав придатною для школи винятково «Марусю», з Є. Гребінки – приказки й передмову до альманаху «Ластівка». З творчості Шевченка спинився на таких творах: «Перебендя», «Тополя», «До Основ'яненка», з власних віддав перевагу уривкам з «Чорної ради», віршеві «До кобзи», початкові «Дівочого серця», з Марка Вовчка – «Сестрі», «Козачці», «Одарці», «Інститутці», «Причепі» І. Нечуя-Левицького, а також фольклорові [див.: 8, с. 194–198].

кож і співосновником часописів “Діло” і “Батьківщина” та політичного товариства “Народна Рада”» [49, с. 353]. Безперечно, важливість фонетичного правопису О. Барвінський усвідомив, спілкуючись із П. Кулішем. Позитивним прикладом порозуміння між наддніпрянцями і галичанами, між православними і греко-католиками був переклад Святого Письма, що його здійснив П. Куліш спільно з І. Пулюєм, а довершив І. Нечуй-Левицький. У 1880–на початку 1890-х П. Куліш листувався із Омеляном Огоновським, Михайлом Павликом і Наталією Кобринською.

Варто наголосити на ролі М. Максимовича [див.: 92], П. Куліша, В. Бернатовича й В. Антоновича в піднесенні української орієнтації Галичини поряд з іменами Д. Пильчикова, О. Кониського, М. Драгоманова [див.: 24, с. 76]. Дехто з сучасних дослідників передусім наголошує на ролі П. Куліша, М. Драгоманова і М. Грушевського [78, с. 44]. Однак К. Студинський був переконаний, що «українська молодь залишилася з своїми національними пересвідченнями, то це треба покласти головно в заслугу Шевченкового слова, яким вона захоплювалася і яке її згуртовувало в громадах» [70, с. IX].

Певну увагу Галичині приділив і В. Білозерський, який відвідав Львів 1862 р. [86, с. 170]. У 7 числі «Основи» за 1862 р. він помістив лист Я. Головацького, який отримав від професора Львівського університету 30 січня 1862 р. Епіграфом до цього послання були промовисті слова: «Милий брате – хоть не знакомий, та все-таки рідний». Я. Головацький вирішив переслати редакторові «Основи» вірш під назвою «Нинішня наша пісня» авторства В. Шашкевича, який було прочитано на відкритті «Руської Бесіди» 9/21 січня 1862 р. в Народному домі. Я. Головацький просив В. Білозерського поклонитися П. Кулішу і його дружині й передати їм текст згаданої пісні. Автор листа прагнув, аби його адресати уявили, яким чудовим було відкриття «Руської Бесіди». Він кількома штрихами описав не тільки приміщення Народного дому – дзеркала, блискучий паркет і газове освітлення, а й передав піднесення учасників вечора, на якому панувала українська мова, де молодь читала вірші Шевченка, а хор співав «Мир вам, браття!». Я. Головацький підсумував свій сповнений ентузіазму лист цитатою із П. Куліша: «еще не вмерла козацькая, руская мати!» [21, с. 69]. Хронологічно цей лист був останньою публікацією в «Основі», в якій заторкалася галицька тема. У попередньому 6 числі за 1862 р. міститься бібліографія книжок, виданих громадою в Галичині, згадана В. Межовим і присвячена Я. Головацькому. Євген Пеленський вмотивовано назвав «Основу» загальноукраїнським часописом на тій підставі, що на його сторінках висвітлювалося галицьке питання. Щодо зв'язків В. Білозерського з Галичиною, то він подарував 1863 р. Народному дому у Львові автограф поеми «Іван Гус», його присвяту Шафарикові [48, с. 69] й передав через Михайла Димета Д. Танячкевичеві 100 руб. сріблом для

потреб часопису «Мета». К Студинський, публікуючи листа В. Білозерського до Д. Танячкевича від 30 січня 1865 р., уважав, що гроші, замасковані під повернення мнимої позички, безсумнівно, були призначені на видання «Мети» [95, с. 264], бо В. Білозерський цікавився працею молодого покоління галичан-українців, його також непокоїли русифікаторські плани І. Аксакова і М. Каткова щодо Галичини.

Як зазначалося, у 1860-х вплив П. Куліша передусім поширився на слухачів Львівської духовної семінарії. Про початки нового культурного руху дають уявлення листи львівських семінаристів, сина письменника Антона Могильницького Йосипа до Амвросія Шанковського, священника, громадського діяча, русофіла, який передплачував «Основу» [див.: 22, с. 43]. У вже згадуваному листі від 6 жовтня 1861 р. семінарист повідомляв свого адресата про те, які книжки можна замовити через П. Куліша з російської України: «...із Шевченька сказав мені, же вам тепер можетъ послати токмо тії два кавалки, кобзарь з. р. 1860 у петенбургу (sic!) іздан і поезії его в Липску друковані» [22, с. 152]. Ще цікавішим є лист Й. Могильницького до того ж адресата від 17 червня 1862 р., в якому автор згадує, що Михайло Димет закупив українських книжок на 1000 ринських. Автор листа, якого варто зачислити до перших вдячних читачів Шевченка в Галичині, обіцявся вислати А. Шанковському три портрети: Шевченка, Куліша і Марка Вовчка⁷³, щодо книжок уточнив: «При читаню тих книжок трафите також і на такі, которі меншу вартость мають, але решта суть дуже красні особливо основяненько і Шевченко много зних я ще не читав але тії шом читав, то ми ся дуже подобали» [22, с. 169].

З інформацією Й. Могильницького перегукуються відомості Івана Верхратського, який згадував, що «Кобзар» (1860) у Львові вже можна було купити в крамниці М. Димета. Наголошуючи на дорожнечі українських видань, цей спогадник умістив список книжок, що їх можна було придбати у зазначеній книгарні, і їхні ціни, зокрема «Кобзар» (1860) коштував 2 р. 50 кр. або 5 корон [7, с. 82]. І. Верхратський уважав, що думка завозити до Львова українські книжки належала Б. Дідицькому. У правдивості цього припущення мав сумнів Я. Гординський, який писав: «Михай-

⁷³ Це помилка. У 2 числі журналу «Основа» за 1861 р. повідомлялося про випуск трьох портретів: М. Костомарова, П. Куліша і Т. Шевченка французьким гравером А. Мульєроном. Саме ці портрети і має на увазі Й. Могильницький. Водночас в Галичині поширювався портрет Шевченка роботи Володимира Гутовського [93, с. 18]. Студент Львівської політехніки В. Гутовський вперше у 1862 р. літографував дагеротип А. Денєра, на якому Шевченка зображено в кожусі і шапці [32, с. 262]. Цей портрет було виконано у львівській майстерні А. Косткевича.

ло Димет був справдешнім меценатом народовців і підпирав народовецький рух також грошево» [22, с. 41]. Цей же автор пояснював дорожнечу українських книжок в книгарні М. Димета тим, що вони дорого коштували самому книгареві, особливо коштовним було їхнє транспортування.

Я. Гординський відкинув думку про участь Б. Дідицького в закупівлі «Кобзаря», бо останній у цей час не співчував ані народовцям, ані справі поширення української книжки з Росії в Галичині. Насправді це не так, бо у 1860-х Б. Дідицький публікував у «Слові» твори Шевченка. На думку Я. Гординського, М. Диметові порадив закупити книжки Д. Таячків, що теж можливо. А. Вахнянин натомість зазначав, що у той час семінаристи зробили власну складку у львівського книгаря, який спеціально для них закупив в російській Україні книжки. Останні були привезені в куфрі А. Вахнянина, на якому був напис «Смерть кацапам» [5, с. 46]. З листа Й. Могилянського довідуємося про успіх цього підприємства, бо книжки прекрасно розходилися: «все тоє ту було, але в єднім дні розхопили...» [22, с. 169], невдовзі лектури забракло. Я. Гординський підкреслив: «Розхоплювано усе, що було під руками, навіть частинки книжок, пр. Шевченка» [22, с. 42].

Зі згаданого листа Й. Могилянського довідуємося також, що як поляки, так і дехто зі старших представників греко-католицького кліру неприємно зустріли починання М. Димета. Незважаючи на брак коштів, галицька молодь, що плекала в собі українську національну свідомість, відмовлялася від багатьох речей, аби лише купити українські книжки й підтримати українські галицькі видання. В. Петрикевич подав відомості, що «в львівській книгарні Вільда було кілька примірників липського видання Шевченка [мова йде про видання 1859 р. “Новые стихотворения Пушкина и Шевченки” – *Р. Х.*] <...>, крім сего, були збірники Ластівка, Хата, Записки о Южной Руси» [73, с. XXVI]. Цей же автор стверджував, що Кость Горбаль і Льонгін Лукашевич, тоді ще учні, відразу купили собі один на двох примірник віршів Пушкіна і Шевченка. Однак професор Академічної гімназії у Львові, згодом Перемишльської, секретар головного відділу «Просвіти», дійсний член НТШ Степан Шах подав у своїх споминах інформацію, що Львів завдячує першим «Кобзарем» М. Погодіну. Російський слов'янофіл, що контролював західних слов'ян, зокрема й галичан, навертаючи їх до думки про Росію як очільницю слов'янофільського руху, начебто передав «Кобзар» «у Києві через львівського купця і книготорговця М. Димета з заміткою, щоб галичани, що не вміють “общерусского языка”, писали так, як Т. Г. Шевченко пише, а не по-польськи» [121, с. 134–135]. Ця інформація, за С. Шахом, міститься у листах М. Погодіна до Д. Зубрицького. Їх він начебто досліджував в архіві Ставропільського інституту.

Прямих доказів, які б заперечували цю інформацію немає, як немає і самих листів, але М. Максимович, який був із М. Погодіним у приятельських стосунках, написав до нього серію листів з Києва, які було видано 1869 р. Автор згадав винятково про один приїзд М. Погодіна до Києва у 1835 р., того ж року у нього в Катериничевому будиночку, крім М. Погодіна, гостювали й історик Олександр Тургенєв, і Микола Гоголь [58, с. 57–58]. Важко уявити, щоб М. Погодін був у Києві у 1860–1862 рр. і не побачився б із М. Максимовичем. У 1860 р. російський історик відбув мандрівку на Кавказ, про це він поінформував приятеля у посланні від 25 листопада 1860 р., тут же привітав М. Максимовича з народженням сина Олексійка [76, с. 76]. У 1861 р. М. Погодін пише М. Максимовичеві два листи: перший без дати, але із зазначенням року – про поточні заняття, другий, від 7 грудня 1861 р. починається так: «Да что ты это пропал совсем на своей Михайловой горе! С год не имею я от тебя никакого известия, кроме статей в “Дне”» [76, с. 79], а це свідчить, що приятелі протягом цього року не бачилися, тобто М. Погодін у Києві швидше за все таки не був. У 1862 р. історик не написав М. Максимовичеві жодного листа, а 7 березня 1863 р. почав послання з вибачень за тривалу мовчанку, бо мав проблеми із заводом, який згорів. Також просив допомогти йому із малюнками Софії, Золотих воріт, Десятинної церкви, які були йому потрібні в якості ілюстрацій для давньої історії [76, с. 81]. Щодо поради, яку начебто дав М. Погодін М. Диметові, то в ній відлунюють слова з листа М. Максимовича до Д. Зубрицького від 22 квітня 1840 р., в якому сказано, що «для Русинов Австрийской Империи живой язык – Южноруский» [31, с. 26], бо в Україні інтелігенція вже зрусифікувалася і спроможна лише збагачувати мову російську.

Попит на українську книжку свідчив про глибоке враження, яке на галицьку публіку, що звикла до церковнослов'янської мови, справляла література, написана живою українською мовою. У цьому випадку можна сказати, що твори української літератури, зокрема вірші Шевченка покривали читацький «горизонт сподівань» галичан-українців, переважно львів'ян, бо українські видання в інших галицьких містах з'явилися пізніше – у 1863–1864 рр. [22, с. 52] або у 1862–1863 рр. [73, с. VIII]. Переважно молодь переписувала твори поета навіть і після того, як М. Димет завіз книжки з Росії. Тит Ревакович твердив, що друкований «Кобзар» був рідкістю в Галичині. Цей дописувач згадував, як дістав списки віршів Шевченка від студента львівської теології Івана Рудницького у 1861 р. На

Різдво 1863 р. слухав, як парох Михайло Лопатинський декламував⁷⁴ в Любінцях «Гамалію»: «Всі з Українців, що чули сю поему, були одушевлені. Любувалися красою української мови, силою вислову і поезією картин минулого» [80, с. 260]. Більший зшиток віршів Шевченка Т. Ревакович отримав у жовтні 1863 р. вже у Львівському університеті від випускника Перемишльської гімназії Михайла Подолинського. У випадку майбутнього повітового судді у Підбужі Т. Реваковича, свідчення якого про поширення творів Шевченка проаналізував Є. Нахлік [див.: 65, с. 404–407], важливо наголосити, що був він українцем за вибором. У його родині панувала польська мова, а частина родини як з боку батька, так і з боку матері прийняла польську ідентичність [див.: 62, с. 715]. Т. Ревакович не вмів розмовляти українською, почав опановувати мову в Дрогобицькій гімназії, але мав труднощі з письмовою українською до кінця життя.

О. Барвінський також наголошував, що «Кобзар» 1860 р. розійшовся дуже скоро, фактично став бібліографічною рідкістю, тому молодь знайомилася з віршами Шевченка за посередництва часописів «Вечерниці», «Мета» або з петербурзького журналу «Основа», а ще з «Кобзаря», переписаного отцем М. Михалевичем [2, с. 108]. Євген Олесницький, що, як і О. Барвінський, навчався у Тернопільській гімназії, залишив опис бібліотеки Тернопільської гімназійної громади 1870-х рр.: «Була там уся тодішня українська література, були твори Шевченка, Квітки, Котляревського, Стороженка, Куліша “Чорна Рада”, “Записки о Южной Руси” і “Хмельниччина” [“Хмельницина: історичне оповідання” (1861) П. Куліша – *Р. Х.*], була петроградська “Основа”, “Правда”, “Мета”, “Русь”, “Нива”, “Вечерниці” і взагалі всі галицько-руські видавництва. Було також трохи книжок польських і німецьких, переважно клясиків з обох літератур» [69, с. 84].

Зі спогадами О. Барвінського перегукуються й спогади А. Вахнянина, який навчався у Львівській духовній семінарії на початку 1860-х рр. Про цей час він згадував: «В третім році мого побуту в духовній семінарії пізнав я доперва красоту української поезії і прози. Виключну заслугу в тім мав Данило Таянчевич. З его рук я дістав по більшій частині лише переписані поеми Тараса Шевченка, історичні думи Максимовича і дру-

⁷⁴ «Був звичай на празниках і родинних забавах, що тоді гучно відбувалися, виступати з декламаціями. До 61 року деклямовано галицких поетів, тепер питомці і старші ученики почали деклямувати твори Шевченка, які почали випирати твори галицких письменників. Сі декламації робили велике вражінє, розкривали силу і чар слова поета. Під їх впливом ученики, що вперше чули твори Шевченка, зацікавлювались ними і роздобувши їх, переписували в своїм зшитку. В сей спосіб відписи творів Шевченка ширились між гімназійною і академічною молодіжню в тисячах примірників. Кобзаря переписувано аж до 1867 р., коли появилося двотомне галицке виданє» [73, с. XXIX].

ковані повісти Основяненка. Шевченко, Максимович і Основяненко зробили рішучий перелом чи переворот в поглядах наших на літературу руську. Твори їх ходили з рук до рук, переписувались, твердилися на пам'ять. Не було майже питомця (з виїмкою хіба деяких духово зовсім анемічних), який би не мав переписаних поем Шевченкових» [5, с. 43]. Іще конкретніше про це А. Вахнянин написав в «Автобіографії»: «...в 1861 р. завітали у руську духовну семінарію вперше твори Шевченкові» [5, с. 3]. Найвідомішим переписувачем Шевченка був вихованець Львівської семінарії Микола Михалевич, ще один вдячний читач Шевченка в Галичині у 1860-х рр. О. Барвінський писав: «...на той час заслуга о[тця] Михалевича, що дав нам спроможність пізнати всі твори великого Кобзаря України, <...>. Сей *рукописний Шевченків “Кобзар”* о[тця] Михалевича був дорогоцінним скарбом громадської бібліотеки» [2, с. 84]. М. Михалевич народився 1 липня 1843 року в селі Ромашівка, нині Чортківського району. Після закінчення Тернопільської гімназії вступив до Львівської семінарії, у 1866 р. став священником. 1871 р. прийшов на парафію у село Чернелів-Руський, нині Тернопільського району, де заснував осередок «Просвіти». Паралельно з культурно-просвітницькою працею, шкільництвом М. Михалевич займався сільським господарством, особливо бджільництвом, завів пасіку у рамкових вуликах. Написав книжку «Пасіка», яку було видано у Львові 1877 р. під криптонімом М. М. Цей посібник перевидавався кілька разів. Помер отець Михалевич 27 листопада 1922 р. в селі Буцнів, нині Тернопільського району. О. Барвінський згадав також рукописний «Кобзар» Ксенофонта Климковича, що був сином греко-католицького священника. Щодо декламаторів Шевченкових творів, то мемуарист назвав прізвища Куриловича і Борисикевича: перший «з незвичайним зрозумінням» декламував «Наймичку» і «Катерину», другий – політичні твори поета.

Щоб реконструювати образ читача Шевченка в Галичині 1860–1870-х рр., треба наголосити, що рекрутувався він переважно із середовища греко-католицьких священників, про спосіб життя яких, побут, звички і світобачення найповніше дізнаємося зі спогадів О. Барвінського і Є. Олесницького, щодо пізніших часів, то зі спогадів Б. Лепкого. О. Барвінський наголосив, що «освічену верству руської суспільності в 60-их роках XIX ст. творило майже виключно духовенство»⁷⁵ [2, с. 115]. За підрахунками Олександра Борковського і В'ячеслава Будзиновського, навіть і у 1890 р. в Галичині не було жодного світського за походженням інтелігента, всі українські діячі були синами

⁷⁵ Прикметно, що М. Максимович наголошував: «Образованный класс Червоно-русского народа составляет духовенство иль дворянство там, еще за Польских Королей, отстало от своей народности» [57, с. 122].

греко-католицьких священників або селян [див.: 24, с. 78]. Аналогічно С. Пахолків твердить, що «до 1939 р. греко-католицькі священнічі родини були одним із головних джерел активістів національного руху» [72, с. 69–70]. Є. Олесницький, батько якого теж був священником, пригадував, що в його родині розмовляли українською. Коли до хати заходив поляк, загальна розмовна мова ставала польською. Спогадник пояснював цей феномен сервілістичною українською натурою. Загалом він зазначав, що саме жіноцтво в попівських домах було більш схильним до польської мови, чоловіки ж розмовляли українською. Вже у 1860-х рр. ситуація почала виправлятися, а національне життя, зокрема на Поділлі пробудилося [69, с. 27–28]. Є. Олесницький підкреслив: у домі його батька були всі «руські часописи, що виходили в Галичині, та всі видавництва, що появлялися від 1848-ого р.» [69, с. 29]. Мемуарист мав на увазі часописи «Слово», «Страхопуд» із «Золотою грамотою», «Неділю». Малим хлопцем він читав поезії М. Устияновича, не все розумів з матеріалів часопису «Правда». Важко давалися хлопцеві й вірші Шевченка: «Коли раз брат привіз поезії Шевченка, що вийшли тоді у Львові⁷⁶, то я також не міг відразу до них привикнути. Вони не підходили тоді під мій світогляд» [69, с. 37]. Є. Олесницький акцентував на тому, що й галицькі селяни, читаючи українські книжки, відчували, що з них віяло «новим духом» [69, с. 37]. Уже в гімназії майбутній адвокат і політик захопився повістю М. Гоголя «Тарас Бульба». При цьому амбіцією кожного учасника гімназійної громади було знати якнайбільше творів Шевченка напам'ять [69, с. 90].

Водночас в російській Україні читач Шевченка з'явився, як вже було сказано, на Лівобережжі із середовища зрусіфікованого українського дворянства, а на Правобережжі – із середовища сполонізованої шляхти, були серед них й вихідці зі священницьких родин. Проте семінарська громада в Києві з'являється лише у 1890-х рр. Логічно поставити питання, чому на Наддніпрянщині Шевченка майже не читали в духовних семінаріях? Можливо, найкращу відповідь дав на нього О. Кониський: «Чого так, що як спитаєш Галичанського священника: хто ви такий? – він одкаже: Русин! а спитаєш нашого, відповідає: православний священник... Галичанське духовенство завжди стояло на історичному ґрунті... У нас зовсім не те!» [94, с. 286]. У православних семінаріях дозволяли читати винятково духовні книжки, заборонялося писати проповіді «мужицькою», тобто українською мовою. Водночас М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький виголосили перші проповіді українською мовою вже у 1836 р. Наддніпрянське духівництво виховувалося в російському дусі, «Кобзар» Шевченка явно в таку виховну систему не вписувався. Православні священ-

⁷⁶ Ідеться про «Поезії» Шевченка у 2-х томах накладом К. Сушкевича 1867 р.

ники за визначенням були російськими, як і сама церква, а їхнє самоусвідомлення себе українцями розпочалося щойно у 1890-х роках, як про це свідчать передусім спогади С. Єфремова. Треба відзначити, якщо міжпоколіннєвий конфлікт на Наддніпрянщині був конфліктом між шістдесятниками і постшістдесятниками, останні звинувачували своїх попередників в аполітичності й полохливості, то на галицькому ґрунті він вилився у конфлікт між батьками, які були носіями ідеалів Весни народів, і їхніми дітьми, що скептично ставилися «до доробку своїх батьків, уважаючи своєю заслугою утвердження в Галичині української ідеї й не бажаючи цим здобутком ні з ким ділитися» [62, с. 723]. І на Наддніпрянщині, і в Галичині молодше покоління вже пов'язувало українську ідею з політикою.

Творчість Шевченка в середовищі галицьких українців відігравала таку ж важливу функцію, як і в середовищі українців Наддніпрянщини, повертаючи їх до своєї національності. Можливо, чи не найліпшим прикладом тут слугує випадок представника давнього аристократичного руського роду Федоровичів, Івана Федоровича, який змінив свою польську ідентичність на українську вже майже перед смертю, у 1860-х рр. Така реасиміляція, що заторкнула також й митрополита Андрея Шептицького, відбувалася майже паралельно зі зміною польської ідентичності на українську на Наддніпрянщині, зокрема В. Антоновича й Т. Рильського. Детально випадок І. Федоровича дослідив Ігор Набитович. Хоча цей дослідник акцентував на внутрішніх, а не на зовнішніх спонукх такої зміни, він зачитував пісню І. Федоровича «Чи такая наша доля», написану українською мовою, називаючи її документом суспільно-політичного життя Галичини 1830–1860 рр. і зіставляючи з поезією Шевченка «Розрита могила». Дослідник схильний добачати у цьому вірші шевченківські алюзії, зокрема рядки: «Від вік-віку ті поля / Руська сіяла рука, / А широкий степ Подолля / Витоптав кінь козака. / Німці степи поміряли, / В поля, в хати жид іде, – / І де наші батьки жили, / Синам жити нема де» – розглядає як віддзеркалення відомих Шевченкових: «Степи мої запродані / Жидові, німоті» [див.: 63, с. 151–154]. Хоча спільність мотивів у цих творах можна пояснити й тим, що в обох імперіях українці були позбавлені суб'єктності, не можна відкинути також припущення, що І. Федорович ознайомився із віршем «Розрита могила» за лейпцизьким виданням віршів Шевченка і Пушкіна 1859 р. Отже, якщо вже говорити про вплив Шевченкової музи на І. Федоровича, то він був можливим винятково у 1860-х рр., вже в останнє десятиліття перед смертю відомого правника і письменника. Цей факт важливий, бо він свідчить про вплив Шевченка не тільки на молодше покоління галицьких інтелектуалів-народовців, а й на старше, про те, як творчість Шевченка впливала на зміну самовідчуття *gente Rutheni et nationale Poloni* на протилежне – *gente Rutheni et nationale*

Rutheni. Під Федоровичів, точніше однієї його гілки – Івана, Володислава й Іванни Кароліни, котра відома в літературі як Дарія Віконська, є яскравим прикладом такої зміни.

Громадівський рух в Галичині: Д. Танякевич як вдячний читач Шевченка

Я. Гординський зазначив, що у 1860-х рр. поряд із Д. Танякевичем, К. Климовичем було чимало інших переписувачів віршів Шевченка, чийх імен ми не знаємо, бо в переписуванні творів українського пророка виявлялася глибока ідейність і самопожертва для загальної справи [22, с. 55]. Важливою для поширення національної свідомості в Галичині була поява у 1860-х гімназійних громад, які прагнули ширити український літературний і науковий рух. Цю ідею, напевно, започаткував В. Бернатович, беручи за взірець працю В. Антоновича у Києві [див.: 2, с. 80], тож з кола слухачів розповіді В. Бернатовича, про яку згадував В. Шашкевич у своїй неопублікованій автобіографії, згодом постала громада львівських семінаристів, а тоді громадський рух поширився і на світські школи. Визначним діячем створення гімназійних громад був Д. Танякевич [див.: 22, с. 56].

Якщо найвидатнішим публіцистом молодого покоління галичан 1860-х рр., за Остапом Терлецьким, слід уважати К. Климовича, то найвизначнішим організатором галицького життя – Д. Танякевича. Він не тільки переписував вірші Шевченка, а й своєю особою навіть «заповняв брак літератури і книжок» [103, № 12, с. 154]. Такої ж думки дотримувався і приятель Данила А. Вахнянин: «Дануньо був славний організатор і не уставав в тій роботі» [5, с. 46–47]. К. Студинський підкреслював, що «на провідну зізду» у своїй праці з поширення української національної свідомості серед галицької молоді «поклав Танякевич поезію Шевченка, яка дала напрямок громадському життю. І виріс між молоддю культ Шевченка, якого рівного досі в Галичині не було» [89, с. 15–16]. Недаремно О. Терлецький дивувався тому, що такі начебто незначні речі, як перша газета української молоді в Галичині «Вечерниці», що виходила з лютого 1862 р. до червня 1863 р., і кілька книжок, а передусім поезія Шевченка, зробили революцію в головах молодих галичан [див.: 102, № 10, с. 10–11].

Життя української молоді в східно-галицьких гімназіях поживалося після смерті Шевченка і під впливом творів поета. Після польського повстання 1863–1864 рр. польська молодь, що становила у східно-галицьких гімназіях меншість, почала носити конфедератки і чамари, співати національних пісень. Відповідно українська більшість також почала носити козацькі шапки із синім дном, сині шаровари і чамари, роз-

мовляти між собою українською мовою [73, с. XIV]. В. Петрикевич підкреслював, що духовне життя учнів зосереджувалося в таємних гурках, що звалися громадами. На його думку, вони були «дійсною школою національного виховання», а «поширення творів Шевченка і розвій його культу ішов в парі з розвоєм Громад» [73, с. XVIII]. Дослідники вважають, що першою галицькою громадою у Львові було коло В. Шашкевича, Ф. Заревича, К. Климковича, Є. Згарського і Д. Танячкевича, що зустрілися із В. Бернатовичем. Про неї вже згадувалося вище. Однак це коло було стихійним. Перша нестихійна громада⁷⁷ молоді на зразок Київської, створеної В. Антоновичем, сформувалася у Львівській духовній семінарії, вочевидь, у 1863 р. Її війтом обрали сина С. Качали Володимира. Душею Львівської громади був Д. Танячкевич [див.: 2, с. 80]. Унаслідок громадівської праці організовувалися вечорниці, зібрання, на яких молодь спілкувалася на тему української історії й культури, на них зазвичай декламували якийсь твір Шевченка [73, с. XXXIX]. О. Барвінський детально описав зібрання тернопільських громадівців, коло їхнього читання й теми розмов. У першій пол. 1860-х рр. гімназійні громади постали у Самборі, Львові, Перемишлі, Тернополі, Дрогобичі, Бережанах і Станіславові. Найпізніше, у 1870 р. гурток української молоді під назвою «Согласіє» зорганізувався в Чернівцях на Буковині. Щоправда, під впливом грошової допомоги російського консула цей гурт дедалі більше набирав російського характеру, тоді українська молодь утворила у 1871 р. нову громаду під назвою «Братний Союз» [73, с. XXI]. Місцеві громади у 1870-х очолювали зазвичай непересічні особистості: Львівську – Ілля Кокорудз, Самбірську – Андрій Чайковський, Тернопільську – Євген Олесницький, Станіславську – Корнило Заклинський, в Бережанах – Федорович. Мета цих громад, як і Київської, була освітньою, полягала у вивченні й поширенні рідної мови, історії й літератури [22, с. 57–58]. До формування окремих громад був причетний Д. Танячкевич, що походив зі священницької родини з села Дідилів (нині Кам'яно-Бузького району Львівської обл.). Він закінчив гімназію у Львові, вивчав богословські науки в семінарії і в університеті. Прикметно, що Д. Танячкевича тривалий час не висвячували, зважаючи, вочевидь, на його непересічний організаторський талант. Однак згодом він таки отримав парафію в селі Закомар'я (нині Буського району Львівської обл.), де, за висловом К. Студинського, й помер «на дійсній голодівці». Д. Танячкевич у 1897–1900 рр. був послом до Віденського парламенту, чесно виконував свої обов'язки, відтак його називали «безсеребренником». В. Петрикевич підкреслював особливе ставлення Д. Танячкевича-

⁷⁷ Про структуру організації, яка виробилася з часом: війт, присяжний писар, бібліотекар, касиєр, її засідання, членство, обов'язки членів з передплати українських видань, а також способи комунікації між різними громадами і їхні видання писав В. Петрикевич [73, с. XVI, XIX–XX].

Будеволі до слова українських письменників, передусім Шевченка. Поезія останнього була для нього містичною силою, «що мала захопити найперше молодіж, опісля цілий нарід. Віра в безмежну силу українського слова, романтичний, головню на поетичних творах опертий погляд на нашу минулисть, щирі заяви прихильності і любови до найменшого брата – се були вихідні точки його діяльності серед молодіжи» [73, с. XV]. О. Барвінський назвав Д. Телякевича «справдешним апостолом народної ідеї між молодежю» [2, с. 80], зазначивши, що у другій половині 1860-их «були ми переконані, що найбільше до розповсюдження нашої народної ідеї причиняється Шевченкові твори тоді ще так мало відомі широким верствам нашої суспільности» [2, с. 108]. І. Франко в душі зверхнього ставлення до галицької інтелігенції як малоосвіченої, що його перейняв від М. Драгоманова, й через опозиційність до народовців, писав, що «задля його [Телякевича – *Р. Х.*] ентузіастичної і пустої патріотичної фразеології і повної безкритичності, треба признати більш шкідливим, ніж пожиточним» [110, с. 318]. І. Франко все ж не брав до уваги того, що невироблена мова, якою писав Д. Телякевич, пояснювалася нерозвиненістю тогочасного українського критичного дискурсу в Галичині й високим градусом патріотичних почуттів, що виливалися в так звані поетизми. За висловом О. Терлецького, «тоді ніхто не годен був інакше писати» [103, № 12, с. 155]. Листування Д. Телякевича слугує прикладом і тогочасної патріотичної фразеології, і доказом впливу творчості Шевченка на галицьку молодь. Д. Телякевич листувався з М. Драгомановим у 1876–1877 рр. формально у справі перевезення українських книжок з Галичини на російську Україну, але фактично просив свого адресата про особисту зустріч, оскільки не міг сам дістатися до Женеви. Листи виявляють нестримний темперамент Д. Телякевича в українській справі, і те, що автор листів, піп-невмирака, як він одного разу підписався, міг і надокучати, бо просто-сердо просив М. Драгоманова не думати, наче галичани тупі, спонукав письменника і радикала до єдності всіх українців: «Наддніпрянці и Наддністриянці разом – в один великий альянс народній, – бо ми дуже один одному потрібні: ви позитивні идеалисти, миж такі реалисти, – Ви прогресісти по думках – ми також по життю!» [50, с. 26], і навіть іронізував над інтелектуалом, може, й не навмисно. Іронія ця випливала із факту писання М. Драгоманова російською мовою, що його Д. Телякевич прокоментував так: «Пан Драгоманов гарно пише по московськи – про саму мову не знаю, бо я тому не критик – той стиль! той стиль! не натішитись ним доволі – справді літерат... а по українськи так чогось твердо... в українських козаках [брошура Драгоманова “Про українських козаків, татар та турків”. Київ, 1876 – *М. П.*] трохи живіше... а то вона така жива, така цілющо-жива наша рідня українська мова» [50, с. 32–33]. У листах Д. Телякевича чимало ремінісценцій із Шевченка. Не менше їх і в листах

А. Вахнянина, організатора Перемишльської громади семінаристів. У листі до Д. Танячкевича з осені 1863 р. він писав, що «люде признаються до правди <...>. В нас приходить Апостол правди і науки, чи не втіха се...» [79, с. 277]. У листі до цього ж адресата від 12 грудня 1863 р. читаємо: «Я почав сіяти зерно правди Тарасової, а ти ще не щаслив? ... Одну сльозу дівочу бажав Тарас за свої думи, і Пан над Панами, а ти ще не рад, ще не веселий, що з твоєї руки оце добро я сію? <...>. Данилочку, ти ще не рад з того, що колись будуть добрі жнива?» [79, с. 278]. У посланні від 8 квітня 1864 р. знаходимо слова: «...щоб той скарб відкопати, щоб ту могилу розрити, що німота та москаль aemtlіch запечатав, треба у перше нарід полюбити» [79, с. 280].

Про те, як Д. Танячкевич протягом усього свого життя трактував і сприймав Шевченка, вичерпно написав Є. Нахлік [див.: 65, с. 392–403; 67; 68]. Дослідник дійшов висновку, що Д. Танячкевич послідовно застосовував національно-демократичний підхід до інтерпретації та популяризації Шевченкових віршотворів, що було закономірно, бо галицькі народовці продовжували традиції Кирило-Мефодіївського братства. Ми ж звернемо увагу на статтю Д. Танячкевича «Слівце правди Dziennik-ові Literack-ому про нашого Батька Траса Шевченка», що друкувалася у 1862–1863 рр. у часописі «Вечерниці» під псевдонімом Грицько Будеволя й була першою науково-популяризаторською статтею про Шевченка в Галичині [65, с. 395]. Автором першої публічної промови про Шевченка на вечорі в Перемишлі 26 лютого / 10 березня 1865 р. також був Д. Танячкевич (у березні того ж року її опубліковано в «Меті» під назвою «Прощальна річ, говорена на вечерницях в Перемишлі в пам'ять Тараса Шевченка») [65, с. 397]. Згадана стаття має два інтертексти: український і польський, носить не тільки популяризаторський, а й полемічний характер. По-перше, автор окреслив позитивні сторони польської рецепції Шевченка, наприклад, розуміння «Гайдамаків» А. Гожалчинським [див.: 101, № 36, с. 309]. По-друге, ця стаття була відповіддю на публікації у львівській газеті «Dziennik Literacki», що давали викривлене уявлення про постать і творчість українського поета або містили помилки. Конкретно мова іде про анонімну статтю «Спогади з подорожі. Москва» (21 жовтня 1862) й допис «Розумово-політичний рух на Русі. Шевченко–Сулима» (30 серпня 1861) за підписом М. W. Є. Нахлік включив до польського інтертексту першої шевченкознавчої статті в Галичині також інші матеріали з тієї ж газети: анонс на «Кобзар» (1860) за 4 травня 1861 р., допис Богдана Залеського, уривки з якого було передруковано 21 листопада 1862 р. з видання «Tygodnik Poznański», й уточнення загального дописувача С. Доленга, уміщене 14 листопада 1862 р., в якому невідомий твердив, що творчість Шевченка не можна оцінювати винятково через призму поеми «Гайдамаки» [див.: 67, с. 24–25]. Є. Нахлік також з'ясував, що на Д. Танячкевича

вплинула стаття Я. Ляма «Ще одне слово про Шевченка», опублікована в згаданій вище газеті 13 січня 1863 р. [див.: 81, с. 115–118], оскільки в останньому поданні «Слівця правди...» посилається на неї.

У своїй полеміці з польськими дописувачами Д. Танякевич спирався на своїх наддніпрянських вчителів і однодумців. Уплив на нього П. Куліша і М. Костомарова зазначав і Є. Нахлік, не деталізуючи ані самих ідей, ані інтертексту [65, с. 396; 68, с. 305]. Загальна оцінка польської ролі в українській історії Д. Танякевичем збігається з оцінкою М. Костомарова, даремно автор аналізованої статті згадав історика, що сміливо сказав полякам правду [101, № 35, с. 302]. Вочевидь, публіцист мав на увазі статтю М. Костомарова «Правда полякам про Русь» з «Основи». Відомо, «Основа» була донорським часописом для «Вечерниць», які передруковували звітні матеріали П. Куліша, М. Костомарова, твори Шевченка. У згаданій статті Д. Танякевича, мабуть, привабила теза про те, що поляки мають відкинути будь-які територіальні претензії щодо українських земель, мають ставитися до українців як до рівного собі народу, поважаючи українське бажання самостійного і незалежного розвитку, як і надія історика на пошук поляками внутрішнього, духовного і морального зв'язку з українцями [38, с. 111–112]. Також Д. Танякевич згадав, що М. Костомаров спростував в «Основі» припущення, наче Шевченко на угоду одному польському панові, котрий надав йому притулок, переробив свої антипольські твори [101, № 2, с. 15]. Це свідчить про те, що польський публіцист читав статтю М. Костомарова «Воспоминание о двух малярах», надруковану в 4 номері «Основи» за 1861 р., в якій розвінчано цей міф. Д. Танякевич звернувся до тези П. Куліша про те, що ані козацтво, ані гетьманство не вдовольнило б українців у нових історичних обставинах, бо громадські порядки освітою добуваються [101, № 2, с. 14]. Галицький автор фактично дослівно повторив цитату з Кулішевої «Граматики» (1861), з розділу під назвою «Яка була доля нашого рідного краю од найдавніших часів», в якій сказано: «Ні гетьманство, ні козацтво тепер би нас не задовольнило, бо і в старовину добра з того було людям убогим мало, а громадське право і громадські порядки тільки освітою добуваються і твердо держаться. Отож наша доля не позад нас, у старосвіщині, осталася, а поперед нами стоїть ясна, як правда, аби тільки ми її всею громадою заслуговували» [23, с. 67]. Прикметно, що й К. Климкович також звертався до Кулішевої «Граматики», закликаючи пам'ятати, «що наша доля не ззаду нас, но перед нами» [див.: 41, с. 83]. Метафоричний образ майбутньої української долі виявився продуктивним і для галицького контексту – заради неї й розпочалася мурашина праця у семінарському середовищі.

Щодо українського інтертексту, то головним для Д. Танякевича було, вочевидь, «Переднє слово до громади» П. Куліша. Саме цей текст

був відправною точкою не тільки для написання його власного «Письма до громади», яке було уміщене в 3 числі часопису «Мета» за 1863 р., а й лежить в основі статті «Слівце правди Dziennik-ові Literack-ому про нашого Батька Траса Шевченка». Узавши за зразок П. Куліша і М. Костомарова, галицький критик твердив, що українське життя й у Галичині почало відроджуватися через літературу, зокрема ту, в якій письменник показує глибину народного духу. Хоча Д. Танякевич ніде на відміну від П. Куліша чи М. Костомарова не згадав про Шевченка як про колективний голос народу, проте імпліцитно він показав поета як виразника колективної народної душі, того, хто сказав про українців і про їхнє місце між народами. Публіцист намагався показати Шевченка на тлі не тільки української, а й європейської історії. Він поставив його не тільки поряд із А. Міцкевичем, Ю. Словацьким, З. Красинським, О. Пушкіним, Ю. Лермонтовим, а й наголосив на значенні Шевченка на тлі Ф. Шиллера й Гете, Д. Макферсона, котрий писав від імені барда Оссіана, і В. Шекспіра, оскільки перелічені поети оновили духовне життя власних націй. На його думку, «Тарасова поезія могла щодо своєї художньої цінності порівнятися з творами великих поетів інших народів» [101, № 41, с. 348]. Грунтом такого порівняння послужило твердження П. Куліша у «Передньому слові до громади» про те, що в «Катерині» Шевченко дорівнює до Пушкіна як художник, а 1846 р. – до Міцкевича як поет всеслов'янський [42, с. XV]. Цю тезу відкидав згодом М. Драгоманов. Водночас Д. Танякевич писав про Шевченка не тільки як про поета, а й як про історика, засвідчуючи цим обізнаність зі статтею П. Куліша «Чого стоїть Шевченко jako поет народний», де вперше було озвучено цю думку [42, с. 28]. Згадана стаття була популярною серед галицької молоді, її передрукували у 21 числі «Вечерниць» за 1862 р. Д. Танякевич за прикладом П. Куліша виводив початки українського письменства від Г. Квітки й Шевченка [101, № 39, с. 333], особливу увагу звернув на соціальне походження українських письменників і політиків: Розумовський, останній український гетьман, зовсім недоречно був графом [див.: 101, № 38, с. 328], а Г. Квітка, як на глум, народився паном [101, № 41, с. 349]. Д. Танякевич не згадав «Енеїду», вочевидь, під впливом П. Куліша, який писав, що І. Котляревський «по нашому прибравсь», але «глузує з наших звичаїв» [42, с. 26]. Галицький публіцист розумів, що особливість української історії полягала у відсутності еліт, але з ентузіазмом сприймав той факт, що дійовою особою української історії є найнижчий клас, приєднавшись таким чином до українського народництва. Д. Танякевич, безперечно, був одним із перших вдячних читачів Шевченка серед покоління галицьких інтелігентів 1860-х рр., став автором першої шевченкознавчої статті в Галичині, повторивши в ній тези М. Костомарова і П. Куліша, поширивши ідеологію українського народництва на Галичину.

Шевченко у світському житті галичан

На думку К. Студинського, культ Шевченка в Галичині підготувало три речі: публікації в «Слові» Б. Дідицького, замір львівської молоді видати на пошанування поета книжку «Китиця на могилі Тараса Шевченка – нав'язана руською молодезією» і публікація в польському часописі «Głos» статті про похорон Шевченка із висновком, що його могила має стати для українців тим, чим стала Мекка й Медина для сповідників ісламу [див.: 93, с. 10]. Однак найбільше значення, на думку цього дослідника, мала стаття В. Бернатовича «Похорон Тараса Шевченка», опублікована в 49 числі «Слова» за 1861 р. Думку К. Студинського поділяв В. Петрикевич [73, с. VIII]. Це був перший допис з України в галицькій пресі, який галицька молодь сприйняла в якості програми. Саме з нього перед галицькою молоддю з'явився образ Шевченка – великого поета-мученика, якого боялася російська влада, людяного чоловіка, який прагнув визволити з кріпацтва власну родину й український народ [93, с. 13].

К. Студинський писав, що смерть Шевченка справила велике враження з обох боків Збруча: «Домовина Шевченка несла життя за собою. Вісником сего нового життя були його твори, а пропагаторами величних Тарасових ідей були Анатоль Вахнянин і Данило Тянячків» [89, с. 16]. І. Верхратський згадував, що оголошення про смерть Шевченка подав часопис Б. Дідицького «Слово»⁷⁸. Після цього «пішла луна по цілім краю. Декотрі стихи Шевченка в відписах находились у наших священників, але ніхто не знав імені автора. Доперва по смерті Шевченка стали у нас більш цікавитися» [7, с. 81]. Б. Якимович початки культу Шевченка веде від панахиди у православній церкві, теперішньому соборі у Львові, яку син Маркіяна Шашкевича Володимир описав у часописі «Слово» (1862. – № 17. – 28 лют. (12 бер.))⁷⁹. Оголошення про панахиду у східно-православній церкві було уміщено у 16 числі за 24 лютого (8 березня) у тій же газеті. Про богослужіння 26 лютого 1862 р., зорганізоване К. Климковичем у православній церковці, згадав й І. Верхратський [7, с. 81]. С. Шах також писав, що в церкві св. Георгія на Францисканській, яку підтримував російський консул, правилася панахида за Шевченком

⁷⁸ У замітці від 15 березня 1861 р. у «Слові» про смерть Шевченка поета названо «віщуном», «півцем-соловієм» [див.: 102, с. 69]. 11 травня 1861 р. у тому ж часописі було подано «Вспоминку о Шевченку» [передрук див.: 93, с. 9–10]. Замітка сповнена біографічних неточностей: Шевченко разом із родиною викупився з кріпацтва, гроші на викуп виграв у лотерею, перебував у солдатах на Кавказі. Тут згадано «Кобзар» 1859 р., а не 1860 р. Твори Шевченка переплутано із творами О. Корсуна. Наведені факти свідчать, що творчість Шевченка була в Галичині практично невідома.

⁷⁹ Опис цієї служби повторив також К. Студинський [див.: 93, с. 18].

[121, с. 103]. Сучасний дослідник Остап Середя узагальнив, що «до середини 1860-х років щорічні шевченківські поминальні богослуження були головною формою громадської маніфестації історичної та національної єдності Галичини з Наддніпрянською Україною» [85, с. 24].

К. Студинський пов'язував початки культу Шевченка також з товариством «Руська бесіда», яке розпочало свою діяльність у Львові 9/21 січня 1862 р. Уже на першому вечорі студент Т. Кульчицький прочитав вірш «До Основ'яненка», на другому 26 лютого 1862 р. К. Климкович продекламував «Івана Підкову» [див.: 93, с. 17–18]. За таким же зразком проходили й інші вечори «Руської бесіди», на підставі яких згодом будуть зорганізовані шевченківські вечорниці, де читалися Шевченкові вірші. 1863 р. москвофіли відмовилися надати зал Народного дому для проведення зібрання на тій підставі, що Шевченко був православним, а його свято можна потрактувати як симпатію до православ'я [73, с. XXXIX]. 5 травня 1864 р. «Руська бесіда» поставила у Народному домі «Назара Стодолю», цю виставу було повторено ще й 12 травня [32, с. 259]. Незважаючи на відмову Народного дому вечорниці проводилися попри все, зокрема у 1869–1871 рр. вони відбувалися в залі Стрільниці, а від 1872 р. – в залі львівського магістрату [73, с. XXXIX].

Уперше в Галичині вечорниці в честь Шевченка було проведено в Перемишлі. 26 лютого 1865 р. у залі «Під провидінням» їх зорганізував А. Вахнянин. Крім поеми «Іван Підкова», тут декламували уривок з «Наймички», «Гайдамаків», також поему «Перебендя» [73, с. XL]. А. Вахнянин писав в «Автобіографії», що тоді «Перемишль вперше почув українську пісню» [5, с. 3]. Аналогічно саме в Перемишлі у 1871–1872 навчальному році, за Тетяною Голдак, було проведено й перший вечір пам'яті Шевченка вже легально у державному освітньому закладі [17, с. 75]. Загалом інтенсивне українське життя Перемишля пояснюється тим, що у XIX ст. понад третину його населення становили українці [див.: 61, с. 5, прим.]. 1866 р. шевченківське святкування, за А. Вахнянином, під патронатом студентського товариства «Січ» пройшло також у Відні [5, с. 78–80]. Той же мемуарист писав, що Шевченківський вечір «січовики» організували і 1868 р. [5, с. 100]. А. Вахнянин узагальнив, що «вступ на наші концерти був заєдно гратисовий, тож слухачів було аж надто, а за співом ті слухачі слухали і наших річей про Шевченка та про нашу національну програму» [5, с. 113].

Шевченкові щорічні музично-літературні вечори стали регулярно проводитися у Львові з 1868 р. Про шевченківське святкування 1868 р. згадав О. Барвінський, тоді було виконано не тільки «Марш на смерть Т. Шевченка» Тимофія Безуглого, а й уперше «Заповіт» М. Лисенка і «Заповіт» М. Вербицького [2, с. 121]. Степан Шухевич згадував, що програма Шевченківських вечорниць зазвичай публікувалася в «Ділі», самі ж

вечорниці уважалися загальнокрайовим святом. Однак таке визначення було декларативним, бо на провінції через брак відповідних сил вечорниці часто не влаштовувалися. Згаданий мемуарист писав, що у Народному домі ставилося погруддя Шевченка: «він був зображений в баранковій шапці з великими вусами і в кожусі. Довкруги погруддя уставляно в діжечках лаврові або інші квіти. Поза тим більше прикрас не бувало» [124, с. 92]. За спогадами С. Шухевича, інтелігенції у самому Львові було замало, аби вона могла заповнити зал Народного дому, тому на вечорниці прибували гості з-поза Львова: «Можна було тоді часами побачити священика з жінкою десь аж із далекої закутини, коли підльвівські священики на вечорниці не приїжджали» [124, с. 92]. Тож лише на межі ХІХ–ХХ століть, коли української інтелігенції у Львові побільшало, коли у цьому середовищі сформувалася національна свідомість, зал Народного дому вже не вмщував усіх охочих взяти участь у вшануванні Шевченка [див.: 124, с. 92]. За С. Шухевичем, на вечорницях завжди був комерс (вечеря), на яку приходили всі бажаючі. На цих вечерях традиційно обговорювалися політичні справи й виступали представники різних українських політичних партій.

Паралельно з крайовими Шевченківськими вечорницями у Львові поета вшановували й галицькі гімназії. Завдяки директорові першої української гімназії у Львові, тобто Академічній Василю Ільницькому у цьому закладі з 1886 р. щорічно відбувалися святкування Шевченківських днів, які перетворювалися на маніфестацію єдності українців з обох боків Збруча [див.: 72, с. 223]. За спогадами, С. Шухевича, належати до комітету з влаштування вечорниць уважалося великою честю. Збиралися датки на оренду фортепіано, щоб настроїти інструмент і на вечерю. Мемуарист описав меню вечері так: «кавалок гарячої ковбаси за 10 крейцарів, потім дві-три склянки пива по 4 кр., от і все» [124, с. 93]. Вечірки на честь Шевченка давав також Інститут українсько-руського педагогічного товариства ім. св. Миколая [див.: 124, с. 93].

С. Шах писав, що у другій половині ХІХ ст. всенародною піснею в Галичині була пісня «Мир вам, браття!». Лише на зламі століть популярнішим серед молоді став гімн «Ще не вмерла Україна». Мемуарист, що навчався в Академічній гімназії на початку ХХ ст., пригадав, як вчитель Г. Ганущак сказав учням, що їхнім гімном є не «Пречиста Діво, Мати руського краю» і не пісня «Мир вам, браття!», котра була гімном Галичини часів Весни народів, а «Ще не вмерла Україна», який вони й почують на Шевченківському концерті [121, с. 60]. 1871 р. гімназисти Станіславова провели шевченківські вечорниці, надіславши на адресу Львівської громади телеграму: «І ми его в сім'ї, хоч не великий, не забули пом'янути незлим тихим словом» [1, с. 27]. У Станіславові свято на честь Шевченка відбулося 1877 р., але вже наступного року згадок про нього немає. У

Коломій шевченківський вечір відбувся також лише одного разу, у 1880 р. [1, с. 27]. Учасники Станіславівської громади під керівництвом О. Терлецького і К. Заклинського замовляли також службу Божу. Оскільки католицький священник не згодився би правити службу за православного, учень давав на поминальну службу Божу за «батька» [73, с. XLIV].

Гімназійні вечорниці були нечисленними, носили закритий характер, за винятком Станіславівської гімназії не були ситематичними⁸⁰. Є. Олесницький згадував, що Тернопільська громада обходила роковини Шевченка зазвичай у готелі, де гімназисти винаймали найбільшу кімнату, прикрашали її килимами й квітами, вінчали портрет Шевченка великим лавровим вінцем, бюстів поета тоді ще не було. На таких вечорницях зазвичай бувало дві промови – на початку і в кінці. У вшануванні поета брав участь хор і декламатори поезії Шевченка. Після останньої промови листочки з лаврового вінка розділяли між учасниками, при цьому хор співав «Да ісправиться молитва моя», а опісля «Ще не вмерла Україна» [69, с. 91]. Про поділ лаврового вінка між учасниками вшанування Шевченка у львівській Стрільниці писав у листі до М. Бучинського і В. Навроцький 28 березня 1869 р. Цей дописувач колоритно описав декламаційний Шевченківський вечір 1869 р., що вдавсь «чудесно, блистательно, – пірамідально!». На ньому були присутніми, за підрахунками організаторів, 139 баб, хор складався «з самих українців – ні одного кацапа». В. Шашкевич, Д. Танячкевич прислали свої вірші, а Ю. Федькович – аж два, «телеграми сипалися як град», останнє слово «несподівано добре і сміло» сказав Барвінський [Володимир – *Р. Х.*], у сусідній кімнаті було облаштовано буфет. Але після того, як гості розійшлися, організатори продовжили Шевченківські вечорниці вже для себе: декламував Дольницький, співав і грав на фортепіані Вахнянин, тільки після цього було знято Шевченкового портрета й розділено лавровий вінок, але за цим ще були тости за здоров'я Куліша і Костомарова, і за всіх живих і мертвих, і ненароджених [див.: 91, с. 368–369].

Є. Олесницький передав у своїх спогадах розмову з директором Першої тернопільської гімназії, який розпитував про існування гімназійної громади, побоювався радикальних думок, але водночас визнавав за можливе декламування віршів Шевченка і Тимка Падури, називаючи останнього найвизначнішим українським поетом [69, с. 97]. Польська рецепція Шевченка не тільки на Правобережній Україні, а й в Галичині постійно оберталася довкола Т. Падури. О. Барвінський подав інформацію, що Адам Креховецький публікував у газеті «Czas» 1893 р. серію дописів під назвою «Z obozu ruskiego», стверджуючи: «Падура не менше

⁸⁰ Про вечорниці на честь Шевченка в гімназійних громадах писав В. Петрикевич [див.: 73, с. XLV–LII].

обдарований талантом, ніж Шевченко, для української поезії зробив без порівняння більше, ніж Шевченко, який “співав над могилою вільної козачини розпучливу пісню помсти”» [3, с. 263 (прим.)].

«Кобзар» (1860) був «великою рідкістю» [див.: 2, с. 84]. О. Барвінський згадував, як гімназистом побачив «Кобзар» (1860) в отця І. Каратницького, але учні не мали доступу до гімназійної вчительської бібліотеки, тому знайомилися з творами Шевченка з часопису «Вечерниці» [2, с. 83]. Українські книжки в Галичині коштували дорого, тому О. Серeda слушно зауважив: «...для багатьох саме публічні декламації відкривали світ Кобзаря» [85, с. 22]. Отже, декламування віршів Шевченка на вечорах бодай частково компенсувало брак шевченківських видань. Не менш важливо, що вечори «Руської бесіди» об’єднували українську громаду Львова, зокрема активну участь в них брало жіноцтво, що свідчило про деполюнізацію приватного життя українців.

Впливали на суспільність Галичини Шевченкові вечори й у 1880-их роках. Досить послатися на спогад К. Студинського про перший Шевченківський концерт, що відбувся у 1883 р. в Тернополі. На цьому святі спогадник співав у хлопчачому хорі. Про свої враження писав: «...я дрожав, коли ми з форсою кликали в пісні: “Поховайте та вставайте, кайдани порвіте!” <...> Здаєсь, що не лише в наших молодечих серцях, але і в душах поважних тернопільських міщан сей вечер полишив глибоке вражінє» [89, с. 21–22]. Вочевидь, К. Студинський помилився з роком, бо О. Барвінський описав святкування 23-х роковин смерті Шевченка 1 лютого 1884 р. в Тернополі так: «До участі в них запрошено крім деяких львівських сил також селянський хор <...>. Вечером відбулися в замковій салі музикально-дек[ламаційні] вечерниці в пам’ять роковин смерті Тараса. Після вступної промови проф[есора] *Н. Вахнянина*, виступив о[тець] *Витошинський* з селянським хором, зложеним з 12 хлопців, одітих в гарно вишивані свити і відразу здобув симпатию гостей <...>. З того часу рік-річно святковано не тільки Тарасові роковини, але устроювано різні обходи народні» [2, с. 312–313]. У середині 1880-х рр. концерти на честь поета проводилися і в таких містечках, як Збараж, Судова Вишня, Калуш, відбувалися вони й в селах [73, с. XL–XLI]. На шевченківських вечорах у Станіславові у 1889 р. і 1890 р. виступав І. Франко [див.: 1, с. 28]. Вечорниці заходами гімназійної молоді відбулися 1902 р., а 1903 р. молодь середніх шкіл Станіславова провела шевченківський концерт [1, с. 29]. Шевченкові роковини серед інших урочистостей, наприклад, перепоховання праху М. Шашкевича відігравали велику роль для національного самоусвідомлення широкого загалу галичан, зокрема під їхнім впливом самоназва «українець» витіснила термін «русин» [24, с. 80].

Поряд із ритуальним поминанням Шевченка на богослужіннях із панахидою, що відбувалася в Галичині до 1869 р. [73, с. XXXVII], а відто-

ді його замінили світські вечорниці, публікувалися також твори поета. Часопис «Слово» у 1862 р. опублікував «Хустину», «Лілею» і «Садок вишневий коло хати» під назвою «Песня». Хоча редактор цього часопису Б. Дідицький ставився у 1861–1865 рр. до українства прихильно, про що й свідчить його редакторська політика, проте молодь йому не довіряла з огляду на його минулі проросійські погляди, відповідно прагнула мати власний журнал. Про недовіру до Б. Дідицького, що являв собою тип «хитрого малороса», який закликав галичан розмовляти російською мовою, але сам так і не навчився нею говорити [48, с. 99], писав А. Вахнянин [5, с. 44]. Цей же мемуарист наголошував на тому, що виразником настроїв молодшого покоління став тижневик «Вечерниці» (1862–1863), які редагував Ф. Заревич і В. Шашкевич. Тут з'явилися політичні поезії Шевченка: «Кавказ» (1863. № 13.), послання «І мертвим, і живим...» (1863. № 15), поезія «Холодний Яр» (1863. № 17). Олесь Федорук вважає, що ці твори швидше за все публікувалися за списками П. Куліша [див.: 109, с. 65]. Є. Нахлік з'ясував, що списки «Кавказу»⁸¹ й послання «І мертвим, і живим...» привіз в Галичину В. Бернатович [67, с. 24]. Естафету популяризації Шевченка в Галичині підхопив політично-літературний часопис «Мета» під редакцією К. Климковича у 1863–1865 рр. Це періодичне видання виходило під гаслом: «В своїй хаті своя правда / И сила и воля!». Згодом – журнал «Русалка», фактичним редактором якого був В. Шашкевич упродовж кількох місяців 1866 р. Це видання позиціонувало себе як белетристичне, але й тут було вміщено інформацію про відзначення 5 роковин смерті Шевченка у Відні. Менше уваги Шевченкові приділив часопис «Нива» (1865) Костя Горбала. Хоча українські журнали в Галичині⁸² швидко виникали й занепадали передусім через брак професійних редакторів, обмежені кошти й необов'язковість передплатників, все ж «межи священиками і межи молодіжю під впливом стихів Шевченка і других українських писателів розвинулася дуже швидко руська бесіда. Руське слово звучало межи інтелігенцією щораз частіше» [7, с. 90].

У 1865 р., як уже згадувалося, К. Климкович вперше в Україні видав окремим виданням поему «Сон – У всякого своя доля...». 1866 р. у зв'язку великим попитом на поезію Шевченка львівські семінаристи приступили до видання творів поета, яке реалізували 1867 р. Ідеться про «Поезії» Шевченка у 2-х томах накладом Корнила Сушкевича, відомого адвоката, в домі якого у 1860-х роках сходилися українські галичани, тут бували також активісти українського руху з російської України [див.: 95, с. 295]. Це видання з'явилося з ініціативи Олександра Барвінського, Гната

⁸¹ Одначе поему «Кавказ» згадував І. Вагилевич ще 1848 р. в газеті «Дневник русский».

⁸² Історія українських часописів у Галичині у 1860-х найповніше подана в праці К. Студинського [див.: 93, с.23–27].

Рожанського та Гаврила Боднара. Гроші на нього склало молоде громадянство Галичини, ім'я ж К. Сушкевича задовольняло вимоги друку. Оскільки видавцям бракувало Шевченкових автографів, тексти не звірялися з оригіналами, а передруковувалися із «Кобзаря» 1860 р. й 1867 р., з «Основи» або зі списків. Позацензурні вірші – також із лейпцигського видання «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (1859). Історію першого видання творів Шевченка в Галичині дослідив Є. Нахлік [див.: 65, с. 408–411]. Богослов Г. Рожанський листувався із А. Шанковським, просячи його про перше видання «Гайдамаків» для двохтомника [22, с. 44–45]. Активну участь у підготовці двох томів брав О. Барвінський і Г. Боднар [32, с. 257], зокрема О. Барвінський згадував, що видання К. Сушкевича постало на основі творів Шевченка, вміщених у петербурзькій «Основі», галицьких «Вечерниціях», «Меті» й віршів з рукописного «Кобзаря» отця Михалевича. Мемуарист розумів його недосконалість⁸³, але, на його думку, воно забезпечувало галицького читача віршами найпопулярнішого серед галичан поета [див.: 2, с. 109]. О. Федорук вважає, що народовці, готуючи цього «Кобзаря», принаймні інформували про нього П. Куліша, а в певних моментах, наприклад, у справі написання біографії розраховували на його допомогу [109, с. 67]. Саме за виданням К. Сушкевича молоді галичани й пізнавали творчість Шевченка.

Письменник, адвокат і діяч ЗУНР Андрій Чайковський писав в автобіографії, що познайомився з «Кобзарем» щойно у 5 класі Самбірської гімназії: «До того часу я не мав ясного поняття, хто я. З дому [батько А. Чайковського був службовцем – Р. Х.] вийшов я з польською ідеологією. Вчено мене на кацапогалицьких книжках і учебниках» [115, с. 274]. Після віршів Шевченка майбутній автор «Олюньки» передплатив «Правду», захопився козаччиною, історичними повістями Міхала Чайковського. А. Чайковський згадав, як у 1873 р. у Самборі було засновано студентську громаду, 1876 р. її очолив він сам. Організація носила таємний характер і складалася з 8 членів. Син А. Чайковського Микола також лишив спогади, що й досі не опубліковані й зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. За цими мемуарами, що їх зачитував Б. Якимович: «У моему батьківському домі Шевченко зазнав особливої пошани. Мій батько Андрій ще як учень гімназії вивчив напам'ять цілого “Кобзаря” і нас – дітей – учив любити найбільшого сина нашого народу. У нашому домі в Бережанах у найбільшій кімнаті, званій “їдальнею”, у двох кутах стояли на високих постументах гіпсові погруддя-бюсти Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка, і їх батько власноручно позолотив бронзою» [115,

⁸³ Про потребу наукового видання творів Шевченка, зі звіреними за автографами текстами й коментарями на Наддніпрянщині почали говорити лише у 1890-х рр. Напр., стаття В. Науменка «К вопросу о научном издании “Кобзаря” Шевченко», що була опублікована у лютневому числі часопису «Киевская старина» за 1892 р.

с. 10]. Про те, що А. Чайковський знав вірші Шевченка напам'ять, свідчать його спогади про участь у боснійсько-герцоговинському поході після мобілізації до австрійської армії. У часі цієї кампанії він читав вірші Шевченка Івану Подоляку [115, с. 123], згадував рядки «Кавказу», спостерігаючи придушення боснійсько-герцоговинського опору.

Соціал-демократ, діяч ЗУНР Антін Чернецький, що навчався у Бережанській гімназії й товаришував із синами А. Чайковського, писав про особливе враження, яке на нього справило відзначення 100-річчя «Енеїди» 1898 р. у місті. Саме тоді він відчув стихію українського життя, яка й полонила його. За спогадами А. Чернецького, під впливом Шевченка, Франка і Драгоманова він і його товариші (Франц Коковський, Василь Кузів, Василь Гривнак, Михайло Західний) схилилися до радикалізму [див.: 118, с. 26]. Однак це покоління вже віддавало перевагу іншій лектурі, зокрема програмі Ю. Бачинського «Україна irredenta (по поводу еміграції)». Суспільно-політичний скіп», в якій у 1895 р. було сформульовано тезу про політичну самостійність України. Через п'ять років на Наддніпрянщині ця теза стане основою діяльності РУП. Її виголосить колишній член «Братства тарасівців», учасники якого називалися «тарасівцями» на честь Шевченка, Микола Міхновський.

Молодший від А. Чайковського Кирило Трильовський, адвокат, депутат до Райхстрату й ініціатор створення УСС, походив із родини греко-католицького священника, залишив цікаві спогади про свого батька, о. Йосифа, який любив польську літературу, навіть О. Пушкіна читав у польських перекладах, розмовляв польською, але називав себе русином і не належав до москвофілів. Був він також раціоналістом, оскільки цікавився теорією Дарвіна. Цей мемуарист згадував, що його батько української поезії ніколи не декламував: «...нізачо в світі не хотів прочитати Шевченкового “Кобзаря”, взагалі не “признавав” його!... Коли пізніше, по 1881 році, я wraz з іншими підготовляв у Снятині Вечерниці (концерт) на честь Шевченка, батько жартома-зневажливо кинув: “І чого ви хочете від того Шевченка? Що він кому винен?!”» [104, с. 35]. Автор спогадів загалом пояснював полонізацію галицьких греко-католицьких священників тим, що призначення на парохію кожного з них мав підтвердити дідич, який був поляком. К. Трильовський зазначав, що його батько не намагався зрозуміти геніальність творів Шевченка, бо вони кардинально відрізнялися від польських, перейнятих шляхетським духом. Сам К. Трильовський був певний час москвофілом, але невдовзі почав читати «Руську бібліотеку», яку видавав Онішкевич: твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, «Тараса Бульбу» М. Гоголя. У спогадах підкреслив: «...але найбільше враження зробив на мене Шевченків “Кобзар”, видання Омеляна Партицького (1867 р.) [швидше за все маємо справу з контамінацією, ідеться про видання Шевченкових поезій К. Сушкевича 1867 р. і працю

О. Партицького “Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка” (1872) – *Р. Х.]»* [104, с. 47], зокрема вірш «За байраком байрак» запав назавжди в душу мемуариста. К. Трильовський так захопився козаччиною під впливом літератури, зокрема й під впливом Шевченка, що дитиною малював усе, що мало зв’язок із козаками – «самих козаків, їхню зброю, булави, перначі, бунчуки і т. ін.» [104, с. 48]. Мемуарист твердив, що почав організовувати спортивне товариство «Січ», а згодом і військове Українські січові стрільці саме під впливом захоплення козаччиною, під впливом «Переяславської ночі» М. Костомарова, «Тараса Бульби» й польського прикладу у змаганнях за свободу. Січові стрільці, яких задумав й організував К. Трильовський, боронили Київ у часи УНР.

Молодший за згаданих мемуаристів адвокат Степан Шухевич, котрий захищав українців на багатьох політичних процесах у Другій Речі Посполитій, наприклад, Василя Біласа, Дмитра Данилишина, Миколу Лемика та багатьох інших, писав у своїх мемуарах, що його улюбленою книжкою в дитинстві були казки Андерсена у перекладі М. Старицького, видані у Києві. Книжки із Наддніпрянщини, яких з’являлося обмаль, до Галичини, за інформацією автора споминів, практично не доходили. Згодом серед книжок свого батька, що також був священником, майбутній адвокат, громадський і військовий діяч, знайшов «Кобзаря» Шевченка видання К. Сушкевича, твори Ю. Федьковича, що побачили світ завдяки Б. Дідицькому. Мемуарист занотував: «Я з великим запаленням вчитувався в Кобзаря і твори Федьковича, що немало опісля причинилося до зформування мого світогляду, настроїв тощо» [124, с. 67].

Чи не найточніше значення видання К. Сушкевича для Галичини визначив Б. Дідицький, про якого М. Устиянович писав: «Богдане, Богдане! Бач, Галич ликує, / Бо “Слово” твоє новий вік голосить. / Богдане, Богдане! Бач, Галич сумує, / Бо “Слово” твоє лиш біду приносить» [107, с. 191]. Саме видання творів Шевченка у 1867 р. Б. Дідицький назвав поворотним моментом в історії Східної Галичини: відтоді почалася заміна етимологічного правопису фонетичним [25, ч. 2, с. 43]. Редактор «Слова» писав, що К. Сушкевич видав «при содействии Климковича поэзии Тараса Шевченка тогдашнюю украинскую кулишовку, затем аж от тогда та фонетика под престижем истинно великого кобзаря Украины – считать може дни своего актуального явления в Галичине» [25, ч. 2, с. 43]. Саме запровадження фонетичного письма, так званої кулішівки, на противагу етимологічному правопису було найголовнішою справою того часу. Б. Дідицький визнавав, що перші фонетисти були й першими ентузіастами українства в Галичині. Серед цих молодих людей редактор «Слова» назвав К. Сушкевича, додавши до нього епітет «чесний» й визначення – видавець Шевченка фонетикою. Найталановитішим, на думку Б. Дідицького, був К. Климкович, який певний час співпрацював зі «Словом». Тре-

тім у спогадах одного з найвідоміших русофілів стоїть К. Устиянович – «красавец по виду», син славетного Миколи, прекрасний декламатор віршів Шевченка на львівських вечірках, непоганий маляр, а «вконец – ренегат укр[аїнського] фонетизма и ставший перед смертию (в г. 1905) снов ярым “кацапом”») [25, ч. 2, с. 45]. Б. Дідицький пропонував К. Сушкевичу видати Шевченка Несторовим правописом, проте Корнило йому відповів: «Я бо, пане редакторе, Шевченка понимаю так наскрозь целым Шевченком, яким <...> есть у внешнем и у внутреннем виде, та и в обох тех видах он для мене такий верх досконалости (по Вашому «совершенства»), як другого нет на свете! А щодо единства Руси у нас, то ведай такое единство есть и на Украине, где истнуе фонетика» [25, ч. 2, с. 45]. Б. Дідицький зазначив, що старше покоління русинів вже у той час розуміло, «як то у нашой молодежи культ украинской фонетики, осиненный авреолею гения Шевченка, иде чем-раз больше до фанатизма, и що той культ як всякая новость найде и немало прозелитов. Однакож никто из нас тогда не предвидел, до яких та новость у нас довести може последствий» [25, ч. 2, с. 46]. У своїх спогадах редактор «Слова» зазначив, що руський театр виставляв у Народному домі і Котляревського, і Основ'яненка, і Шевченка, а ці вистави охоче відвідували й так звані святоюрці. І це начебто свідчило про те, що серед старшого покоління галичан не було жодного антагонізму до «братньої України». Громом серед ясного неба, за мемуаристом, стало звільнення Я. Головацького з Львівського університету у 1867 р., коли його місце на кафедрі руської словесності зайняв О. Огоновський. Тож 1867 р. Б. Дідицький вважав переломним в українізації Східної Галичини. Він зауважив, що старорусини вважали, наче призначення О. Огоновського було польською інтригою, але публікація листа О. Барвінського в «Руслані» за 18 червня 1907 р. показала, що саме Володимир і Олександр Барвінські просили графа Фридриха фон Бейста, котрий був у той час прем'єр-міністром, про призначення до Львівського університету особи, яка б українізувала Галичину [див.: 25, ч. 2, с. 51]. Саме з цього моменту, на думку Б. Дідицького, і розпочалася українізація Львівського університету у формі впровадження фонетичного правопису. Фонетичний правопис автор споминів називає і «клятою фонетикою», і сфонезованою мазепинщиною, якій протистоїть праведна Україна Богдана Хмельницького, нарешті він кілька разів нарікає на 5 букв слов'янської азбуки, через які й стався розкол і наступний поділ Русі. Нарешті робить такий підсумок: «И сейже час она Кулишѣвка оказалась у нас тем клятым коренем зла, от которого – як Шилер сказал – далее самое зло и родится» [25, ч. 2, с. 53]. У галицьких школах, на думку Б. Дідицького, дітей почали навчати фонетичному правопису, а разом із ним вчили й ненавидіти й близнячу душу нашу – душу великоруську [див.: 25, ч. 2, с. 53]. Треба зауважити, що вислів М. Гоголя (можливо, й містифікований), який у

розмові з О. Бодяньським і Г. Данилевським про поезії Шевченка начебто сказав: «Русский и Малоросс – то души близнецов, пополняющие одна другую, родные и одинаково сильные. Отдать предпочтение одной в ущерб другой – невозможно» [25, ч. 1, с. 93] є лейтмотивом спогадів Б. Дідицького, його ідеології й ідеології москвофільства (русофільства). Хоча цей інтелектуал ніколи не дозволяв собі різких випадів чи негативних суджень про Шевченка, як і чимало інтелектуалів, які представляли малоросійський дискурс, тобто русофільство Наддніпрянщини, він все ж відмовлявся коментувати образ двох Іванів, що родяться від однієї матері в містерії «Великий льох». Саме ці два Івани і є шевченківським варіантом близнючих душ. Якщо для М. Гоголя (у версії Г. Данилевського) і Б. Дідицького це були душі сіамських близнюків, то для Шевченка і його послідовників ці душі, навпаки, були несумісними й антагоністичними. Москвофіли не були такими культурними, як намагалися видаватися, про що свідчить лист О. Терлецького до М. Драгоманова, написаний на початку квітня 1877 р., в якому міститься інформація про те, що москвофіли провадили з народовцями не тільки інтелектуальну дискусію, іноді гостру і вульгарну, а й застосовували в якості аргументів фізичну силу. Наприклад, якщо бачили, що хтось читає книжку, написану фонетичним правописом, то могли схопити такого читача-невдачу, потягнути до криниці й помпувати йому на голову воду, начебто той читач фонетикою був божевільний [див.: 91, с. 259]. Водночас народовців також впадали у крайнощі. Наприклад, уважали за необхідне вивчати усього Шевченка напам'ять. В. Навроцький у листі до М. Бучинського від 12 вересня 1866 р. висловив сумнів у такій базовій потребі, наголосивши на тому, що Шевченка треба часто читати [див.: 91, с. 359]. Однак автор листа не висловив думку про те, що Шевченка треба не тільки читати, а й читати вдумливо, щоб зрозуміти.

Загалом москвофільство є аналогічним явищем до малоросійства, можна навіть сказати, що це малоросійство на галицькому ґрунті, але таке, що сполучалося з австрійським лоялізмом – дивовижний гібрид. Однак вразливість інтелектуальної течії москвофільства полягала в тому, що російська мова для галицьких українців: як духовництва й інтелігентів, так і селян була зовсім чужою на відміну від українців Наддніпрянщини. На Наддніпрянщині не тільки духовництво й інтелігенти були білінгами, русифікувалося і селянство, і міщанство, русифікувалися й попередньо сполонізовані українці Правобережжя. Русифікація русинів в австрійських умовах, за наявності польської опозиції і в межах греко-католицької церкви не мала шансів на успіх. Треба віддати належне Б. Дідицькому – уже на початку XX ст. він розумів, що москвофільство в Галичині програто. 1900 р. молодша генерація Галицько-руської матиці вирішила запровадити в ужиток «книжнорусский язык с московским выговором», щоб стати

«русским» по духу і за мовою Пушкіна-Достоевського, цим перевести українську фонетику до пасивного ужитку, перетворивши її на академічну. Подібна тактика застовувалася згодом, вже в часи СРСР з тією різницею, що до пасивного ужитку переводили літературну українську мову. Однак ці заходи пізніх москвофілів не дали бажаного результату, навпаки, цим нововведенням вони імпліцитно визнали українську фонетику в школах австрійської України [див.: 25, ч. 2, с. 63] і, за Б. Дідицьким, програли протистояння із народовцями.

Найдовершенішими з мистецького погляду є спогади Богдана Лепкого про власне дитинство і юначі роки під назвою «Казка мого життя», в яких окремих розділ «Кобзар» розкриває дитяче сприйняття творів Шевченка. Письменник описав бібліотеку свого батька-священника у селі Крегулець, нині Гусятинського району Тернопільської області. У цій книгозбірні був часопис «Правда», «Приказки» Матвія Номиса і «Записки о Южной Руси» П. Куліша, польська бібліотека Брокгауза, «Записки и труды Общества истории и древностей российских», декілька німецьких книжок і «Кобзар» – «дві книжки, у звичайних, чорних окладках» [49, с. 119]. Малим Б. Лепкий намагався читати спомини І. Тургенєва про Шевченка, але не розумів російської, тобто у батьковій бібліотеці були два томи празького «Кобзаря» 1876 р., де згадані спомини було опубліковано. Мистець також згадував, що про Шевченка йому розповідав батько. У дитячому віці Б. Лепкому найбільше подобалася поема «Іван Підкова», у ній хлопчика захоплювала козацька романтика. Згодом майбутній автор «Мазепи» навчався у народній школі і в гімназії в Бережанах. Саме там він ознайомився із часописами «Русалка», «Мета», «Вечерниці», «Правда» і «прилип до “Кобзаря” у двох виданнях, а саме, в празькій та у львівській Сушкевича. Не потребує хіба сказати, що я переживав, читаючи “Кобзаря”, бо думаю, що всіх нас, зокрема, у хлоп’ячих літах він зворушував до глибини душі та відчиняв перед нами нові, несподівані видокруги. Часто-густо не розумів я того, що читав, але вже сам вірш, сама незрівнянна музика слова поривала мене й запалювала хлоп’ячу душу <...>, щось велике, могутнє, непереможне являлось у невідомій площині» [49, с. 213]. За цими спогадами, гімназисти мали власну бібліотеку, яку було засновано ще тоді, коли під проводом Д. Тянякевича по гімназіях організовували громади. Така громада на чолі із війтом була і в Бережанах за часів студентства батька Б. Лепкого, а в Богданові часи лишилася від громади бібліотека. У гімназії відбувалися й Шевченкові вечорниці, що вже були легальними, а не таємними. Однак, як зазначив Б. Лепкий, дозвіл на проведення концерту давала Львівська шкільна рада. Одні такі вечорниці мемуарист описав докладно, зокрема підготовку до них. Сам він намалював портрет Шевченка з погруддя Тадея Баронча, комітет написав листа М. Лисенку, який прислав ноти кантати «Б’ють пороги» для

фортепіано, зі Львова прислали «Заповіт» М. Вербицького. Обидва твори лунали в Бережанах вперше. Хоча «Б'ють пороги» – твір складний, гімназисти досить добре із ним впоралися. Зал декорували килимами, у фотелях і кріслах в перших рядах сидів директор гімназії і професори, гості з міста, молоді було густо-густо. Ці спомини Б. Лепкий скінчив так: «...такого грімкого “слава!” ви не почуєте на ніякому концерті. Вони вам донині в ухах лунають» [49, с. 250].

Тему юнацького сприйняття поезії Шевченка продовжує спогад Осипа Маковея про виникнення в Академічній гімназії таємного товариства «Згода» (пізніше назву було змінено на клерикальну «Бог надія»), членом якого був дописувач. Спогад О. Маковея виник на підставі щоденника, що його вів у гімназійні роки мемуарист, тому він позначений точністю. О. Маковей згадував, що гуртківці потайки дали кілька концертів на честь Шевченка, І. Котляревського й М. Шашкевича для самих себе, подав програму Шевченківського вечора 31 березня 1886 р.: «1. Промова. 2. Треті півні (декламація). 3. Шевченко про громадські справи (відчит К. Студинського). 4. Глек А. Метлинського –декламація. 5. Послідня хвиля, драматичний образ в одній дії з робітницького життя – Вол. Лавровського. Смерть ватажка перехожих – Фрайліграта (в перекладі Кониського), декламація» [56, с. 12]. У кружка був свій хор під керівництвом Остапа Нижанківського і власна бібліотека, за два роки у колі гімназистів, що лічило 58 членів, було прочитано 77 рефератів. Гімназисти мали власний часопис. На зібраннях гуртківці читали свої твори і переклади, наприклад, К. Студинський, як дізнаємося з цих спогадів, писав у той час поезії, повісті і драми. Були серед гуртківців і художники. Загалом четверо учасників товариства «Бог надія» згодом стали публіцистами і редакторами, зокрема В'ячеслав Будзиновський, Юліан Бачинський, Лев Лопатинський і сам мемуарист. Оскільки таємні товариства були на той час в школах Австрії заборонені, «Бог надія» теж було викрито. За інформацією О. Маковея, за ним пильно стежили москвофіли зі «Слова» і «Пролому», згодом про гурток написав москвофіл Жівний у віденському «Parlamentär», наголошуючи, що в Академічній гімназії виховують атеїстів і соціалістів. Учасників гуртка захищали професори Юліан Романчук, Анатоль Вахнянин, Олександр Борковський і Григорій Цеглинський. Внаслідок справи довкола таємного товариства двоє учнів змушені були покинути гімназію, обоє невдовзі померли. Розпочався судовий процес, на якому Академічна гімназія боронила свою честь перед часописом «Parlamentär», але прокуратура припинила його у 1887 р. З огляду на це 1887 р. було заборонено Шевченківський концерт, концерт на честь М. Шашкевича теж не відбувся. Гімназисти замовили лише невеличкі погруддя Шевченка і пороздавали їх різним людям [див.: 56, с. 25]. О. Маковей зробив висновок, що гімназисти мали отримати в гімназії

основи національної свідомості. Академічна гімназія виконала це завдання, а поява нового покоління свідомих українців в Галичині свідчила про зв'язок між поколіннями. Натомість у спогадах Івана Макуха, що працював в НТШ, був знайомий з І. Франком і М. Павликом, згодом став діячем ЗУНР, постать Шевченка не присутня. Згадуючи свою лектуру в Академічній гімназії, де він навчався пізніше О. Маковея – на початку 1890-х рр., мемуарист писав, що професор Гумецький не міг піти далі хрестомтїї й «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка, «новішої літератури та новіших українських письменників ми зовсім не вивчали <...>. Я читав сам усе, що попало, а особливо видання Івана Франка» [59, с. 19].

Найширшим спогадом про дитяче сприйняття Шевченка є спогад Костянтини Малицької, письменниці і громадсько-культурної діячки, яка згадувала, як у 1880-х рр. малою дівчинкою, яка вже вміла читати, познайомилася із поезією Шевченка, підглядаючи за імпровізованими Шевченковими вечорницями, які організували її брати-гімназисти із товаришами в шопі, де був і портрет поета, і напис синіми буквами на прозорому жовтому папері «В своїй хаті своя правда і сила і воля». Брат Малицької Зенко прочитав реферат, з якого дівчинка збагнула, що Шевченко – поет український, що він писав вірші і малював, і мучився в неволі, й похований на горі над Дніпром. Коли хтось прочитав вірша «А. О. Козачковському», маленька Костянтина відчула, що «зібралося мені на плач і заки декляматор докінчив вірша, я вже тонула в сльозах. Так мені чогось жаль стало того поета, що “у бурянах співав і плакав”. Захоплення, що панувало там внизу між хлопцями, перейшло й на мене – якесь незнане тепле почуття, любов до того Шевченка, що стільки витерпів, любов до України обгортала мою душу» [9, с. 47–48]. Мемуаристка підсумувала, що перше, дитяче сприйняття Шевченка було в її житті найсильнішим.

Цікавими є спогади інженера Василя Нагірного, який був причетний до всіх центральних суспільних українських установ в Галичині: «Народної торгівлі», «Дністра», ремісничої бурси, «Сокола», «Труду», товариства «Зоря», «Народної гостинниці» й служив кооперативному ідеалу. В. Нагірний спочатку навчався в народній, а згодом і в реальній школі в Стрию. Він подав інформацію, що у 1863 р. в місті йшла «Наталка Полтавка» в постановці руського театру, яка справила на глядачів незабутнє враження. В реальній школі українська література не циркулювала, хіба що вчитель Дубравський давав старшим учням читати «Тараса Бульбу». Молодь читала також «Слово» Б. Дідицького [64, с. 18]. В. Нагірний скінчив у 1875 р. політехніку в Цюриху, працював в проєктному бюро професора Шгадлера, а згодом – в будівельному уряді Цюриха. У цей час познайомився із М. Драгомановим й став ініціатором товариства «Славія», в якому об'єднувалися «серби, болгары, москвичі, українці й чехи» [64, с. 32]. У спогадах зазначено, що поляки до «Славії» не вступили, зате там

були вірмени, грузини і навіть один «індієць (князь)». Оскільки В. Нагірний очолював це товариство, то часто сам провадив відчити. Святували у Цюриху й поминки Шевченка публічним концертом: «перед концертом я пояснив зібраним, хто був Шевченко та який мав він вплив на наше відродження» [64, с. 33]. Після повернення до Львова мемуарист побував 1883 р. у Києві, де познайомився з О. Кістяківським, В. Антоновичем, Оленою Пчілкою, О. Кониським, Орестом Левицьким, М. Старицьким і М. Лисенком. Як архітектор цікавився стилем київських соборів і церков, намагався запозичити окремі елементи українського бароко для своїх проєктів. Загалом Київ В. Нагірному припав до душі. О. Барвінський приїхав до Києва згодом – у 1888 р. У домі О. Кониського, з яким тісно співпрацював у «Правді», зустрівся з кількома українцями, зокрема П. Житецький у часі розмови запитав: «Скажіть вашому кайзеру, коли вже він до нас прийде?!» [3, с. 112]. Серед російських українців у той час були сильними австрофільські настрої під впливом праці Е. Гартмана «Філософія несвідомості», котра була опублікована у берлінському вістнику «Die Gegenwart» (за грудень 1887 і січень 1888) про можливу віднову Київського князівства з тим, щоб перекрити вихід Росії до Чорного моря [3, с. 112].

У Києві О. Барвінський побував також на Шевченківських роковинах, на яких зібралося близько сотні осіб. Цей вечір відкрив В. Антонович, а сам О. Барвінський розповів присутнім про обставини й мету роботи народовців-галичан, зокрема заторкнув проблему москвофільства [див.: 3, с. 113]. Цей факт свідчить про те, що Шевченкові річниці слугували платформою, на якій обговорювалися тогочасні проблеми українців, вирішувалися політичні питання, наприклад, створення спільного з москвофілами комітету для виборів у сейм, який, щоправда, не мав успіху. На Шевченківському концерті з приводу 75 річниці від дня народження поета у Львові 1889 р. О. Барвінський піднімав питання жіночої емансипації [див.: 3, с. 415]. Під егідою Шевченка створювалося у Львові й Наукове товариство ім. Шевченка (первісна назва – Літературне товариство ім. Шевченка, згодом – Товариство ім. Шевченка). У ХХ ст. Шевченківські роковини використовувалися також для організації кооперативів. С. Шухевич пригадував, як Шевченківський концерт у Раві Руській скінчився тим, що у цьому містечку було започатковано кооператив під назвою «Віра» [див.: 124, с. 208]. На Наддніпрянщині на Шевченківських роковинах проголошувалися політичні програми – програма «Братства тарасівці» «Profession de foi» 1893 р. й програма РУП «Самостійна Україна» 1900 р. [див.: 35, с. 22, с. 74–75].

Спогади поета, мемуариста і громадського діяча Петра Зварича, який був селянським сином, опинився в Канаді внаслідок трудової еміграції, а походив з села Тулова Снятинського повіту, дають уявлення про

сприйняття Шевченкової поезії селянством Галичини. Він пригадував, що у трикласній сільській школі найбільше враження на нього, крім «Божого листа», справила Шевченкова «Катерина» – обидва ці твори появились у Тулові 1886 р. і стали популярними серед читачів [див.: 33, с. 10]. Коли мемуарист читав «Катерину», його слухачки коментували прочитане, героїню поеми прямо називали покриткою-зведеницею, а москаля – «сатанов, най си преч каже» [33, с. 11].

Культ Шевченка й культ української мови мали для Галичини першорядне значення, зокрема призвели до того, що вже у 1880-х рр. москвофіли почали занепадати, а під кінець 1880-х народовці взагалі отримали над ними перевагу. Якщо у 1861 р. усі мандати до Сейму від Східної Галичини отримали москвофіли, перед вів Народний дім, культурно-освітній заклад, що виник 1849 р. під егідою Головної Руської Ради, саме при ньому діяла й Галицько-руська матиця (1848), аналогом якої з українського боку стало Товариство ім. Шевченка лише у 1873 р., то у 1880-х рр. в освітньо-культурній діяльності наперед вийшла «Просвіта». Прикметно, що Народний дім був осередком негативної думки про Шевченка, оскільки твори поета начебто свідчили про презирливе ставлення поета не тільки до католицизму, а й до християнства [див.: 61, с. 34; 98, с. 307]. Загалом для Галичини у другій половині XIX ст. було характерним паралельне існування українських і москвофільських наукових, просвітніх, політичних, жіночих, розважальних, музичних, студентських організацій і періодики [див.: 61, с. 42]. У 1880 р. В. Барвінський почав видавати етимологічним правописом газету «Діло», О. Партицький – часопис «Зоря». Обидва ці видання, за спогадами М. Славінського, можна було передплатити в Києві в книгарні пані Борковської, що містилася навпроти оперного театру. 1885 р. сформувався Народна Рада на чолі з Ю. Романчуком, якій протистояла Русская Рада (1870). Студентському українському гуртку «Дружній лихвар» (1872) протистояв «Академічний кружок» (1871). Промовистим є епізод, що його перепоїв І. Франко. Уже на перших зборах студентського львівського товариства «Академічний кружок» у 1875 р. один із його членів, здається, Михайло Левицький виступив із промовою російською мовою. Іван Белей запротестував, порадивши промовцю їхати до Москви чи Саратова. Загальні збори одразу ж ухвалили виключити І. Белей зі своїх членів. За інформацією І. Франка, саме двотомне празьке видання «Кобзаря» 1876 р., особливо другий том із забороненими в Росії віршами «піддало» дискусіям про ідентичність і мову «багато радикального духу». Тоді українофіли перемогли в цьому кружку, хоча згодом москвофіли просто позбавили їх членства [110, с. 375–376].

Не можна сказати, наче діяльність москвофілів мала винятково негативне значення, у середовищі москвофілів опинялися й пізніші україн-

ські активісти (напр., згаданий К. Трильовський), тому народовці з москвофілами робили спроби знайти порозуміння, проте ці намагання провалилися. Внаслідок цього й визріла політика «нової ери»: народовці об'єдналися з урядовими польськими колами з тим, щоб протистояти москвофілам. Саме в межах «нової ери» з'явилася так звана програма народовців Ю. Романчука, в якій було сформульовано положення про окремішність української нації, вірність греко-католицькій вірі, австрійській державі і династії Габсбургів, лібералізму й завдання економічного розвитку селянства і міщанства [див.: 119, с. 127]. Усі ці положення Ю. Романчук озвучив у своєму виступі на засіданнях Галицького крайового сейму 25–27 листопада 1890 р. Політику «нової ери» різко критикували не тільки москвофіли, а й радикали [59, с. 28]. Однак саме внаслідок цієї політики у Львівському університеті з'явилася українська кафедра, де викладав М. Грушевський, було впроваджено фонетичний правопис у школах й в українському діловодстві, у вчительських семінаріях збільшилася кількість предметів з українською мовою викладання, відкрилася українська гімназія в Коломиї, двомовна вчительська семінарія в Самборі із перевагою української мови, активізувалася діяльність «Просвіти», Товариство ім. Шевченка перетворилося на наукове, розпочало свою діяльність перше українське страхове товариство «Дністер». Під впливом політики «нової ери» й дискусій довкола неї в Галичині виникли політичні партії європейського зразка. 1890 р. сформувалася Русько-українська радикальна партія, а вже у 1899 р. її члени склали ядро Української національно-демократичної партії. У XX ст. попри фінансування з Росії і допомогу польських політичних кіл москвофільство в Галичині занепало не тільки тому, що мало незначну підтримку серед українського селянства і міщанства, а й тому що їхню діяльність не толерувала австрійська влада. Хоча остаточно москвофільство занепало після Першої світової, проте вже 1913 р. москвофіли отримали лише 2 мандати до Сейму [див.: 61, с. 57]. І всі ці історичні процеси в українській Галичині значною мірою розпочалися із читання і розуміння Шевченка, поезія якого стала ґрунтом для формування української ідентичності галицьких русинів.

За інформацією Костя Левицького, 1889 р. може уважатися тим роком, коли культ Шевченка став загальногалицьким. Цього року роковини Кобзаря святкувалися «у всіх головних містах і селах галицької землі. Отсе стало нам очевидним доказом поширення національної свідомості і розуміння ідеї Тараса Шевченка» [48, с. 229]. 1898 р. Галичина відзначала народження української літератури. Ця дата утвердила в галицькому селянстві й інтелігенції почуття єдності з Наддніпряниною, звідки походили І. Котляревський і Шевченко. Саме «з цим святом устійнився й термін Україна й українский» [48, с. 310]. У XX ст., зокрема 1911 р. Галичина відзначала 50-річчя від дня смерті поета на відміну від Наддніпрянщини.

Заходи з цієї нагоди пройшли в усіх середніх школах й учительських семінаріях, у Львові відбулося кілька концертів [48, с. 569]. Аналогічно й 1914 р. в 100-літній ювілей від дня народження Шевченка Галичина компенсувала його заборони на Наддніпрянщині. Міністр внутрішніх справ Росії Микола Маклаков видав циркуляр із заборonoю святкування Шевченкового ювілею. Проти цієї заборони К. Левицький, що був послом до галицького Сейму, склав 24 лютого 1914 р. протест [48, с. 692]. У Державній Думі в дебатах на тему заборони Шевченкового ювілею взяв участь трудовик Дзюбинський, який доводив, що український рух є природним проявом національної свідомості українського народу. У часі обговорення лідер кадетів Павло Мілюков заявив, що Австрія має намір заснувати український університет у Львові, щоб притягнути до себе українські симпатії. Він пообіцяв, що Росія створить український університет у Києві. 100-річчя Шевченка львів'яни зустріли концертом, що проходив у спортивній палаті. На початку промову виголосив Є. Олесницький, згадавши про заборону ювілею у Києві. У концерті взяв участь тенор Олександр Мишуга. За інформацією К. Левицького, «Руський народний союз» в США висловив протест з приводу заборони святкування ювілею Шевченка в російській Україні президенту США В. Вільсону [48, с. 702].

Важливою є й проблема клерикалізації творів Шевченка в Галичині, пристосування його поезії до вимог греко-католицького кліру. Показовим у цьому плані є листування між українською інтелігенцією 1890-х рр. А. Кримський писав до Б. Грінченка 18 серпня 1892 р.: «Ви дуже шануєте Шевченка, і через те я обмежуся їм самим... Од себе ж додаю ще, що галицькі палкі прихильники національності української вже давно лякалися Шевченка. Колись вони його видали додатками до “Зорі”, – Ви ж либонь бачили, що то за видання! Торік задля дітей був виданий “Малий Кобзар”, в йому видавці вхитрилися зробити з “Кобзаря” молитвослов; зараз не можу пригадати всього напам'ять, але все-таки вдержались у моїй голові два-три отакі заголовки “Роздумовання о божім величю”, “Молитва до пресвятої богородиці” та ін. На роковинах Тараса, дякуючи самодержавію митрополита Сильвестра, не посміли прочитати “Івана Гуса”, а співак замість “Я не знаю бога” (в “Заповіті”) одспівав “Я вже знаю бога”. Повне видання “Кобзаря” довго не хтіли друкувати, потім були рішили видати його урізане; тільки через гвалтування Франка новоеристи засоромились та прирішили видати Шевченка повного» [99, с. 148]. Впадає в око, що А. Кримський звинувачує галичан у небажанні видавати повного Шевченка, поминаючи видання К. Сушкевича й недобачаючи ті причини, котрі зумовили появу 4 томів творів поета під редакцією О. Огоновського без звірених текстів, але з першим в українському контексті їх коментарем лише у 1893–1898 рр. Зрештою й «Просвіта» видасть вибрані поезії Шев-

ченка для народу в 2-х томах, але це станеться пізніше, ніж про це писав А. Кримський, – у 1894 і 1895 рр.

У листі до Б. Грінченка у вересні 1892 р. тогочасний редактор «Зорі» Василь Лукич (Левицький) спростував інформацію про урізаного Шевченка: «Чутка, що Ш[евчен]ка хотіли (певне, маєте на думці “Просвіту” або тов[ариство] ім. Шевченка) видати обкрасного чи неповного – неправдива. Про це набрехав головний робітник “Народу”. Заповіт співано після Ш[евченко]вого тексту без зміни, а звісне баритонове соло співав радикал, – отже, про переміну нема що й говорити. Як голова “Просвіти” говорив потихо з комісаром – не знаю, бо я сидів в остатніх рядах.

Щодо тов[ариства] ім. Ш[евченка], то Ви, добродію, мене не порозуміли. Я не говорив, що товариство мусить мати уніатський напрям, а про те, що всі члени товариства імені Шевченка – уніати. Це преці різниця. Товариство не ставило себе ніколи яко уніатське, але яко українське» [99, с. 150].

Прикметна риса: значний вплив на національно-демократичну партію в Галичині мало духівництво [98, с. 106]. Натомість на Наддніпрянщині не було української національної церкви, тому наддніпрянська інтелігенція не мала церковного опортю.

У Галичині громади у ХІХ ст. охоплювали переважно молодше покоління, що навчалося в семінаріях і гімназіях. Сам громадівський рух був інтенсивнішим порівняно із Наддніпрянщиною, відзначався доброю організацією, його мотором була поезія Шевченка, згодом й Шевченкові роковини, які П. Житецький влучно назвав «днем українського самовизнання». Особливість українського галицького руху полягала в тому, що його у 1848–1849 рр. очолювали священники, світська інтелігенція русинського походження натомість полонізувалася. У 1860-х рр. український рух очолили семінаристи, світська галицька інтелігенція, що почала формуватися у другій половині ХІХ ст., переважно походила зі священницьких родин. Отже, з одного боку, українська інтелігенція у ХІХ ст. формувалася внаслідок злиття лівобережної і правобережної інтелектуальних традицій. Зачинателями української ідеї на Наддніпрянщині були світські інтелігенти з кола Кирило-Мефодіївського братства. З другого, через утиски української мови в Росії у другій половині ХІХ ст. українська справа поширилася з Росії на Галичину, при цьому українці-галичани не механічно завоювали досвід наддніпрянської інтелігенції – вони політизували український рух, ставали його осердям, розвиваючись в умовах Австро-Угорщини легально.

Гвідо де Батталія – один із перших Шевченкових читачів-поляків

Серед читачів Шевченка в Галичині були не тільки українці, а й поляки. Про це свідчить праця Г. де Батталії «Тарас Шевченко, його життя і твори», яка побачила світло денне у Львові 1865 р., коли галицькі українці щойно познайомилися із творчістю поета. Це джерело випадає з джерел особового походження, але воно в межах даного дослідження необхідне за браком особистих, бо свідчить про інтерес до Шевченка не тільки серед етнічних українців. Щодо польських мемуарів, в яких згадано українського поета, то у XIX ст. можна назвати українські спогади Леона Василевського, який, навчаючись у петербурзькій гімназії, отримав від свого гімназійного приятеля Рябошапки видання «Гайдамаків» 1886 р. із ілюстраціями О. Сластіона. Л. Василевський зазначив, що саме за цим виданням уперше познайомився із творами українського кобзаря в оригіналі, досі знав їх у польському перекладі Леонарда Совінського, монографія якого потрапила до рук Василевського-гімназиста цілком випадково. Мемуарист описав свої враження від поеми «Гайдамаки» так: «Антипольський настрій “Гайдамаків” не справив на мене глибокого враження з огляду на закінчення поеми зі згадкою про “ксьондзів-єзуїтів”, котрі й були причиною польсько-української ворожнечі, ця думка була суголосною з тодішніми моїми антиклерикальними і демократичними поглядами, а ще через вірш “До Броніслава Залеського”» [132, с. 6].

У випадку книжки Г. де Батталії ідеться також про першу біографію поета. Саме Г. де Батталія заповнив ту лакуну, яка виникла внаслідок того, що українська інтелігенція у 1860-х ще не була готовою подібну біографію написати, вона щойно формувалася. Не було у цей час і виробленої літературної української мови. Недаремно Л. Василевський дивувався, що й у 1880-х серед петербурзьких українців не було людей, які б послідовно розмовляли українською. Наприклад, серед учасників петербурзької «Січі» лише симпатик українського руху й поляк з України Непокойчицький, за інформацією мемуариста, розмовляв українською. З огляду на мову Л. Василевський виділив навіть окремий тип українця – українця, який про все говорить українською, тобто обговорює українською не тільки етнографію, а й суспільно-політичні й культурні проблеми. Саме з цим українцем він пов’язував формування майбутньої української держави. Мемуарист писав, що у кінці XIX ст. дедалі частіше зустрічав українців, що говорили українською про все, але український політичний сепаратизм, на його думку, набрав виразніших обрисів лише у 1905–1906 рр. на тлі російського революційного руху [див.: 132, с. 33–34]. Заслуговує на увагу й переконання Л. Василевського в тому, що гасло української державної незалежності виникне таки на галицькому ґрунті, а звідтам поши-

риться на Наддніпрянщину, оскільки гасло українського політичного сепаратизму, за його спостереженнями, на Наддніпрянській Україні не прищепилося навіть серед найнаціоналістичніших осіб, так званих свідомих українців [див.: 132, с. 31]. Програма «Братства тарасівців», як і «Самостійна Україна» М. Міхновського, випали з поля зору мемуариста.

Г. де Батталія у 1860-х рр. не робив політичних чи історичних узагальнень, поставив перед собою скромну мету – поінформувати передусім поляків про творчість українського мистця, повсякчас наголошуючи на польській темі у його поезії, розглянути тогочасні польські переклади Шевченка, виконані Антонієм Гожалчинським, Владиславом Сирокомлю та Леонардом Совінським. Цю розвідку, яку з повним правом можна назвати літературним портретом⁸⁴, адже в ній творчість Шевченка висвітлено на тлі його біографії і у зв'язку з нею, барон написав одразу після розгрому Січневого повстання 1863–1864 рр., в якому брав безпосередню участь. На мою думку, цей факт біографії критика сприяв адекватному прочитанню і розумінню поета, яке у тодішньому польському середовищі не було домінуючим, але й екстраординарним його не назвеш. Досить згадати, що в Петербурзі за упокій поета молилися студенти-поляки, а на самому похороні промову польською мовою виголосив В. Хорошевський. Г. де Батталія міг прочитати це прощальне слово у часописі «Основа» [див.: 30, с. 9]. Однак він не згадав В. Хорошевського, хоча й посилався на промови П. Куліша, В. Білозерського й О. Афанасьєва-Чужбинського. Цей факт схиляє до думки, що критик ознайомився зі статтею Ксенофонта Климковича, що була написана на підставі матеріалу Лева Жемчужникова, але без промов В. Хорошевського і М. Костомарова [40, с. 193–197].

Поляки, що розуміли значення Шевченка для формування нової української ідентичності, віддавали належне його талантові, називаючи українським пророком. Вони ладні були забути криваве польсько-українське минуле заради польсько-українського союзу у боротьбі з Російською імперією. Цю думку у 4 числі львівської газети «Dziennik Literacki» за 1863 р. чітко артикулював Ян Лям. Про українську ідею Шевченка він писав так: «...нехай тільки ця ідея набуде виразніших рис, ми побачимо, що вона стане для нас стійкішим союзом, ніж урочисті угоди та споконвічні традиції» [81, с. 118]. У відповідь на цю тезу у тій же газеті з'явилося кілька анонімних публікацій, в яких або заперечувалася можливість ставити Шевченка поряд із Зигмунтом Красинським [81, с. 112], як це зробив Д. Тянячєвич, або твердилося, наче найактивніші народники і творці «гайдамацької школи» П. Куліш і Шевченко не залишать по собі нічого позитивного й не знайдуть співчуття в народі [81,

⁸⁴ В. Смілянська визначила жанр цієї праці як критико-біографічний нарис [див.: 88, с. 38].

с. 113]. У питанні Шевченкової творчості й українського майбутнього Г. де Батталія солідаризувався із львівськими семінаристами. Згодом до них приєднається і Я. Лям. Г. де Батталія зацікавився віршами Шевченка і матеріалами про поета, які зібрав семінарист Гнат Рожанський, один з ініціаторів видання «Поезії» Шевченка у двох томах накладом К. Сушкевича. Валерія Смілянська [87, с. 345] і Євген Нахлік [65, с. 408] зауважують, що саме за спонукою Гната Гвідо й написав свою працю, присвятивши її педагогові Болеславу Барановському (1844–1916). Імпульсом до появи зазначеної роботи слугувала дискусія про Шевченка на сторінках газети «Dziennik Literacki» у 1861–1863 рр., яку найповніше дослідив Є. Нахлік [67, с. 24–25].

Уже на початку своєї праці Г. де Батталія перелічив усі доступні йому джерела до біографії і творчості українського поета: публікації Шевченкових творів під назвою «Гостинець кобзаря» в альманасі «Хата» (1860), часопис «Основа» (1861–1862), журнал «Вечерниці» (1862–1863), рукопис поеми «Сон – У всякого своя доля...», працю Л. Совінського «Тарас Шевченко з додатком поеми “Гайдамаки”», вступ А. Гожалчинського до книжки його перекладів з Шевченка, щоденник Якуба Гордона, зокрема уміщену там згадку «Солдат». Польському критику була відома рецензія Феліціана Фаленського на працю Л. Совінського, біографічні статті про Шевченка Олександра Лазаревського і Михайла Чалого з «Основи» й автобіографія Шевченка у формі листа до редактора журналу «Народное чтение», відредагована П. Кулішем, у перекладі Л. Совінського, листи Шевченка до Варфоломія Шевченка у 1859–1861 рр., листування Шевченка з Я. Кухаренком, зокрема лист до останнього від 1 квітня 1854 р. Г. де Батталія звертався до «Кобзаря» 1840 р. і 1860 р. З огляду на недостатність біографічного матеріалу головне своє завдання вбачав в ознайомленні читачів із творами поета, передусім з Шевченковими ідеями.

Праця «Тарас Шевченко, його життя і твори» відіграла важливу роль в популяризації імені і творчості Шевченка не тільки серед поляків, а й серед українці Східної Галичини. Поляки в Галичині були каталізаторами не тільки ідеології народовців, а й шевченкознавства. О. Барвінський зазначив, що тернопільська молодь довідалася про життя Шевченка із польськомовної праці Г. де Батталії, яку 1865 р. з львівського часопису «Tygodnik Naukowy» видрукували окремим відбитком учасники польського академічного кружка у Львові [2, с. 83–84]. Першодрук під назвою «Шевченко, український поет» було вміщено у 1–7, 9–11, 13–18 номерах згаданого часопису за 1865 р. Про значення цієї праці для ознайомлення галицької української молоді з життям і творчістю українського мистця згадав також В. Петрикевич [див.: 73, с. IX].

Склалася начебто парадоксальна ситуація, а насправді цілком логічна, зумовлена затримкою українського національного розвитку: поляк не тільки сформулював думку про «національний геній» Шевченка [126, с. 8], поета першого ряду для України й усієї Слов'янщини [126, с. 12], а й, випередивши українців, подав основні факти біографії мистця, проаналізував усі найважливіші твори, окрім «Великого льоху» і «Марії», зокрема й заборонені в Росії, зупинився на польських перекладах. Звичайно, у цій праці багато помилок і неточностей, однак В. Маслов (Маслій) видасть російськомовний біографічний нарис про Шевченка шойно у 1874 р., а М. Чалий найповнішу тогочасну біографію поета «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» – 1882 р., приділивши в ній небагато уваги творчості мистця й згадавши працю Г. де Батталії як приклад адекватного прочитання поеми «Гайдамаки» [117, с. 248–249]. Щодо оцінки поеми «Гайдамаки» як такої, що була написана в руслі народної традиції, то погляди Г. де Батталії перегукуються і є синхронними із поглядами А. Гожалчинського, київського перекладача Шевченка. Книжка перекладів останнього вийшла дещо раніше за працю Батталії, а саме 1862 р. у Києві. У передмові до неї А. Гожалчинський написав, що український поет «оспівав і шалене гайдамацьке минуле народу так, як мусив це зробити, залишившись при цьому чистим» [128, с. XI]. Його оцінка Шевченка як пророка, справжнього християнина і батька народу, вочевидь, справила вплив і на львівського критика.

Отже, книжка Г. де Батталії є першою спробою літературного портрету Шевченка, що носить не тільки інформативний, а й полемічний характер щодо рецепції Шевченка, передусім польської й імпліцитно – про майбутнє української нації. Саме Г. де Батталія і є першим біографом Шевченка. Г. Вервес слушно підкреслив, що переоцінити цю працю «важко, якщо мати на увазі, що на той час література про Шевченка була незначна, і автор мусив проявити неабияку самостійність в судженнях, намагаючись розкрити сутність поета за його творами» [6, с. 155]. Оскільки твори Шевченка були на той час маловідомими, Г. де Батталія часто перекладав їхній зміст, подаючи цитати у польських перекладах, а за відсутності перекладу – латинкою. Саме він став одним із перших читачів Шевченка, йому вдалося зрозуміти основні ідеї поета, виявивши ті спонуки, що рухали мистцем. Важливо: Г. де Батталія на відміну від багатьох українських інтелектуалів, наприклад, П. Куліша, М. Драгоманова чи братів Андрія і Миколи Стороженків, які уважали, наче у Шевченка був недостатній рівень освіти, переносив акцент з особистості мистця на його оточення. Він зауважив, що у Східній Європі на відміну від Західної меценати рідко підтримували талановитих людей, сприяючи їхньому розвитку, навпаки, у цій частині світу талант часто був причиною морального припинення, наприклад, Шевченко мав украсти олівця, щоб мати чим малю-

вати [126, с. 12]. Прикметно, що допомогти реалізуватися Шевченкові прагнуло подружжя Кулішів: О. Білозерська мала намір пожертвувати власне віно задля освіти Шевченка, П. Куліш мав намір популяризувати твори Шевченка, видавши їх власним коштом у перекладі німецькою мовою. Заслугою Ґ. де Батталії є те, що він був одним із перших дослідників, хто підкреслив, що геній Шевченка розвивався всупереч, а не завдяки обставинам.

Виклад біографії і розгляд творчості Шевченка польського автора ґрунтується на схемі, яку запропонував О. Лазаревський [45, с. 1–10]⁸⁵, виділивши у життєписі поета п'ять періодів: дитинство (1814–1828), життя у поміщика (1828–1838), вільне життя (1838–1847), заслання (1847–1857), повернення із заслання (1857–1861)⁸⁶. Розповідь польського критика про дитинство Шевченка також базується на вище згаданій статті. Вслід за О. Лазаревським він пише, що майбутній поет народився у Моринцях (передає цю назву як Можиньці), а не в Керелівці, згадує романтичну історію про пошуки малим Тарасом залізних стовпів, повторює помилку О. Лазаревського про те, наче у Шевченка було двоє братів і дві сестри, коли насправді у нього було двоє братів і три сестри. Як і його попередник, наголошує на втраті Тарасом матері, постійних сварках та бійці в хаті Шевченків після появи мачухи, зупиняється на драматичній історії про вкрадені у квартиранта-солдата гроші, коли провини за крадіжку несправедливо приписали Тарасові, криївку, що її хлопець облаштував у сусідському садку селянина Жениха⁸⁷, про смерть батька і його заповіт, цитує вслід за О. Лазаревським вірш «А. О. Козачковському», згадує про шапку на зразок конфедератки, яку Тарас пошив собі сам і про всі етапи Тарасової науки у міщанина Губського і дяка Богорського, помилково називаючи його, за О. Лазаревським, Бугорським, наголошуючи на таких рисах характеру майбутнього поета, як впертість, незалежність, розвинена уява, боротьба за особисту свободу. Частково ці біографічні факти повторив і М. Чалий зі слів І. Сошенка в статтях в «Основі», але без тих цікавих деталей, які зустрічаємо в О. Лазаревського і Ґ. де Батталії, наприклад, про шапку типу конфедератки чи сад Желиха.

⁸⁵ Цю статтю польський критик згадав у своїй праці на 47 сторінці. Він читав її і за передруком у часописі «Вечерниці» [див.: 46].

⁸⁶ Це зауважила ще В. Смілянська. Вона відзначила, що польський критик слушно поділив вільне життя Шевченка на період 1838–1843 й так званий київський 1844–1847, повторивши помилку М. Чалого про закінчення Шевченком Академії мистецтв 1844 р. [див.: 87, с. 41].

⁸⁷ Насправді має бути «Желиха». Цю помилку з'ясував О. Кониський [див.: Кониський О. Подорож в рідні села Шевченка // Шевченків світ. – 2020. – Вип. 13. – С. 10].

Звільнення з кріпацтва критик подає за автобіографією Шевченка для редактора «Народного чтенія». Зі спогадів І. Сошенка, записаних М. Чалим, Г. де Батталія довідався про те, що Шевченко занедбав науку в Академії мистецтв й розладнав одруження свого товариша з німкенею Марією Іванівною Європеус. Інформацію про викриття Кирило-Мефодіївського братства, зрадника Петрова й заслання Шевченка, зокрема про його перебування у Новопетровському укріпленні автор запозичив зі щоденника Якуба Гордона [81, с. 119–120]⁸⁸ і з листа мистця до Я. Кухаренка від 1 квітня 1854 р., який було опубліковано у 10 числі «Основи» за 1861 р., про що згадано у тексті. Ознайомившись із редакційною приміткою до поеми «Кавказ», що була надрукована в часописі «Вечерниці»⁸⁹, дослідник уважав, що саме цей твір був причиною Шевченкового нещастя. Інформація Я. Гордона була істотною для Г. де Батталії, який, як і Я. Гордон, помилково називав Новопетровське укріплення, в якому перебував Шевченко, Маршлак замість Мангишлак. Польський критик був ознайомлений зі щоденником Шевченка, йому відоме було точне датування цього журналу: червень 1857 – липень 1858. На його підставі заторкнув і проблему пияцтва поета, вважаючи, що цей недолік був зумовлений засланням, браком товариства, роботи, відірваністю від батьківщини, бідністю Шевченка-солдата. Цю інформацію підтверджує й лист Шевченка до Я. Кухаренка від 22 квітня 1857 р.⁹⁰, що його міг читати біограф. Автор першого літературного портрету Шевченка назвав становище поета на засланні нестерпним, а його душевний стан – розпачливим. Польський критик, мабуть, читав бодай частково щоденник мистця, опублікований у 5–9, 11–12 числах «Основи» за 1861 р. та в 1–8 за 1862 р. Біографічну канву (хай схематичну) від звільнення з солдатчини і до прибуття поета до Москви, згодом і Петербурга реконструював саме за щоденником.

Важливим джерелом інформації для Г. де Батталії були листи Тараса до його родича Варфоломія Шевченка, написані у 1859–1861 рр. й уміщені у другій подачі статті М. Чалого [113, № 6, с. 5–25]. На підставі цих листів критик писав про плани поета переселитися в Україну, купити землю, збудувати власний дім й одружитися з селянкою Харитою. Останнє прагнення мистця дивувало Г. де Батталію не менше, ніж Варфоломія, бо обоє усвідомлювали, що селянка не могла зрозуміти українського пророка. З листів Шевченка до Варфоломія автор польської праці дізнався й

⁸⁸ Дещо ширші відомості про братство зустрічаємо в «Спогадах з моєї молодості» Г. Батталії, в яких він порівнює братчиків із польськими філаретами [див.: 81, с. 18].

⁸⁹ У примітці сказано: «З жалю за своїм другом написав Шевченко поему Кавказ, за котору цар Миколай оддав его в солдати на вічні часи, 1847 року» [див.: Вечерниці. – 1863. – № 13. – С. 98].

⁹⁰ Листи Шевченка // Основа. – 1861. – № 10. – С. 7.

про наречену поета Ликеру Полусмак, котра виявилася ще гіршою за Хариту, бо попри те, що вміла читати, відзначалася грубою та нешляхетною поведінкою. За матеріалами другої статті М. Чалого в «Основі» Г. де Батталія відтворив приїзд Шевченка до Керелівки після звільнення із заслання, його зустріч із сестрою Яриною і перебування в Корсуні у В. Шевченка. Останні дні життя поета висвітлено за статтею К. Климковича, що була переробкою публікації Л. Жемчужникова про останні дні і похорон українського пророка: польський автор згадав і про лікаря Барі, і про вітальну депешу, яку на свій день народження мистець отримав із Харкова.

З ранніх творів поета Г. де Батталія особливу увагу звернув на антипольські поеми «Тарасова ніч» та «Гайдамаки», дійшовши висновку, що поет не реабілітовував гайдамаків, а подавав історичні факти так, як їх розумів український народ і пояснювала традиція. На його думку, антипольський рух українського козацтва був наслідком польської релігійної нетолерантності. Водночас публіцист не обійшов мовчанкою і виродження українського козацтва, яке деморалізувалося, воюючи з невинними польськими жінками і дітьми. Головним текстом, з яким полемізував Г. де Батталія, була рецензія Ф. Фаленського на студію Л. Совінського і його переклад поеми «Гайдамаки». Критик доводив, що Шевченко був селянським Байроном навиворіт, послідовником Герострата, зорієнтованим на руїну. У цій рецензії згадувався й П. Куліш, що начебто виправдовував Шевченкове потрактування гайдамаччини, тому рецензія Ф. Фаленського швидше за все була й одним із джерел «Мальованої гайдамаччини» П. Куліша. Г. де Батталія все ж відчув упередженість рецензента, який і в питаннях Шевченкової біографії не відзначався об'єктивністю, зокрема засуджував панського службу за те, що той, захопившись малюванням, ледве не спалив своєму панові хату в Вільні. Про цей епізод з життя Шевченка обидва польські критики дізналися з автобіографії Шевченка, написаної для редактора журналу «Народное чтение». Л. Совінський переклав цю автобіографію й умістив у власній студії [131, с. V–XV]⁹¹. Ф. Фаленський писав, наче життя Шевченка після викупу із кріпацтва йшло, як по маслу [127, с. 162], він не згадав про заслання поета і вирок йому царя Миколи I. З нинішньої перспективи такий спосіб подачі матеріалу можна розцінювати як маніпуляцію, яку демаскував Г. де Батталія, подаючи біографію українського мистця без лагун.

Польський біограф Шевченка підкреслив, що у поемі «Гайдамаки» поет не закликав своїх читачів до помсти ворогові, а мав на меті правдиво

⁹¹ Крім Л. Совінського «Автобіографію» Шевченка переклав також Іполит Скімборович. Її було опубліковано у місячнику «Księga Świata» того ж 1860 р., що й студію Л. Совінського [див.: 65, 384–386].

розповісти про перебіг подій, щоб застерегти обидві сторони конфлікту. Аналогічно, за Г. де Батталією, поему «Тарасова ніч» не можна називати «канібальською епопеєю». Цього разу він полемізував уже з Л. Совінським, який писав, наче ця поема «вирвалася не з грудей людини, а з горла ворона» [131, с. LIII]. Образ круків, що у тексті Шевченкової поеми налетіли «вельможних будити», перекладач трактував як канібалізм. Г. де Батталія заперечував таке розуміння. На його думку, поет оплакував кровопролиття, але при цьому показував історію з української сторони, використовуючи традиційні (фольклорні) образи. Водночас критика обурила негативна характеристика у поемі «Гайдамаки» конфедератів, людей шляхетних і шляхтичів. Він назвав цей сюжет пасквілем, в якому захисники Польщі постають звичайнісінькими грабіжниками. З його точки зору, в цьому виявилася легковажність Шевченка, бо в такий спосіб поет розпалював в українських селянах ненависть до поляків, а така тактика є неприпустимою для освіченої людини. Окремо наголосив і на такому анахронізмі, як згадка у зв'язку з конфедератами пісні 1797 р. «Мазурка Домбровського». Автор літературного портрету не взяв до уваги, що карикатура була близькою Шевченкові, який у своїй творчості вдавався не тільки до іронії, а й до сатири, сарказму, гротеску. Карикатурними у його поезії постають не тільки цар Микола I і його дружина Олександра Федорівна, карикатурними рисами наділений не тільки Петро I (чи радше пам'ятник імператору), Катерина II, а й Б. Хмельницький, оточення останнього гетьмана К. Розумовського, уся зрусіфікована українська еліта і навіть носії української пам'яті-кобзарі.

Щодо промови благочинного, то Г. де Батталія інакше, ніж Шевченко, дивився на причини кривавого 1768 р., наголосивши на втручанні Росії: «Причиною тих убивств були московські рублі» [126, с. 35]. При цьому критик на відміну від Я. Гордона твердив про неоднорідність гайдамацького середовища: Іван Гонта, на його думку, не брав російських грошей. Найголовніше: Г. де Батталія дійшов висновку, що хай поема «Гайдамаки» не надто поетична, але її значення переростає поезію, бо вона є твором для українського народу, який сприймає її серцем, почуттями [126, с. 40]. Загалом найдовершенішим раннім твором Шевченка критик уважав «Катерину», полемізуючи з А. Гожалчинським щодо значення слова «москаль» у цій поемі, доводячи, що Шевченко мав на увазі не солдатів, а росіян. З цієї причини й «Москалеву криницю» переклав як «Солдатська криниця». Щодо творів на історичну тему, то найдовершенішим з-поміж них уважав «Гамалію». Подібну оцінку цій поемі дав і Ф. Фаленський в іншій своїй рецензії на переклад «Кобзаря» В. Сирокомлі, що була опублікована у тому ж часописі «Biblioteka Warszawska», але вже у I числі за 1863 р. Про неї Г. де Батталія у своїй праці не згадав, можливо, тому, що його оцінка поем «Катерина» і «Наймичка» не надто

відрізнялася від оцінки Ф. Фаленського. Різниця полягала в тому, що останній надавав перевагу «Наймичці» перед «Катериною».

Твори, написані Шевченком до арешту Кирило-Мефодіївського братства, Г. де Батталія назвав київськими і вільнодумними. У них, за його спостереженням, поет декларував власні політичні засади. До цього періоду він відніс такі твори, як «Невольник» (це редакція 1859 р. поеми 1845 р. «Сліпий», про що критик не знав), «Кавказ», «Сон – У всякого своя доля...», «Холодний Яр», «Чигрине, Чигрине...», окремо «Суботів» і послання «І мертвим, і живим...». Саме ці тексти назвав «дзеркалом душі поета» [126, с. 41]. Згадав він і поему «Ян Гус» («Єретик»), у 1 числі «Основи» за 1860 р. було опубліковано її уривок – «Послання Шафарикові». У поемі «Кавказ» польський критик відмітив релігійну толерантність Шевченка, зазначивши, що й до своєї віри мистець був прив'язаний [126, с. 41], хоча й не розумів, що вістря критики Шевченка у цій поемі було спрямоване проти російського варіанту православ'я. Сцену «генерального мордобиття» з поеми «Сон – У всякого своя доля...» Г. де Батталія порівняв із закінченням поеми А. Міцкевича «Дяди», зауваживши, що Шевченковому твору бракує художньої глибини польського пророка. Однак й попри відсутність, у його розумінні, духовного лету відзначив прості й живі образи поеми [126, с. 45]. Про велич українського літератора, на його думку, свідчать два твори – поема «Катерина» й «Сон – У всякого своя доля...». У першому вражає мистецьке виконання, у другому – поетична фантазія мистця. В обох творах наявні великі ідеї. У таких творах, як «Чигрине, Чигрине...», «Суботів» і «Холодний Яр» польський автор акцентував на Шевченковій антипатії до ляхів і москалів, а також на його ідеалі незалежної і вільної України. Послання «І мертвим, і живим...» оцінив не надто високо, зазначаючи, що в інших творах думка про служіння вітчизні висловлена досконаліше. Попри цей недостатньо аргументований висновок, бо критик не назвав жодного іншого твору на згадану тему, він все ж відмітив у посланні сильний критичний пафос щодо невірних синів України, дидактизм і моралізаторство без жодних поетичних прикрас. Польський автор дійшов висновку, що у творах періоду «трьох літ», зокрема в поемах «Кавказ» і «Сон» поет відмовився від народних форм, тому українському селянському загалові зрозуміти мистця було складно. Високо натомість поставив поему «Невольник», що була вперше опублікована в 4 числі «Основи» за 1861 р. З творів періоду заслання детально зупинився на поемі «Чернець», яку прочитав у 3 числі часопису «Вечерниці» за 1863 р. Передрук твору було зроблено з першого номера «Основи» за 1861 р. В обох була присвята П. Кулішу, про що не забув поінформувати своїх читачів Г. де Батталія.

Про російські твори українського пророка критик дізнався зі статті Михайла Лазаревського про прозаїчні твори Шевченка російською мо-

вою, в якій був перелік усіх російських повістей з «Повістю про безродного Петруся» включно [47, с. 142–143]. Уживання поетом російської мови Ґ. де Батталія трактував як наслідок заслання, коли над поетом здійснювався постійний нагляд [126, с. 48]. Уважав, що після солдатчини Шевченко вже не сягнув вершин свого мислення, але створив кілька довершених творів. Критик проаналізував поеми «Неофіти», «Москалева криниця», також «Відьму», яку помилково відніс до позасланчого періоду Шевченкової творчості й переклав як «Привид». Найнижче оцінив «Москалеву криницю», не спостерігши у цьому творі якоїсь виразної моральної, політичної чи соціальної думки. Окремо спинився на «Предсмертних думках» Шевченка, з якими ознайомився у 5 і 6 числі «Основи» за 1861 р. У цьому циклі було зібрано ліричні вірші, написані після повернення поета із заслання до Петербурга, зокрема й останній «Чи не покинуть нам, небого...», який Ґ. де Батталія згадав без назви. Перший біограф Шевченка писав, що в цих ліричних віршах особливу роль відіграють почуття, але є в них і глибокі філософські роздуми [126, с. 55]. Окрему увагу приділив «Давидовим псалмам», які читав у «Кобзарі» (1860), перелічивши у своїй праці всі твори, що увійшли до останнього прижиттєвого видання Шевченка. Він полемізував із Л. Совінським, котрий твердив, наче перекладені Шевченком псалми хоча й майстерні, проте лякають читача [131, с. XLVIII]. Ґ. де Батталія зазначив, що не знає, як реагувати на твердження, наче якийсь із псалмів царя Давида нагонить на читачів страх [126, с. 54]. Також він помітив, що цензура у багатьох місцях вилучила з псалмів небажаний текст, про що свідчать крапки. Критик мав на увазі пропуски в псалмах «Боже, нашими ушима», «Пребезумний в серці скаже», «Меж царями-судіями», «На ріках круг Вавилона» у «Кобзарі» (1860).

Праця Ґ. де Батталії прислужилася не тільки іншим дослідникам творчості Шевченка, творцям наукового шевченкознавства, зокрема В. Маслову (Маслію), М. Чалому, Й.-Ґ. Обристові, а й передусім галицькій молоді, зокрема й українського походження. Щоб належно пізнати пророка, критик радив полякам читати Шевченка гражданкою, уважав, що пізнати поета важливо, оскільки цей мистець є носієм нової української ідентичності, ідентичності, яку приміряють на себе інтелігентні українці, зокрема українці-галичани, переважно семінаристи. Зрозуміло, що при цьому автор праці уживав етнонім «русин». Польський критик не тільки відчув, що поезія Шевченка є майстерною, не тільки першим намагався показати творчість українського поета на тлі його біографії й в історичному контексті, а й розгледів той «горизонт сподівань», який був закритим для багатьох зрусифікованих або й сполонізованих етнічних українців у другій половині XIX ст. – горизонт української ідеї.

Нестійка національна ідентичність і нечитачі Шевченка в Галичині

Сприйняття/розуміння чи навпаки несприйняття/нерозуміння Шевченка значною мірою свідчило про ідентичність, що її обирали інтелектуали-галичани у 1860–1870-х рр. У 1880-х рр. переходи між таборами полонофілів, москвофілів (русофілів) й українофілів припинилися [див.: 84, с. 117]. Траплялося й так, що захоплення Шевченком у юному віці змінювалося зневагою у дорослому. Саме так було у випадку діяча Самбірської громади Володимира Стебельського або учасника Перемишльської громади Йосипа Вітошинського, останній емігрував до Росії [89, с. 7]. Організуючи громаду, В. Стебельський листувався з Д. Танякевичем⁹². У посланні від 3 грудня 1863 р. писав: «...як колись заговорить ця широка українська душа, обнявши добрим своїм оком усі незабутні твори безсмертного Тараса!» [79, с. 282]. Шевченківські ремінісценції містяться також у його вірші під назвою «Дума з поеми Апостоли», присвяченому Д. Танякевичу⁹³: «Чи навіки слава спить», «Степи мої, гори мої / Слезоньками мила!», «Ми плем'я Богданове, / Тараса дружина! – / Нас родила ширинь степу, / Вчила нас руїна!» або: «Що ми, що ми? – Прометей, / Заковані в пута, / Посіяли ми надію, / Та не зійде рута» [79, с. 284–286]. В. Стебельський – письменник і журналіст, що публікувався у часописах «Мета» і «Нива», працював у сатирично-політичному часописі «Страхопуд», співпрацював з журналами «Kurier Lwowski» й «Kurier Codzienny», в юності був народовцем, потім став москвофілом, а з середини 1870-х перейшов до полонофілів, відтоді писав переважно польською мовою. Скінчив життя самогубством. А. Вахнянин твердив, що Б. Дідицький використовував В. Стебельського у боротьбі проти молодих народовців [див.: 5, с. 111]. Про зміну ідентичності В. Стебельського писав і Ю. Чайківський [див.: 114], й І. Франко [див.: 112], і О. Серeda у спробі полібіографічного дослідження. Останній розглянув також нестійку національну ідентичність Б. Дідицького й К. Климковича. Саме метаморфози К. Климковича від українського народовця, що редагував часопис «Мета», впроваджуючи в ньому фонетичний правопис (а це дорівнювало справі національного значення), до російського панславізму у якості співредактора російськомовного часопису «Славянская Заря», який виходив у Відні, згодом повернення до української ідентичності, були шокуючими [див.: 84, с. 112–113]. О. Серeda обстоює позицію тих дослідників, які «шукають

⁹² Листування між В. Стебельським і Д. Танякевичем проаналізував О. Серeda [див.: 84, с. 106–110].

⁹³ Шевченківські алюзії і ремінісценції в «Думі...» В. Стебельського проаналізував Є. Нахлік [див.: 66, с. 406].

джерела панросійських тенденцій не в рублевих субсидіях, а радше в інтелектуальних контактах, ідейному кліматі та політичному контексті тої епохи» [84, с. 114]. Однак матеріал часто пручається. Знаючи історію редагування К. Климковичем часопису «Мета», його не надто зразкову поведінку разом із В. Шашкевичем, а також борги часопису, можна зрозуміти, чому після одруження 1867 р. він береться за редагування російського журналу. Крім того, українським інтелектуалам в силу обмеженості українського інтелектуального поля складно було проявити власні інтелектуальні спроможності, тому вони проявляли їх в чужому середовищі. Коли нині дослідники пишуть про якийсь особливий галицький варіант української ідеї [84, с. 112], то вартувало б точніше окреслити цю інакшість. І.-П. Химка вважає, що українська ідея трансформувалася, потрапивши до Галичини. І це очевидно, бо не можна розцінювати рух української ідеї із Наддніпрянщини в Галичину як суто механічний, а саму ідею як незмінну концепцію. Безперечно, галичани в умовах Австрійської монархії відкрили для української ідеї «вікно можливостей» [84, с. 105], передусім ідеться про перетворення «літературного» націоналізму в політичний. Однак чи є сенс говорити, що в даному разі ідеться вже про зовсім іншу ідею? І.-П. Химка трактує цю інакшість так: галичани на відміну від наддніпрянців трактували українців як щось зовсім відмінне від росіян. Однак, як свідчить досвід старорусинів зразка М. Устияновича чи представників молодшого покоління, як В. Стебельський чи К. Климкович, стійка українська ідентичність галичан сформувалася не одразу. Фактично вона кристалізувалася протягом усієї другої половини XIX ст., коли українська інтелігенція Галичини боролася із москвофільством на тлі рішучого протиставлення не тільки полякам, а й радикалізмові зразка М. Драгоманова, який не міг відмовитися від подвійної ідентичності, чого не скажеш про наддніпрянців – правобережця В. Антоновича і лівобережця М. Лисенка.

Думка про те, що Україна неможлива в межах Російської імперії з'явилася вже у середовищі кирило-мефодіївців. Недаремно Георгій Андрузький 1850 р., перебуваючи на засланні в Петрозаводську, писав: «Чтобы создать Украину, нужно рушить Россию, а она укрепилась веками» [34, т. 2, с. 580]. Однак в силу різних причин: чи то любові до російської культури, в межах якої формувалася особистість інтелектуала, як це було у випадку П. Куліша чи М. Драгоманова, або відчуття руського кореня, спільної для росіян і українців традиції, якій загрожує полонізація, як це бачимо у випадку М. Устияновича, українська ідея як на Наддніпрянщині, так і в Галичині спочатку спиралася на змішану ідентичність її носіїв. Саме поезія Шевченка була чинником формування української ідентичності, яка від літературної, романтичної форми еволюціону-

вала до політичної, що мала сприятливий ґрунт в монархії Габсбургів, де різні народи могли вільно конкурувати між собою.

О. Середа слушно пов'язує вироблення стійкої національної ідентичності з інституалізацією українського життя в Галичині, говорить про Шевченкові вечорниці як узвичаєну практику вже від 1870-х рр., про докорінну зміну в системі шкільної освіти, коли з появою читанок О. Торонського (1868), О. Барвінського (1871) й О. Партицького (1871) школа не приглушувала національних почуттів школярів. 1893 р. мова селян взагалі стала мовою навчання в українських школах Галичини [28, с. 71]. До цього варто додати появу «Просвіти» й НТШ, а також наявність кадрів для налагодження української школи в Галичині. Безперечно, творчість Шевченка була вагомим фактором вироблення стійкої української ідентичності у середовищі галицьких інтелігентів. О. Середа прямо пов'язує появу першого покоління галицько-українських діячів наприкінці 1870-х рр. з тим, що вони систематично вивчали творчість Шевченка [див.: 84, с. 118]. Варто додати, що у той час лектура серед молоді, зокрема серед жінок була не найвищої якості. У своїх спогадах У. Кравченко (Юлія Шнайдер), що вчителювала у містечку Бібрка 1881/1882 р. подала яскравий образ читання молодой панночки Жолі, яка цікавилася винятково кримінальною й еротичною літературою. Серед її авторів був Еміль Габоріо, що писав кримінальні романи, Ежен Сю з його «Таємницями Парижа» й Поль Феваль з «Таємницями Лондона». У. Кравченко намагалася переконати свою ученицю, що її бібліотека є архівом поліцейських актів, що така лектура убиває вищі людські пориви [див.: 39, с. 225], але ці намагання не знайшли в Жолі відгуку. Сама ж мемуаристка читала «Іліаду», «Божественну комедію», «Гамлета», «Фауста», вірші Сковороди й роман О. Дюма «Граф Монте-Кристо», віддаючи перевагу тій літературі, що розвиває особистість.

Здається, несприйняття Шевченка в середовищі освічених галичан у другій половині XIX ст. пояснювалося й чіткою Шевченковою національною ідентичністю. Досить послатися на спогади К. Устияновича, який на відміну від В. Стебельського пройшов іншу еволюцію – від москвофіла до українського патріота, народовця: «Що? Як? І я перевертень? І був часами такий розлад в моїм серці, що я стававсь до всякої праці неспосібним, переставав ходити до Раєвського, не вчашав між Слов'ян, не ходив до академії, а мучивсь і бився з роями гадок, що неначе оси обсіли мою душу» [106, с. 19]. Недаремно К. Студинський згадував про участь К. Устияновича в концерті в пам'ять М. Шашкевича, підсумовувавши: «Устиянович, невеликий мущина, з чорною бородою, з рум'яним, усміхненим обличчям, був не тільки великим малярем, але й добрим поетом і декламатором. Таких, як він, промовців і декламаторів я в моєму житті чув не багато. Він поривав за собою своїм огненним словом, а його життя

йшло заодно в парі з його думками. Була це людина, що в житті кривити не вміла» [96]. Еволюція К. Устияновича від панславізму до українізму була досить тривалою. Він розмальовував церкви на Холмщині й був свідком русифікаторської діяльності галичан на цих етнічних українських землях. Перебуваючи в Петербурзі, зрозумів нещирість росіян, повернувся в Галичину, де під впливом лектури Шевченка й інших українських письменників повернувся до українства. Разом із М. Диметом у 1872 р. перебував у Києві, де малював образ «Воскресіння» для Лаврської друкарні. Тут познайомився з В. Антоновичем, М. Старицьким, М. Лисенком, П. Чубинським [86, с. 171] й став, за висловом М. Кордуби, «першим піонером з *галицького боку* культурно-національного єднання Галичини з Наддніпрянщиною» [86, с. 172].

І. Франко швидко зміну національної ідентичності галичан у ХІХ ст. пояснював тим, що «вони бачили перед собою якусь абстрактну Русь, а не бачили живого, конкретного руського люду з його потребами <...>. І для того у самого Головацького і у цілого його покоління був можливий такий швидкий і різкий поворот від формального і абстрактного націоналізму малоруського до такого ж формального і абстрактного націоналізму “общерусского”, а відти вже був тільки один малий крок до конкретного обмосковлення» [111, с. 330].

За спостереженням Я. Грицака, москвофіли виникли внаслідок полонізації Галичини. Це були люди, які уважали, що «краще втопитися у російській літературі, ніж у польській калабані», які прагнули довести, що мають за собою такі ж давні політичні й культурні традиції, як поляки [див.: 24, с. 75]. Водночас москвофіли відчували зв'язок з Росією через православ'я й церковнослов'янську мову. Уже було сказано, що позиції москвофілів у 1860–1870-х рр. були досить сильними, саме вони керували Галицько-руською матицею, контролювали діяльність Народного дому й мали більшість у «Руській бесіді». У 1871–1878 рр. москвофілам належала 181 народна читальня в селах, тоді як українській – 8 [див.: 24, с. 75].

Серед тих, хто визнавав талант Шевченка, хоча й уважав поета недостатньо освіченим, був також відомий москвофіл Пилип Свистун, автор суперечливої брошури про значення Шевченка для Галичини. Остання після першодруку у 1885 р. витримала кілька перевидань, вочевидь, не без підтримки російської сторони. М. Павлик позитивно сприйняв маніпулятивні твердження П. Свистуна про те, що твори Шевченка зблизили й зближатимуть у майбутньому русинів до руського (російського) світу, паралельно збудивши симпатії руської (російської) інтелігенції до народу [71, с. 19]. І. Франко також уважав, що Ф. Свистун «не завагався піднести національне значення Шевченка також для москвофілів» [110, с. 414]. У Галичині склалася ситуація, що нагадувала ситуацію в Росії, коли Шевченко уважався і поетом малоросіян, і поетом великоросів з тією різни-

цею, що москвофіли начебто становили в Галичині якусь окрему націю, збіжну з росіянами.

Інша частина галицьких інтелектуалів, зокрема В. Петрикевич назвали працю П. Свистуна пасквілем, «в яким автор вороже і некорисно оцінює вплив поезії Шевченка на моральний і суспільний розвій молодіжи» [73, с. LIII], бо поезія Шевченка не деморалізувала галицьку молодь, навпаки, відігравала роль чи не головного чинника у становленні її національної свідомості, суперечачи твердженню П. Свистуна про те, що Шевченко споріднений з російськими нігілістами, соціалістами й анархістами. Водночас автор брошури характеризував поета як носія ліберальних поглядів, кваліфікуючи окремі його твори, особливо поему «Марія» як шкідливу й небезпечну. Він стверджував, що питання про те, чи є Шевченко носієм національності, належить до дуже складних і невизначених [83, с. 132–133]. Загалом П. Свистун допускав існування українізму винятково в літературі чи культурній сфері, обмежуючи ними й значення Шевченка. А така позиція фактично була повтором малоросійського дискурсу на тему Шевченка-поета для простолюду. Попри стійке нерозуміння творчості Шевченка для формування окремішньої від російської української ідентичності, що поширювалася й на галичан, П. Свистун, як і М. Ригельман з Наддніпрянщини, називав поета шляхетною особистістю, не заперечуючи існування великої кількості пошановувачів таланту поета в Галичині.

Загалом думка про Шевченка як поета для простолюду, поета невідробленого таланту була в Галичині не такою популярною, як на Наддніпрянщині. Галицькі народовці, зокрема Д. Таянчевич були першими, хто поставив Шевченка в одному ряду з такими величинами, як Шекспір, повторивши думку П. Куліша про співмірність таланту українського поета з талантом А. Міцкевича і О. Пушкіна. Галичани все ж не страждали від комплексу національної меншовартості так, як наддніпрянці. І в цьому велику роль відіграло українсько-польське протистояння в монархії Габсбургів. Водночас галицькі інтелектуали у другій половині XIX ст. розуміли Шевченка не як того, хто передав досвід покріпаченого селянства, а як того, хто висловив ідеали українців, передусім українське прагнення бути окремішньою нацією, рівною серед рівних. Прикметно, що цей демократичний національний ідеал Шевченка залишається актуальним й нині.

Література

1. *Арсенич П.* Традиції народних вшанувань Тараса Шевченка на Прикарпатті // Народна творчість та етнографія. – 2002. – № 3. – С. 21–35.

2. *Барвінський О.* Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – Нью-Йорк–К.: Смолоскип, 2004. – Т. 1. – Ч. 1–2. – 528 с.
3. *Барвінський О.* Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька; коментар Б. Янишина; ред. Л. Винар, М. Жулинський. – Нью-Йорк–К.: Вид. дім «Стилос», 2009. – Т. 2. – Ч. 3–4. – 1120 с.
4. *Вагилевич І.* Замітки о руській літературі // Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – К.: Дніпро, 1965. – С. 158–170.
5. *Вахнянин А.* Спомини з життя / Зладив К. Студинський. – Л.: Накладом видавця. З печатні В. А. Шийковського, 1908. – 138 с.
6. *Вервес Г. Т. Г.* Шевченко і Польща. – К.: Дніпро, 1964. – 192 с.
7. *Верхратський І.* З первих літ народовців (1861–1866) // ЗНТШ. – 1915. – Т. СХХІІ. – С. 79–102.
8. *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані /* Ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк–Торонто: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. – 326 с.
9. *Виховниця* поколінь Костантина Малицька: громадська діячка, педагог і письменниця. – Торонто: Накладом Світової федерації українських жіночих організацій, 1965. – 126 с.
10. *Возняк М.* До вияснення національних поглядів Якова Головацького в 1848 р. (Перша редакція «Розправи о язиці южнорускім і его нарічїях») // ЗНТШ. – 1914. – Т. СХХІ. – С. 133–172.
11. *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна: вісник письменства, мистецтва, науки і громадського життя. – 1923. – № 10. – С. 139–148.
12. *Возняк М.* Недрукована автобіографія Володимира Шашкевича. – Л.: Друкарня І. Айхельбергера, 1911. – 29 с.
13. *Возняк М.* Останні зносини П. Куліша з галичанами // ЗНТШ. – 1928. – Т. СХLVIII. – С. 165–240.
14. *Возняк М.* Шевченко й Галичина (Слід зацікавлення Шевченка Галичиною в 1843 році) // Україна: Наук. журнал українознавства. – 1930. – Кн. 3–4 (40). – С. 66–72.
15. *Возняк М.* Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Л.: Вид. спілка «Діло», 1924. – 178 с.
16. *Глушко С.* Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужниковим (1854–1877 рр.) // Україна: Наук. двохмісячник українознавства. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 163–180.
17. *Голдак Т.* Вшанування пам'яті Тараса Шевченка українцями Перемишля в другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2014. – Вип. 25. – С. 73–85.
18. *Голик Р.* Згадати час і простір: мемуаристика й література подорожей у галицькій культурній традиції // Стратегії мемуарної та манд-

рівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX – першої половини XX століття. Колективна монографія / Відп. ред. Т. Пастух. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2020. – С. 472–561.

19. *Головацький Я.* Пам'ять Маркіяну-Руслану Шашкевичу // Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – К.: Дніпро, 1965. – С. 205–209.
20. *Головацький Я.* Пережитое и перестраданное // Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – К.: Дніпро, 1965. – С. 229–285.
21. *[Головацький Я.]* Частина листу високоповажного професора ві Львівському університеті Якова Федоровича Головацького до редактора (30 січня 1862 р.) // Основа. – 1862. – № 7. – С. 68–72.
22. *Гординський Я.* До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в. – Л.: Накладом НТШ, 1917. – 264 с.
23. *Граматка П.* Куліша. – Санкт-Петербург: Друкарня П. А. Куліша, 1861. – 68 с.
24. *Грицак Я.* Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
25. *[Дедицький Б.]* Своежизньевые записки Богдана А. Дедицкого. – Л.: Печатня Ставропигийского Института под управлением М. Рефця, 1908. – Ч. 1, 2.
26. *Дудко В.* Стаття Івана Лашнюкова «Об отношении галицких русинов к соседям» (1862): атрибуція, проблематика, контексти // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10–11. – С. 362–368.
27. *Дудко В.* Яків Головацький і петербурзький журнал «Основа» (1861–1862) // Шашкевичіана. Збірник наукових праць. – Л.–Вінніпег, 2000. – Вип. 3–4. – С. 267–269.
28. *Єсельчик С.* Історія України. Народження модерної нації / Авториз. пер. з англ. А. Цимбал. – К.: Laugus, 2011. – 376 с.
29. *Єфремов С. О.* Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876–1907) / Упоряд., вступ. ст. І. Гирич; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, Ін-т рукоп. НБУ ім. В. Вернадського. – К.: Темпора, 2011. – 790 с.
30. *Жемчужников Л.* Воспоминание о Шевченке, его смерти и погребении // Основа. – 1861. – № 3. – С. 1–21.
31. *З кореспонденції* Дениса Зубрицького (рр. 1840–1853) / Подав Др. Кирило Студинський // ЗНТШ. – 1901. – Т. XLIII. – С. 1–66.
32. *Загайкевич Б.* Культ Шевченка в Галичині до Першої світової війни // ЗНТШ. – 1962. – Т. CLXXVI. – С. 253–262.
33. *Зварич П.* Спомини (1877–1904). – Вінніпег: Вид. спілка «Тризуб», 1976. – 239 с.

34. *Кирило-Мефодіївське товариство*: у 3 т. / АН УРСР. Археогр. комісія. Ін-т історії; Центр. держ. іст. архів; Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1990.
35. *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів 1897–1906: українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП) / Ред. М. Антонович. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 224 с.
36. *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49* / Видав Др. К. Студинський. – Л.: Накладом НТШ, 1905. – 463 с.
37. *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62* / Видав Др. К. Студинський. – Л.: Накладом НТШ, 1905. – 592 с.
38. *Костомаров Н.* Правда полякам о Руси // *Основа*. – 1861. – № 10. – С. 100–112.
39. *Кравченко У.* Спогади учительки. – Коломия: Загальна книгозбірня, 1936. – 314 с.
40. *Кс. Кл.* Згадка за Шевченка; его смерть и похороны: Після Л. Жемчужникова // *Вечерниці*. – 1862. – № 22. – С. 193–197.
41. *Климкович К.* Становище Русі супротив лядсько-московської борби // *Мета*. – 1863. – № 1. – С. 61–83.
42. *[Куліш П.]* Листи з хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко, яко поэт народній // *Основа*. – 1861. – № 3. – С. 25–32.
43. *Куліш П.* Передне слово до громади: Погляд на українську словесность // *Хата: [Альманах]*. – Петербург: Друкарня П. А. Куліша, 1860. – С. VII–XXII.
44. *[Куліш П.]* Соборное послание Кулиша Галичанам // *Киевская старина*. – 1898. – Т. LXIII. – № 10. – С. 115–117.
45. *Лазаревский А.* Детство Шевченка (1814–1828): Материалы для биографии Т. Г. Шевченка // *Основа*. – 1862. – № 3. – С. 1–10.
46. *Лазаревський.* Дитинний вік Шевченка (1814–1828) // *Вечерниці*. – 1863. – № 7. – С. 55–56. – № 8. – С. 63–64. – № 9. – С. 71–72.
47. *Лазаревский М.* Извещеие о прозаических сочинениях Т. Г. Шевченко на великорусском языке // *Основа*. – 1862. – № 3 – С. 142–143.
48. *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споминів. – Л.: Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1926. – 736 с.
49. *Лепкий Б.* Казка могого життя. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. – 416 с.
50. *Листи Данила Тянякевича до Михайла Драгоманова (1876–1877)* / Зладив і видав М. Павлик. – Л.: Загальна друкарня, 1906. – 35 с.
51. *Листи Шевченка* // *Основа*. – 1861. – № 10. – С. 3–16.
52. *Листування Я. Головацького з О. Бодянським (1843–1876)* / За ред. Ф. Савченка // *За сто літ: Матеріяли з громадського і літературного*

життя України XIX і початків XX століття. – Х.–К.: Держвидав України, 1930. – Кн. 5. – С. 121–170.

53. *Лозинський М.* Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв. // Україна: Наук. двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 83–90.
54. *Макарушка О.* Початки нового українського письменства в Галичині // Україна: Наук. двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 41–46.
55. *Маковей О.* Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Л.: Друкарня НТШ, 1911. – VI, 591 с. – (Українсько-руська бібліотека / Філол. секція НТШ; т. 8).
56. *Маковей О.* Історія одної студентської громади. – Л.: Друкарня В. А. Шийковського, 1912. – 29 с.
57. *Максимович М.* О стихотворениях Червонорусских // Киевлянин: [альманах]. – К.: Университетская типография, 1841. – Кн. 2. – С. 119–152.
58. *Максимович М.* Письма о Киеве: от Максимовича к Погодину. – М.: Типография М. П. Погодина, 1869. – 90 с.
59. *Макух І.* На народній службі: Спогади. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с.
60. *Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т. / Редкол.: ... А. Лашенко (голова) та ін. – К.: Видавництво «Музична Україна», 2003. – Т. 1 / Упоряд., передм. та комент. Р. Пилипчука. – 344 с.*
61. *Москвофільство: Документи і матеріали / За заг. ред. С. А. Макарчука. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 236 с.*
62. *Мудрий М.* «Згадки з життя свого і своєї родини»: спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини XIX століття // ЗНТШ. – 2006. – Т. ССІІ. – С. 708–762.
63. *Набитович І.* Дерево життя літературного роду: Іван Федорович, Володислав Федорович, Дарія Віконська. – К.: Дух і Літера, 2018. – 560 с.
64. *Нагірний В.* З моїх споминів. – Л.: Друкарня НТШ, 1935. – 70 с.
65. *Нахлік Є.* «І мертвим, і живим, і ненарожденним», і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного і майбутнього та власної екзистенції / НАН України. Інститут Івана Франка. – Л., 2014. – 471 с.
66. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш і «Руська трійця»: До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. – Л.: ТзОВ «Львівські новини», 1994. – 28 с.

67. *Нахлік Є.* Танячкевич Данило Іванович // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – К.: НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2014. – Т. 6. – С. 24–26.
68. *Нахлік Є.* Тарас Шевченко в рецепції Данила Танячкевича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2015. – Вип. 25. – С. 301–313.
69. *Олесницький Е.* Сторінки з мого життя. Частина I (1860–1890). – Л.: Видавнича спілка «Діло», 1935. – 252 с.
70. *П. О. Куліш* (Матеріяли і розвідки) / Під ред. К. Студинського. – Л.: Друкарня НТШ, 1930. – Ч. 2. – 95 с.
71. *Павлик М.* Тарас Шевченко й Галицька Україна: 25-ті роковини його смерті. – Л.: Друкарня І. Айхельбергера, 1911. – 24 с.
72. *Пахолків С.* Українська інтелігенція у Габзбурській Галичині: освічена верства й емансипація нації. – Л.: ЛА «Піраміда», 2014. – 612 с.
73. *[Петрикевич В.]* Історія культу Шевченка серед гімназійної молодіжи. Ювілейна студія. – Перемишль: Друкарня гр. кат. Капітули, [1914]. – LXVIII с.
74. *Петров В.* Матеріяли до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856–1857-го // Шевченко та його доба / під ред. С. О. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича. – К.: Книгоспілка, 1926. – Зб. 2. – С. 83–100.
75. *Письма* Кулиша к Д. С. Каменецкому (1857–1867) // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII. – № 7–8. – С. 132–144.
76. *Письма* М. П. Погодина к М. А. Максимовичу / С пояснениями С. И. Пономарева. – СанктПетербург: Типография Императорской академии наук, 1882. – 144 с.
77. *Подолінський В.* Слово перестороги / Пер. з польс. Ф. Стебля. – Л., 2001. – С. 33–66.
78. *Райківський І.* Взаємини П. Куліша з галичанами в 1870-х рр // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 44–50.
79. *[Ревакович Т.]* З переписки письменників 1860-тих років в Галичині // ЗНТШ. – 1913. – Т. CXVII–CXVIII. – С. 269–286.
80. *Ревакович Т.* З початків ширення поезій Шевченка в Галичині // ЗНТШ. – 1918. – Т. CXXVI–CXXVII. – С. 259–261.
81. *Рецепція* творчості Тараса Шевченка в Польщі: у 3 кн. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міжнародна школа україністики НАН України, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України та ін. – К.: Університет «Україна», 2015. – Кн. 1. – 672 с.

82. *«Русалка Дністрова»: Документи і матеріали* / АН УРСР. Ін-т сусп. наук та ін.; Упоряд. Ф. І. Стеблій та ін.; Ф. І. Стеблій (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – 544 с.
83. *Свистун Ф. Ів.* Чем есть для нас Шевченко? – Л.: Издание О. А. Маркова, типография Ставропигийская, 1901. – 162 с.
84. *Середа О.* Між українофільством і панславізмом: До історії змін національної ідентичності галицько-руських діячів у 60-х роках XIX ст. (спроба полібіографічного дослідження) // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2010–2011. – Vol. 35–36. – S. 103–119.
85. *Середа О.* Перші публічні декламації поезій Тараса Шевченка та Шевченківські «вечерниці» в Галичині // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Л., 2013. – Вип. 23. – С. 18–33.
86. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т.* / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – 448 с.
87. *Смілянська В.* Батталія Гвідо де // *Шевченківська енциклопедія: в 6 т.* – К.: НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2013. – Т. 1. – С. 345–346.
88. *Смілянська В.* Біографічна шевченкіана (1861–1981). – К.: Наукова думка, 1984. – 224 с.
89. *Студинський К.* В п'ятдесятиліття смерті Тараса Шевченка. – Л.: Друкарня В. А. Шийковського, 1911. – 32 с.
90. *[Студинський К.]* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – Х.–К.: Вид-во «Пролетар», 1931. – Т. 1. – 604 с.
91. *[Студинський К.]* Галичина й Україна в листуванні 1860–1880 рр. – Х.–К.: Вид-во «Пролетар», 1931. – 606 с.
92. *Студинський К.* Галичани в гостині у Мих. Максимовича 1872 р. // *ЗНТШ*. – 1935. – Т. CLIII. – С. 209–233.
93. *Студинський К.* До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 // *Україна: Наук. двохмісячник українознавства*. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 6–40.
94. *Студинський К.* Зв'язки Олександра Кониського з Галичиною в рр. 1862–1866 // *ЗНТШ*. – 1929. – Т. CL. – С. 271–338.
95. *Студинський К.* Слідами П. Куліша // *ЗНТШ*. – 1928. – Т. CXLVIII. – С. 241–306.
96. *[Студинський К.]* Спогади Кирила Студинського: З побуту галицького семінариста кінця XIX ст. – URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/62257/
97. *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 498 с.

98. *Сухий О.* Галичина: між Сходом і Заходом = Galicie, entre l'Est et l'Ouest : нариси історії XIX – початку XX ст. / [Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. – 2-ге вид., допов. – Л.: [б. в.], 1999. – 226 с.
99. *Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів* / Упор.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський; відп. ред. Ф. К. Сарана. – К.: Наукова думка, 1966. – 492 с.
100. *Танячків Д.* Письмо до громади // Мета. – 1863. – № 3. – С. 236–267.
101. *[Танячків Д.]* Слівце правди Dziennik-ові Literack-ому про нашого Батька Тараса Шевченка // Вечерниці. – 1862. – № 35. – С. 302; – № 36. – С. 309–310; – № 37. – С. 317–318; – № 38. – С. 326–328; – № 39. – С. 332–333; – № 41. – С. 348–349; – № 42. – С. 355–356; – № 43. – С. 366; – 1863. – № 1. – С. 4–6; – № 2. – С. 13–16.
102. *Тарас Шевченко в критиці* / За заг. ред. Г. Грабовича, упорядкув. О. Бороня, М. Назаренка, комент. та поясн. О. Бороня, С. Захаркіна, М. Назаренката та ін. – К.: Критика, 2013. – Т. II: Посмертна критика (1861). – I, 806 с.
103. *Терлецький О.* Галицько-руське письменство 1848–1865 р. Уваги й спомини // ЛНВ. – 1903. – Т. 22. – Кн. 6. – С. 157–180; – Т. 23. – Кн. 7. – С. 1–20; – Кн. 8. – С. 77–110; – Кн. 9. – С. 149–162; – Т. 24. – Кн. 10. – С. 1–14; – Кн. 11. – С. 73–91. – Кн. 12. – С. 153–175.
104. *Трильовський К.* З мого життя / Канадський інститут українських студій. – К.–Едмонтон–Торонто: Вид-во «ТАКСОН», 1999. – 278 с.
105. *Тр[уш]Ів. і В. Устиянович (Некролог)* // ЛНВ. – 1903. – Т. 23. – Кн. 9. – С. 218–222.
106. *Устиянович К. М. Ф.* Раєвський и російський панславизм: Споминки з пережитого і передуманого. – Л.: Друкарня НТШ, 1884. – 86 с.
107. *Устиянович М.* Вспомини // Устиянович М. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1987. – С. 182–197.
108. *Устиянович Н.* Промова на «соборі учених руских» у Львові 19 (31) жовтня 1849 р. // Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – К.: Дніпро, 1965. – С. 413–417.
109. *Федорук О.* До історії становлення культу Шевченка у Галичині у 60-х рр. XIX ст. // Київська старовина: Наук. історико-філологічний журнал. – 2001. – № 4. – С. 56–68.
110. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: в 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 194–470.
111. *Франко І.* Писання І. П. Котляревського в Галичині // Франко І. Зібрання творів: в 50 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 321–335.

112. *Франко І.* Postscriptum про Володимира Стебельського // ЛНВ. – 1905. – Т. 32. – Кн. 12. – С. 214–225.
113. *Ч. Сава.* (Новые) Материалы для биографии Т. Г. Шевченка // Основа. – 1862. – № 5. – С. 45–61; – № 6. – С. 1–27.
114. *Чайківський Ю.* Володимир Стебельський: [Життя і характеристика] // ЛНВ. – 1905. – Т. 32. – Кн. 11. – С. 81–109; – Кн. 12. – С. 191–214.
115. *Чайковський Андрій.* Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Л., 2002. – Т. 1 – 514 с.
116. *Чайковський І.* Наша мемуаристика: Перелік українських мемуарів виданих до 1945 року // Наукові записки УТГІ. – 1966. – Ч. 11. – 94 с.
117. *Чалый М. К.* Жизнь и произведения Тараса Шевченка: (свод материалов для его биографии). – К.: Типография К. Н. Милевского, 1882.
118. *Чернецький А.* Спомини з мого життя. – К.: Основні цінності, 2001. – 168 с.
119. *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890-1894 рр. = Polsko-ukraińska uгода w latach 1890–1894: [монографія]. Л.: [б. в.], 2000. – 247 с.
120. *Шалата М. Й.* Маркіян Шашкевич. Життя, творчість і громадсько-культурна діяльність. – К.: Наукова думка, 1969. – 254 с.
121. *Шах С.* Львів – місто моєї молодости (Спомин присвячений тіням забутих львов'ян). – Мюнхен: Вид-во «Християнський голос», 1955. – Ч. 1, 2. – 267 с.
122. *Шашкевич М.* Листи // Письменники Західної України 30-50-х років ХІХ ст. – К.: Дніпро, 1965. – С. 121–127.
123. *Шевченко Тарас.* Кобзарський гостинець // Хата. – Петербург: Друкарня П. А. Куліша, 1860. – С. 73–90.
124. *Шухевич С.* Моє життя. Спогади. – Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. – 620 с.
125. *Якимович Б.* Тарас Шевченко і Галичина: від першого знайомства до наукового зібрання поетичних творів (штрихи до галицької видавничої Шевченкіани) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2015. – Вип. 25: Тарас Шевченко і Соборна Україна. – С. 355–375.
126. *Battaglia baron Gwido.* Taras Szewczenko, życie i pisma jego. – Lwów: Nakładem redakcji «Tygodnika Naukowego», 1865. – 58 s.
127. *F. Taras Szewczenko,* studium przez Leonarda Sowińskiego, z dołączeniem przekładu Hajdamaków. Wilno, nakładem Michała Gałkowskiego, 1861 // Biblioteka Warszawska. – 1862. – T.1. – S. 159–163.

128. *Gorzalczyński* Antoni J. Przekłady pisarzyw małosossyjskich. T. 1: Taras Szewczenko (z portretem). – Kijów: Nakładem T. Maracewicza, 1862. – XX, 144 s.
129. *Kobzarz* Tarasa Szewczenki: Z małosossyjskiego spolszczył Władysław Syrokomla. – Wilno: Nakładem A. ASSA, 1863. – 120 s.
130. *Sereda* O. «As a Father among Little Children»: The Emerging Cult of Taras Shevchenko as a Factor of the Ukrainian Eastern Galicia in the 1860s // *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. – 2014. – №1. – S. 159–188.
131. *Taras* Szewczenko: studium przez Leonarda Sowińskiego z dołączeniem przekładu Hajdamaków. – Wilno: Nakładem M. Gałkowskiego, 1861. – LVIII, 127 s.
132. *Wasilewski* L. Moje wspomnienia ukraińskie // Спогади: Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1932. – Т. 8. – Кн. 2. – С. 5–35.

ВИСНОВКИ

Авторка цієї праці намагалася показати, як читали Шевченка у XIX ст. його сучасники і наступники на Наддніпрянщині і в Галичині. У дослідженні використано й окремі згадки про Шевченка з особових джерел росіян чи поляків, але як тло для увиразнення саме української рецепції. Окрему увагу приділено малоросійській і москвофільській рецепції й інтерпретації поета, що її нині називаємо русофільською. Оскільки особових джерел з малоросійського і москвофільського дискурсу обмаль, авторка звернулася до наукових праць і полемічних статей, що дають змогу малоросійський і москвофільський погляд на Шевченка реконструювати. Звернулася вона й до першої біографії поета, написаної польською мовою, з тим, щоб проілюструвати тезу про те, що Шевченковими читачами були не тільки етнічні українці. Перша польськомовна біографія Шевченка заповнювала ту лауну, що виникла внаслідок невиробленості тогочасної української літературної мови. Зрештою з огляду на це наступні біографії поета українці за походженням В. Маслов (Маслій) і М. Чалий напишуть російською мовою.

З дослідження випливає, що поезії Шевченка, особливо заборонені в Росії були розраховані передусім на інтелігентного читача, який на Наддніпрянщині переважно був світського походження. Ситуація змінилася під кінець століття, коли національна ідентичність стала важливою серед семінаристів в російській Україні. Натомість в Галичині інтелігенція переважно походила зі священницьких родин, перетворюючись на світську у другій половині XIX ст. Селяни ж переважно читали поему «Катерина» і «Наймичка», також твори Шевченка з відчутним впливом фольклору. Важко сприймали вірші поета діти, які не розуміли в них багатьох моментів, передусім історичних. Молодь Наддніпрянщини мала також проблеми з українською мовою, її рівень володіння рідною мовою часто був недостатнім для розуміння Шевченкової творчості. Як наддніпрянський, так і галицький читач часто не розумів історичного контексту й історичних подій, заторкнутих у творчості поета.

У цій книжці показано, що Шевченкові вірші в обох частинах України у XIX ст. відігравали для читачів роль маркера національної ідентичності, а в окремих випадках стали навіть поштовхом до реасиміляції. Поряд із читачами, чий «горизонт сподівань» поезія Шевченка покривала, були й ті, що не розуміли Шевченка, сприймали його винятково як поета, що пише для простолюду, мистця із невиробленим талантом, недостатньою освітою. Цей тип читача представляє переважно малоросійський і москвофільський дискурси сприйняття Шевченкової творчості на Наддніпрянщині і в Галичині відповідно. Їх авторка трактує як нечитачів. Однак іноді подібні думки з'являлися і в середовищі українських інтелектуалів.

У дослідженні висловлено припущення, що всі сумніви у спроможності власної культури, зокрема й Шевченкової творчості зумовлені гострим комплексом меншовартості, що його переживали українці, порівнюючи власну зоборонену культуру з культурами розвиненішими – російською імперською на Наддніпрянщині або російською і польською в Галичині. Комплекс меншовартості, від якого наддніпрянці страждали більшою мірою, ніж галичани, фактично дорівнював малоросійству, москвофільству, іноді й у латентній формі.

Загалом Шевченкова творчість вже у XIX ст. формувала майбутній образ української політичної нації. Адже серед вдячних читачів Шевченка, тих, хто зрозумів поета, бачимо людей різного етнічного й соціального походження, різного віровизнання і віку, читачів обох статей, осіб з різними політичними переконаннями й естетичними поглядами.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абаза Микола 160
Абрамович А. 79
Авдієв В. 59
Адаменко А. Г. 28, 46, 130, 162, 246
Айзеншток Ієремія 6, 8, 10, 17–19, 20, 24, 26
Аксаков Іван 154, 187, 193
Александров Володимир 115
Александров Степан 183
Александрович Варвара 165
Александровська 111
Алчевська Христина 115, 124
Алчевські 115
Андерсен Ганс Христіан 157, 214
Андрієвський В. 124
Андрієвський Олексій 57, 85, 103, 121
Андрюський Георгій 21, 23, 236
Андрющенко В. П. 146
Антоневич Василь, сусід Якова Головацького 176
Антонович Володимир 4, 5, 10, 48–49, 51, 53–55, 57, 58, 63–72, 75–79, 81, 84, 89, 91, 93, 100, 102, 104, 111, 118, 121, 124, 127, 130, 134, 164, 167, 188, 189, 192, 199, 200, 201, 220, 236, 238, 245
Антонович Дмитро 58, 102, 103, 117
Антонович Марко 127, 242
Антоновичі 51
Апарин 16
Апулей 52
Арабажин Костянтин 89, 112
Аристотель 52
Арсенич Петро 239
Аскоченський Віктор 23, 84, 150, 161
Афанасьєв Георгій 121
Афанасьєв-Чужбинський Олександр 21, 22, 23, 31–32, 33, 37, 40, 82, 154, 226
Бабаніна Василиса 17
Бабенко, дід 101
Багалій Дмитро 116, 124
Багговут О. 153
Байда (Вишневецький Дмитро) 166
Байрон Джордж-Гордон 94, 157, 231
Бакунін Михайло 160
Балашов В. С. 96
Бальмен Марія де 33
Бальмен Сергій де 33, 152
Бальмен Яків де 21, 40, 152
Бантиш-Каменський Дмитро 53, 103, 171
Барабаш Юрій 149, 161
Барановський Болеслав 227
Барвінок Ганна див. Білозерська Олександра
Барвінський Володимир 55, 71, 143, 189, 209, 215, 221
Барвінський Олександр 5, 80, 117, 134, 146, 182, 190, 191–192, 196, 197, 201, 207, 209, 210, 212, 215, 220, 227, 237, 240
Барвінські 100
Баримов А. (Римов) 150
Баронч Тадей 217
Барт Ролан 6, 11, 27
Батталія Гвідо де 4, 92, 225–234, 245, 247
Батюшков Костянтин 95

Бачинський Юліан 117, 137, 138,
213, 218
Башилов Михайло 21, 152
Безуглий Тимофій 207
Бейст Фридрих фон 215
Бекман Яків 115
Белей Іван 221
Бельовський Август 182
Бецький Іван 45
Беренштам Вільям 57, 71, 91
Беренштам-Кістяківська Марія
111, 112, 125
Бернатович Володимир 182, 192,
200, 201, 206, 211
Белінський Віссаріон 22, 40, 44,
60, 92, 151
Біднов Василь 98
Білецький Олександр 15, 21, 23,
27
Білик Іван див. Рудченко Іван
Білінський Микола 57, 125
Білозерська Надія 31
Білозерська Олександра 16, 21,
30, 31, 33, 44, 229
Білозерський Василь 19, 21, 24,
33–34, 48, 192–193, 226
Білозерський Микола 19
Білокінь Сергій 96, 126
Блонський К. 177
Бобенко (Бібик) Андрій 122
Богданова Зінаїда 124
Богданова Надія 44
Богданович Іпполіт 95
Богорський, дяк 229
Бодиско Олена 14
Боднар Гаврило 212
Бодянский Осип 15, 21, 24, 82,
176, 177, 178, 216, 242
Бойко Юрій 135, 144, 146
Болебрух А. 127
Болотов Г. 147
Бонковський 43

Борисикевич 197
Борисов Євген 121
Борисови, студенти 101
Борковська, власниця книгарні
88, 221
Борковський Олександр 197, 218
Боровиковський Левко 18, 19
Боровський М. 121, 122
Бородай О. 91
Бородін Василь 28, 46, 130, 162
Боронь Олександр 11, 15, 23, 27,
28, 44, 45, 246
Ботвиновський Юхим 42
Браїловський О, протоієрей 113
Бракер Наталія 125
Брюллов Карл 23
Буда Сергій 105
Будеволя Грицько див. Тянячкє-
вич Данило
Будзиновський В'ячеслав 197,
218
Булгарин Фаддей 21
Бутич Іван 45, 127, 147, 161
Бутич Марія 127
Бухбіндер Н. 125
Бучинський Мелітон 140, 145,
183, 186, 209, 216
В. див. Гнатюк Володимир
Вагилевич Іван 173, 176, 177,
179, 180, 181, 198, 211, 240
Вакарчук Іван 147
Варзер Любов 107
Василевський Вікентій 48, 77
Василевський Леон 225, 248
Василевський Феофан 119
Василенко Микола 167
Вахнянин Анатоль 109, 189, 194,
197, 200, 203, 206–209, 210,
211, 218, 235, 240
Вербицький 122
Вербицький Михайло 177, 207,
218

Вєрвєс Григорій 228, 240
 Вєржицький Олексій 85
 Вєрзилов Аркадій 124
 Вєрн Жуль 101
 Вєрхратський Іван 125, 193, 206, 240
 Винар Любомир 126, 240
 Висоцький В., власник фотоательє 108
 Висковатов Павло 157
 Візир М. П. 28, 46, 130, 162, 246
 Вільд, книгар 194
 Вільсон Томас Вудро 223
 Вітошинський Йосип Сильвестрович 210
 Вітошинський Йосип 235
 Віціус 77
 Віконська Дарія див. Федорович
 Іванна Кароліна
 Вовк Федір 50, 51, 65, 70, 105, 118, 134
 Вовк Христина 51
 Вовк-Карачевський Василь Никодимович 51, 110
 Вовки-Карачевські 102
 Вовчок Марко 48, 67, 80, 89, 93, 94, 96, 114, 117, 158, 182, 191, 193
 Возняк Михайло 125, 146, 172, 173, 176–179, 181, 184, 240
 Волков Олександр 114
 Волошин Олександр 119
 Волховська Тетяна 40, 152, 164, 166
 Волховський Фелікс 56
 Вольтер 77
 Вороний 111
 Габелі 48
 Габель Августа 48
 Галахов Олексій 96
 Галка див. Костомаров Микола
 Гальченко Сергій 27, 45

Гамалія Олександр 110
 Ган Єлена 40
 Ганненко Є. 32
 Ганущак Г., вчитель Академічної гімназії 207
 Гартман Е. 220
 Гейделі 176
 Гейне Генрих 52, 87
 Ген Костянтин 19
 Генеро Помпей 69
 Герцен Олександр 51, 114
 Гартенштайн, купець 171
 Гершензон Михаїл 44
 Гирич Ігор 51, 53, 58, 64–65, 77, 125, 126, 169, 240
 Гірняк Мар'яна 27
 Гісцова Л. 127
 Гладіш Михайло 19
 Глаголев, козак 99
 Глазенап В. 153
 Глизь Іван 45, 47, 127, 161
 Глинський 173
 Глібов Леонід 117
 Глокке, студент 103
 Глушко Сильвестр 240
 Гнатюк Володимир 246
 Гнилосиров Василь 52, 55, 85, 109, 115, 123, 126
 Гніп Михайло 125
 Гоголь Микола 43, 53, 54, 96, 101, 134, 158, 182, 185, 191, 198, 213, 215, 216
 Гогоцький Сильвестр 74
 Голдак Тетяна 207, 240
 Голик Роман 5, 240
 Голобородько Ярослав 141
 Головацький Іван 177
 Головацький Яків 25, 171, 172, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 187, 189, 192, 198, 215, 241
 Головко Микола 23

Гольштейн Олександра 56
 Гомер 75, 190
 Гончаренко Л. 55, 125
 Горбаль Кость 194, 211
 Горбунов Іван 160
 Гординський Ярослав 183, 184,
 194, 200, 241
 Горленко Василь 119, 167
 Горнфельд А. 52, 125
 Грабенко Андрій 119
 Грабович Григорій 10, 27, 28,
 132, 146, 246
 Граховецький Дмитро 113, 125
 Гребінка Євген 8, 17, 21, 22, 32,
 152, 191
 Грень З. Т. 143, 247
 Гривнак Василь 213
 Гримм брати 101
 Грицак Ярослав 56, 66, 72, 75,
 125, 238, 241
 Грінчевський К. 122
 Грінченко Борис 5–7, 20, 27, 31,
 45, 51, 53, 87, 88, 91, 92, 94,
 111, 117, 122, 125, 132, 133,
 146, 174, 223, 224
 Грінченко Марія 87, 123, 124
 Грушевський Григорій 50, 102
 Грушевський Марко 50, 102
 Грушевський Михайло 5, 50, 51,
 53, 96, 102, 104, 110, 112, 126,
 138, 192, 222
 Губський 229
 Гудовський Іван 42
 Гулак Микола 21
 Гулак-Артемівський Петро 16,
 17, 19, 21, 32, 95, 150, 158,
 177
 Гумецька Ася 27
 Гумецький, професор Академіч-
 ної гімназії 219
 Гундорова Тамара 11, 27
 Гутовський В. 193

Гюго Віктор 40
 Галаган Григорій 23, 33, 45, 55,
 130, 152–154, 161, 162
 Галаган Катерина 153
 Галаган Микола 9, 59, 125
 Гете Й.-В. 52, 88, 94, 205
 Гожапчинський Антоній 203,
 226, 228, 232, 248
 Гонта Іван 78, 232
 Гордон Якуб 227, 230, 232
 Гощинський Северин 62
 Грабовський Міхал 74
 Давид, цар 234
 Данилевський Григорій 54, 216
 Дебагорій-Мокрієвич Іван 56
 Дей Олексій 146, 165, 169
 Дейкун-Мовчаненко Феодосій
 35, 42
 Делинський, наречений Горпини
 Ніколаєвої 43–44
 Десятин-Лук'янов Т. 122
 Диккенс Чарльз 41
 Димет Михайло 192–194, 195,
 238
 Дідицький Богдан 174, 180, 182,
 185, 187, 194, 206, 211,
 214–217, 219, 235, 241
 Доброграєва Олена 111
 Добролюбов Микола 19, 51, 59,
 92, 94
 Добрянський Тихін 102
 Долгоруков Василь 114
 Доленга С. 203
 Дольницький 209
 Доманицький Василь 5, 60, 78,
 98, 103, 104, 111, 126
 Дондуков-Корсаков Олександр
 61
 Донець Харитон 102
 Донцов Дмитро 69, 139
 Дорошенко Василь 103
 Дорошенко Володимир 78, 139

Дорошенко Дмитро 51, 63, 72,
77, 85, 103–105, 126, 139, 157,
161
Дорошенко Іван, батько Дмитра
Дорошенка 103
Дорошенко Микола 104
Дорошенко Петро, гетьман 54
Дорошенко Петро 103
Дорошенко Яків 103
Достоєвський Федір 26, 86, 99,
217
Др. Г. 107
Драгоманова Людмила 60
Драгоманов Михайло 5, 7, 20,
27, 49, 50, 51, 52, 53, 64, 65,
68–69, 70, 71, 83, 89, 100, 102,
104, 112, 117, 120, 121, 130,
132–146, 150, 157, 159, 160,
192, 202, 205, 213, 216, 219,
228, 236, 242
Дрентельн Олександр 108
Дрімцов Сергій 80
Дробязко Д. 118
Дубінський 180
Дудка-Степович Андроник 59,
130, 153, 162
Дудко Віктор 183, 241
Думитрашко Микола 95, 113
Дунін-Борковський Петро 36
Дурдуківський Володимир 98
Дурова Надія 40
Дучинська Олександра 112
Дюма Олександр 237
Дюран Еміль-Александр 92
Ейнар Шарль 34
Еко Умберто 6, 14, 16, 27
Емар Густав 101
Європеус Марія 230
Єгунова-Щербина Софія 69, 93,
121, 126
Скельчик Сергій 126, 241
Єфименко Олександра 115

Єфименко Петро 115, 125
Єфремов Сергій 50, 51, 53, 55,
67, 79, 86, 90, 91, 99–104, 105,
110, 111, 112, 120, 122, 126,
128, 145, 174, 188, 199, 241
Єфремов Федір 101
Желехівський Євген 71, 174
Желих 229
Желябов Андрій 56, 121
Жемчужников Лев 38, 183, 184,
226, 231, 240, 241
Житецька Варвара 108, 119
Житецький Гнат 65, 86, 88, 89,
119–120, 126
Житецький Павло 48, 50, 57, 63,
70–71, 86, 88, 106, 126, 224
Жукова Марія 40
Жуковський А. 146
Жуковський Василь 95, 96
Жулинський Микола 29, 46, 148,
163, 240
Жур Петро 45
Жученко Михайло 115
Забіла Віктор 179
Забіла Надія 107
Забіла Пармен 108
Завадський П. 115
Загайкевич Богдан 171, 241
Задорожний В. 146
Зайцев Павло 38, 45
Заклинський Корнило 201, 209
Закревська Ганна 34
Закревська Софія 39–41, 44, 45,
152
Закревський Віктор 40, 152, 165
Закревський Михайло 152
Закревський Платон 152
Закревські 34, 40, 152, 161
Залеська-Онишкевич Лариса 27
Залеський Богдан 67, 203
Заньковський 62
Зап Карл 176, 179

Заревич Федір 182, 201, 211
 Захаркін Степан 28, 246
 Західний Михайло 213
 Зашкільняк Л. 126
 Зварич Петро 220, 241
 Згарський Євген 182, 201
 Зелений Павло 122
 Зеров Микола 150, 161
 Звіздочот див. Зінківський Тро-
 хим
 Зінківський (Певний) Трохим
 92–93, 102, 122, 125, 127
 Зотова 111
 Зражевська Олександра 40
 Зубрицька Марія 9, 10, 11, 12,
 27, 29
 Зубрицький Денис 171, 175, 179,
 180, 181, 182, 195, 241
 Ів. Тр. див. Труш Іван
 Іванов Микола 152
 Івановська Настя, кузина Є.
 Чикаленка 93
 Іващенко К. 122
 Ігнатович Віктор 89, 110
 Ізер Вольфганг 3, 12, 15, 20, 27
 Ільницький Василь 208
 Ісаєвич Ярослав 147
 Йогансон Ф. 96, 99
 Йосипенко Сергій 139, 147
 Кабанова Ірина 27, 29
 Какунько, осаул 123
 Калинчук Алла 130, 162
 Каменецький Данило 48, 184,
 244
 Камінський Федір 35, 45
 Капністи 132
 Карамзин Микола 96
 Каратницький І., отець 210
 Карпенко Степан 180, 188
 Карпенко-Карий Іван 94, 119
 Карпінчук Галина 27, 45
 Касперов (Каспаров) В. 116
 Катенін Микола 14, 48
 Катков Михайло 187, 193
 Качала Василь 108
 Качала Володимир 201
 Качала Стефан 167, 201
 Квітка-Оснoв'яненко Григорій 8,
 13, 17, 19, 21, 30, 32, 48, 65,
 95, 113, 158, 171, 177, 180,
 183, 185, 191, 196, 197, 205,
 213, 215, 219
 Кедреновський Стефан 50, 102
 Керстен Катерина (Кирхштейн)
 23, 154–156, 160
 Кибальчич Надія 31
 Кирилюк Євген 46
 Киріянов Авксентій 95
 Кіраль Сидір 125
 Кістяківський Володимир 109
 Кістяківський Олександр 48, 49,
 50, 55, 57, 62, 70–71, 84, 108,
 109, 127, 128, 220
 Климкович Ксенофонт 5, 55, 73,
 127, 149, 161, 182, 197, 200,
 201, 204, 206, 207, 211, 214,
 226, 231, 235, 236, 242
 Климович Петро 122
 Кобилянський Антон 185
 Коблець Микола 150
 Кобринська Наталя 177, 192
 Ковалевський Микола 57, 85,
 100, 112
 Ковальов Віктор 32
 Ковальський М. 126
 Кожанчиков Дмитро 85
 Козакова, власниця пансіону 31
 Козаченко Антін 161
 Козачковський Андрій 19, 21, 81
 Козлов Іван 142
 Козловський Михайло 171
 Козуб Л. 147
 Коковський Франц 213
 Кокорудз Ілля 201

- Кокошкін Сергій 152
Коллар Ян 154
Коллард Юрій 4, 54, 58, 117–118, 127, 242
Коляда Ігор 127
Кольцов Олексій 113
Комаров (Комар) Михайло 122, 128, 160
Конарський Шимон 25
Кониський Олександр 5, 37, 45, 49, 54, 55, 58, 65, 72, 89, 91, 96, 100, 102, 104, 111, 113–115, 117, 125, 126, 133, 134, 135, 136, 138, 145, 187, 188, 189, 192, 198, 218, 220, 229, 240, 245
Кононенко Мусій 91, 100
Константинович Микола 57
Кордуба Мирон 184
Корнійчук Марія 45
Коровай А. 59
Корольов Пилип 14, 17
Короткий Віктор 78, 127, 130, 245
Корсун (у дівоцтві – Горленко, за першим чоловіком – Александрович) Марія 165
Корсун Олександр 8, 14, 16, 17, 19, 21, 28, 30, 206
Корсунов А. див. Корсун Олександр
Корчак-Чепурківський Овксентій 116
Косач Петро 57, 160
Косачі 51, 110
Косиков Георгій 27
Косткевич А. 193
Костомаров Микола 7, 8, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 24, 28, 52, 53, 55, 68, 73, 80, 82, 83, 84, 104, 115, 116, 119, 125, 127, 135, 140, 141, 142, 157, 158, 161, 167, 178, 182, 183, 186, 190, 191, 193, 204, 205, 209, 214, 226, 242
Костомарова Аліна 30, 84, 114
Котляревський Іван 32, 53, 65, 79, 87, 96, 101, 150, 158, 171, 172, 177, 180, 185, 186, 196, 205, 212, 214, 217, 222, 246
Коховський Веспаз'ян 107
Коцюбинський Михайло 81
Кравченко Уляна 237, 242
Кравчинський Сергій 56
Крагельська Аліна див. Костомарова Аліна
Красинський Зигмунт 205, 226
Красицький Фотій 81
Креховецький Адам 209
Крижановський Антін 122
Кримський Агатангел 117, 133, 148, 223
Криштоф Іван 113
Криштоф Микола 113
Кропивницький Марко 90, 91, 117, 158
Крюгер 43
Кс. Кл. див. Климкович Ксенофонт
Кузів Василь 213
Кукольник Нестор 13
Кулжинський Іван 149, 150, 161
Кулик Василь 113
Куліш Олександра див. Білозерська Олександра
Куліш Пантелеймон 10, 17, 18, 21, 22, 24, 25, 28, 30, 33, 42–44, 45, 47, 48, 51, 53, 60, 63, 64, 67, 68, 73, 74–75, 78, 79, 80, 82–83, 89, 92, 94, 95, 107, 111, 115, 117, 119, 127, 128, 130, 135, 143, 144, 149, 154, 155, 157, 158, 164, 167–170, 182–193, 196, 204,

- 205, 209, 212, 217, 226, 227,
228, 229, 231, 233, 236, 239,
240, 241, 243, 244, 245
- Кульчицький Т. 207
- Кулябка Сергій 57, 107, 128
- Купрієнко Хома 180
- Купчинський О. 147
- Курилович 197
- Курочкін Микола 19
- Курц, сусід Лотоцьких 97
- Кухаренко Яків 19, 21, 227, 230
- Кучеренко (Кучугура-Куче-
ренко) Іван 110
- Кучинський Андрій 100, 103
- Лабунський Іван 62
- Лабунський Маркіян 62
- Лавров Петро (П. Міртов) 48, 51,
111
- Лавровський Володимир 218
- Лазаревський Борис 124
- Лазаревський Іван 22, 24
- Лазаревський Михайло 22, 233,
242
- Лазаревський Олександр 22, 54,
124, 167, 227, 229, 242
- Лазаревський Федір 22, 30
- Лазаревський Яків 22
- Ламартин Альфонс де 40
- Лассаль Фердинанд 112
- Лашнюков Іван 183, 241
- Лашенко Анатолій 45, 128, 243
- Лебединцев Андрій 25
- Левенталь 23
- Левицька Софія 84
- Левицький Йосип 181
- Левицький Кость 100, 180, 222,
223, 242
- Левицький Михайло 221
- Левицький Модест 91
- Левицький Орест 84–85, 220
- Левицький Сергій 23
- Левченко І. 24
- Лепкий Богдан 191, 197,
217–218, 242
- Лепкий Лев 191
- Лермонтов Михайло 32, 65, 101,
144, 205
- Лизогуб Андрій 17, 21, 24, 37, 56
- Лизогуб Дмитро 56
- Липа Іван 5, 94, 116, 117, 123,
124
- Липинський В'ячеслав 66, 67
- Липківський Василь 72
- Липківський Сергій 72, 102
- Лисак 173
- Лисенки 51
- Лисенко Андрій Романович 79
- Лисенко В. В. 27, 146, 147
- Лисенко Микола 5, 32, 45, 55, 56,
57, 63, 71, 79–81, 88, 91, 100,
108, 109, 110, 111, 127, 164,
167, 191, 207, 217, 220, 236,
238
- Лисенко Мар'яна 109
- Лисенко Олександр 27, 146, 147
- Лисенко Олександр Захарович
79
- Лисенко Ольга 32
- Лисий І. 147
- Лисоченко І. Д. 28, 46, 130, 162,
246
- Лисяк-Рудницький Іван 141, 147
- Ліндфорс Зінаїда 111
- Ліндфорс Катерина 111
- Лобко Петро 115
- Лобода Віктор 113, 160
- Лободовський Михайло 115, 160
- Лозинський Михайло 185, 243
- Ломоносов Михайло 95
- Лоначевський Олександр 57
- Лопатинський Лев 217
- Лопатинський Михайло 196
- Лотоцький Віктор 97

Лотоцький Олександр 50, 51, 53,
91, 92, 97–100, 102, 103, 110,
111, 112, 120, 127
Лубенець Тимофій 108
Лукашевич Льонгін 194
Лукашевич Платон 176, 181
Лукич Василь (В. Левицький)
56, 63, 108, 224
Луценко Іван 122
Луцький Юрій 134, 240
Любенський див. Лотоцький
Олександр
Лялін 160
Лям Я. 204, 226, 227
Лященко 110
М. М. див. Михалевич Михайло
Мазепа Іван 174
Макар Ю. 126
Макаров Василь 166
Макаров Микола 166
Макаровський Михайло 183
Макарушка Остап 185, 243
Макарчук Степан 109, 243
Маклаков Микола 223
Маковей Осип 100, 218, 243
Максимович Марія 18
Максимович Михайло 14, 18, 21,
24, 53, 68, 157, 158, 171, 172,
175, 181, 192, 195, 196, 197,
243, 244, 245
Максимович Олексійко 195
Макух Іван 219, 243
Макферсон Джеймс 205
Маланюк Євген 149
Малицька Костянтина 219, 240
Мальований Володимир 121
Маринчук В. див. Антонович
Володимир
Маркевич Микола 13, 17, 103
Маркевич О. 123
Маркович Опанас 21, 24, 33,
154–156, 162

Маркс Карл 50, 58, 111, 112
Мартинович Порфирій 81
Маргос Петро 13, 17, 23, 150,
151, 162
Марченко 119
Марченко Анастасія 40
Масляникова Катерина 81
Маслов (Маслій) Василь 14, 228,
234, 249
Матушевський Крискент 102
Матушевський Федір 111
Мацкевич Михайло, мешканець
м. Канева 124
Межов Володимир 192
Мезенцов Микола 114, 115
Мельник-Антонович Катерина
77, 167
Мельників Л. 123
Менчиць П., протоієрей 107
Менцинський Модест 81
Метлинський Амвросій 17, 18,
19, 21, 42, 158, 172, 179, 191,
218
Микола I 25, 232
Миловидов Лев 128
Милорадович Єлизавета 113
Мирний Панас 101, 111
Михайлов Михайло 19
Михайловський Микола 51, 122
Михалевич Микола 24, 196–197,
212
Михалевич Опанас 118–119, 125
Михальчук Костянтин 57, 88,
102, 103, 167
Мицюк Олександр 128
Міллер Олексій 61, 128
Мільтон Джон 95
Мілюков Павло 223
Міхновський Микола 100, 118,
213, 226
Міцкевич Адам 22, 52, 60, 83,
150, 157, 179, 205, 233, 239

Міщенко Федір 57
 Міяковський Володимир 28, 45,
 57, 65, 128, 162
 Мова Василь 115
 Могила див Метлинський Амв-
 росій
 Могильницький Антін 181, 193
 Могильницький Йосип 183, 193,
 194
 Модзалевський Вадим 40, 169
 Мокрицький Аполлон 22, 23, 27
 Мордовець (Мордовцев) Данило
 19, 65, 83, 105, 119, 128
 Мордовцева Анна 19
 Моренець Володимир 147
 Морської Гаврило 105, 107
 Мудрий Мар'ян 243
 Мультерон Адольф 193
 Мухин Михайло 139, 147
 Набитович Ігор 199, 243
 Навроцький Володимир 183,
 209, 216
 Навроцький Олександр 21
 Нагірний Василь 219, 243
 Надсон Семен 142
 Назаревський Олександр 128
 Назаревський В. 122
 Назаренко Михайло 28, 246
 Науменко Володимир 54, 57, 58,
 87, 88, 91, 111, 112, 122, 124,
 159, 162, 212
 Нахлік Євген 42, 45, 57, 143, 147,
 178, 182, 183, 187, 196, 203,
 204, 211, 212, 227, 235, 243,
 244
 Нахлік Оксана 45
 Некрасов Микола 19, 95, 113
 Нелідови 118
 Нечуй-Левицький Іван 50, 53,
 89, 97, 101, 117, 191, 192
 Непокойчицький 225
 Нижанківський Остап 218
 Ніковський Андрій 174
 Ніколаєва Горпина 43–44
 Нікольська 111
 Ніщинський Петро 122
 Новицький Михайло 128
 Номис Матвій 111, 217
 О'Коннор-Вілінська Валерія 4,
 32, 50, 108
 Обрист Йоганн-Георг 92, 234
 Обручев Костянтин 106
 Овсянко-Куликовський Дмитро
 9, 52–53, 59, 93, 120, 121, 128
 Оглоблин Олександр 139
 Огоновський Омелян 20, 71, 78,
 92, 136, 141, 192, 215, 223
 Озаркевич Іван 177
 Олександр II 115
 Олександр III 90
 Олександра Федорівна 232
 Олесницький Євген 5, 54, 196,
 198, 201, 209, 223, 244
 Олесь Олександр 117
 Орлик П. І. 129
 Орлов 111
 Орлов Олексій 35, 155
 Орлова Єлизавета 34
 Орловський П., ключник Софіїв-
 ського собору 113
 Осипов Микола 14
 Осташко Т. 125
 П-ський Б. див. Познанський
 Борис
 Павлик Михайло 70, 100, 192,
 219, 238, 244
 Павловський І. Ф. 170
 Павловський Федір 116
 Павлюк Микола 28, 46, 130, 162
 Падалиця Тадеуш див. Фіш Зе-
 нон
 Падура Тимко 54, 67, 209
 Пазюра Наталка 167, 169
 Палієнко Марина 5, 169

Палій Семен 174
 Панаєв Іван 22, 28
 Пантелєєв Лонгин 25
 Панченко Федір 57, 77, 108
 Паньківський Кость 95, 117
 Партицький Омелян 20, 71, 141, 143, 189, 213, 221, 237
 Пахолків Святослав 128, 198, 244
 Пеленський Євген 192
 Передрієнко В. 146
 Петренко Михайло 183, 191
 Петрикевич Віктор 180, 194, 201, 206, 209, 227, 239, 244
 Петро І 151, 232
 Петров Віктор 128, 190, 244
 Петров Микола 101
 Петров Олексій 230
 Пивоварова Софія 88
 Пилипчук Ростислав 128
 Пильчиков Дмитро 21, 55, 93, 113, 115, 192
 Пипін Олександр 92, 104, 124, 125
 Писарев Дмитро 51, 94
 Писаревський Степан 177
 Писемський Олексій 18
 Піхлер 179
 Піхманець Роман 132, 133, 139, 141, 144, 147
 Площанський Венедикт 180
 Погибко Опанас 122
 Погодін Михайло 175, 180, 194–195, 243, 244
 Подолинський Василь 138, 178, 244
 Подолинський Михайло 196
 Подолинський Сергій 140, 147
 Подоляк Іван 213
 Познанський Борис 7, 28, 48, 56, 65, 67, 77, 79, 128, 167
 Полевой Микола 171
 Полтарескул Юхим 93
 Полусмак Ликера 166, 231
 Поль Марія 48
 Поповські 48
 Португалов Веніамін 115
 Посяда Іван 21
 Потапов 160
 Потебня Олександр 52–53, 58, 115, 116, 126
 Приймак Наталія 27
 Приходько Віктор 64
 Псьол Глафіра 33, 34, 35–37, 39
 Псьол Олександра 16, 23, 33, 35–39, 44
 Псьол Тетяна 37
 Пузиревський Анатолій 96
 Пулюй Іван 115, 184, 189, 190, 192
 Пушкін Олександр 15, 22, 32, 94, 99, 101, 118, 144, 150, 185, 194, 199, 205, 213, 217, 239
 Пчілка Олена 31, 32, 33, 51, 73, 110, 117, 122, 136, 220
 Пшедпелзький (Пржеднелеський) Готфрид 48, 77
 Раєвський Михайл, протоієрей 237, 246
 Райківський І. 244
 Ревакович Тит 178, 195, 196, 244
 Реклю Елізе Жан-Жак 137
 Репнін М. В. 164
 Репніна Варвара 15, 17, 22, 23, 30, 33–39, 44, 45
 Ригельман Микола 23, 74, 129, 158–159, 161, 239
 Рид Томас Майн 101
 Рильський Тадей 54, 66, 67, 77, 79, 100, 129, 131, 167, 199
 Рильські 48
 Рожанський Гнат 212, 227
 Розумовський Кирило 205, 232
 Романченко Іван 27, 146, 147

Романчук Юліан 100, 117, 218, 221, 222
 Ростопчина Євдокія 36
 Ротенберг Л. М., видавець 105
 Рубінштейн Всеволод 57
 Руданський Степан 50
 Руденко Іюль 102
 Рудницький Іван 195
 Рудченко Іван 57, 101, 111
 Русов Михайло 118
 Русов Олександр 57, 83, 84, 114, 118, 119, 129
 Русова Софія 4, 61, 62, 104, 113, 116, 129
 Руссо Жан-Жак 76, 77
 Рябінін-Скляревський Олександр 121, 129
 Рябошапка 225
 С—ко див. Стороженко Микола Володимирович
 Сава Ч. див. Чалий Михайло
 Савицький Андрій 160
 Савич Микола 21, 179
 Савкіна Ірина 46
 Савченко Федір 48, 61, 129, 162, 242
 Садовський Микола 91, 108, 124
 Саксаганський Панас 91
 Самійленко Володимир 50, 51, 63, 88, 89, 95, 109, 110, 129
 Самоненко Ф. 162
 Самсоник Н. 127
 Сарана Федір 28, 46, 246
 Сафонов 111
 Сахновський Олександр 113
 Свенціцький Павлин 48
 Свидницький Анатолій 50, 101
 Свистун Пилип 23, 238, 239, 245
 Світленко Сергій 100, 119, 121, 129
 Седляр О. В. 143, 247
 Селецька Марія 33, 44
 Селецький Дмитро 152
 Селецький Петро 23, 25, 27, 151, 153, 160
 Селін Олександр 60
 Селюк Серафима 107, 119
 Сементовський Костянтин 177
 Семенцов 111
 Сен-Симон Анрі де 112
 Сенкевич Генрик 169
 Сербин Р. 147
 Сердюков Петро 22
 Середа Остап 129, 207, 210, 235, 237, 245, 248
 Сивокінь Григорій 8, 9, 17, 24, 28
 Сидоренко Михайло 122
 Сидорова М. 162
 Сильвестр, митрополит 223
 Смирненко Лев 57
 Смирненко Платон 11, 19, 22
 Сирокомля Владислав 226, 232, 248
 Скалони подружжя 33
 Скімборович Іполит 231
 Сковорода Григорій 190, 237
 Скопець Антон 123
 Скорульська Роксана 127
 Скочковський Лука 50, 102
 Скугар-Скварський М. 157, 162
 Славінський Максим 87–90, 104, 109, 110, 111, 130, 221
 Сластіон Опанас 5, 60, 80, 225
 Сліпченко-Мордовець Д. див. Мордовець Данило
 Словацький Юліуш 205
 Слюдікова Т. 147
 Смирнов Борис 105
 Смілянська Валерія 11, 28, 226, 227, 229, 245
 Смірнов В. 140
 Смоленський Леонід 93, 121, 122

- Совінський Леонард 166, 170, 225, 226, 227, 231, 232, 234, 248
- Соколовська, дружина директора Одеської реальної прогімназії 93
- Соловійова В. 125
- Солтановський Автоном 24, 28
- Соснецький Іван 96
- Сохань Павло 127, 242
- Сошенко Іван 22, 88, 166, 229, 230
- Срезневський Ізмаїл 8, 18, 174, 177
- Станкевич Олександр 14
- Старицька Марія 108, 111
- Старицька-Черняхівська Людмила 80
- Старицький Михайло 5, 49, 51, 57, 61, 64, 67, 79, 80, 86, 108, 110, 111, 115, 117, 122, 124, 130, 167, 214, 220, 238
- Старицькі 51, 110
- Стаховська А. 110
- Стебельський Володимир 235, 236, 237
- Стеблій Феодосій 245
- Стебницький Петро 91, 104, 119
- Стеллецький М., священник 113
- Степаненко Василь 30, 91
- Степович Андроник див. Дудка-Степович Андроник
- Стешенко Іван 47, 91, 100, 102, 130
- Столипін Петро 109
- Стороженко Андрій Володимирович 54, 164–166, 168, 169, 170, 228
- Стороженко Григорій 166
- Стороженко Іван 166
- Стороженко Микола Володимирович 54, 82, 164–169, 170, 228
- Стороженко Микола Ілліч 35, 37, 46, 164
- Стороженко Олекса 89, 95, 96, 115, 163, 196
- Стронін Олександр 113, 114, 160
- Стурдзе Олександр 17
- Студинський Кирило 6, 28, 173, 180, 181, 184, 187, 189, 191, 192, 193, 200, 206, 207, 210, 211, 218, 237, 240, 241, 242, 243, 244
- Сріблянський О. 133
- Сумароков Олександр 95
- Сумцов Микола 52, 115, 116, 130, 150, 162
- Суровцова Надія 85, 130
- Сухий Олексій 148, 173, 175, 245, 246
- Сушкевич Корнило 198, 211–212, 213, 214, 217, 223, 227
- Сю Ежен 237
- Танячкевич (Будеволя) Данило 5, 182, 184, 185, 189, 193, 194, 196, 200–205, 206, 209, 217, 226, 235, 239, 242, 244, 246
- Тарковський Олександр 118
- Тарновський Василь (молодший) 33
- Тарновський Василь (старший) 19, 82
- Тартаков Йоаким 120
- Терлецький Остап 200, 202, 216, 246
- Террайль Понсон дю 101
- Тесля Андрій 180
- Тимченко Євген 91, 100
- Тищинський Олександр 124
- Ткаченко Остап 121

- Топеліус Захаріас 101
 Торонський Олексій 237
 Трегубов Єлисей 57, 89
 Трильовський Йосип, отець 213
 Трильовський Кирило 213–214, 222, 246
 Трохимовський Олексій 95
 Трубецький Микола 135
 Трунов Василь 113
 Тр[уш] Іван 246
 Тулуб Олександр 100, 130
 Тургенєв Іван 26, 87, 217
 Тургенєв Олександр 194
 Турист див. Антонович Володимир
 Тучапський Павло 88, 90, 130
 Тютчев М. 30
 Українка Леся 9, 110, 117, 136
 Ульяновський В. 130, 170, 245
 Уманець М. див. Комаров (Комар) Михайло
 Устиянович Василь 178
 Устиянович Микола 154, 173, 178, 181, 198, 214, 236, 246
 Устиянович Корнило 178, 215, 237, 238, 246
 Устиянович-Бобикевич Марія 178
 Ухач-Огорович Костянтин 122
 Ушкалов Леонід 56, 130, 145, 148
 Фабриціус 43
 Фаленський Феліціан 227, 231, 232, 233, 247
 Феваль Поль 237
 Федорович Іван 199, 200, 243
 Федорович Володислав 200, 243
 Федорович Іванна Кароліна 200, 243
 Федорук Олесь 28, 182, 183, 186, 187, 211, 212, 240, 246
 Федькович Юрій 185, 209, 214, 243
 Федяй Григорій 113
 Фет Афанасій 32
 Филипович Павло 8, 24, 28, 46, 128, 152, 162, 244
 Фізер Іван 27
 Філонов Борис 116
 Фіш Зенон 76
 Флеровський Н. 51, 111
 Флоринський Тимофій 23, 158, 159, 160, 162
 Фрайліґрат Фердинанд 218
 Франко Іван 57, 69, 100, 101, 104, 111, 117, 134, 136–137, 139, 141, 143, 145, 148, 158, 177, 178, 180, 202, 210, 219, 221, 235, 238, 246
 Франко Оксана 45, 127, 161
 Француз Карл-Еміль 92
 Фуко Мішель 11–12, 29
 Фур'є Шарль 112
 Хандриков Митрофан 109
 Хвильовий Микола 174
 Херасков Михайло 95
 Хильчевський Іван 42
 Химка Іван-Павло 58, 61, 131, 236
 Хмельницький Богдан 212, 215, 232
 Хорошевський Владислав 226
 Хоткевич Гнат 117, 124
 Хохлова Н. 28
 Хуторянин див. Куліш Пантелеймон
 Царинний див. Стороженко Андрій Володимирович
 Цвітковський Юрій 57
 Цеглинський Григорій 218
 Цесевич Платон 62
 Циганенко Юрій 131
 Цимбал А. 126, 241

- Ціхонський, офіцер 152
 Чайківський Юліан 187, 247
 Чайковський Андрій 143, 201, 212, 213, 247
 Чайковський І. 5, 247
 Чайковський Микола 212
 Чайковський Міхал 53, 67, 77, 212
 Чайченко див. Грінченко Борис
 Чалий Михайло 17, 18, 22, 107, 227, 229, 230, 234, 247
 Чернецький Антін 213, 247
 Чернишевський Микола 19, 51
 Чернишов Олексій 37
 Черняхівський Григорій 100
 Черняхівський Олександр 124
 Чехівський Володимир 98
 Чехович Костянтин 148
 Чижов Федір 154
 Чигринцев В. Д. 170
 Чикаленко Євген 49, 51, 53, 58, 60, 66, 82, 91–94, 114, 119, 122, 131, 139
 Чорний див. Рильський Тадей
 Чорновол Ігор 247
 Чернопиский М. Г. 129
 Чубинський Павло 72, 160, 238
 Шабліовський Євген 28, 127
 Шагінян Марієтта 34, 46
 Шайноха Кароль 167
 Шалата Михайло 172–173, 176, 180, 247
 Шаляпін Федір 107, 119
 Шандра В. 127
 Шанковський Амвросій 183, 193, 212
 Шафарик Павел-Йозеф 82, 192
 Шах Степан 106, 194, 206, 208, 247
 Шаховцев, священник 106
 Шацька Альбіна 240
 Шашкевич Володимир 182, 185, 192, 200, 201, 206, 209, 211, 236, 240
 Шашкевич Маркіян 171–173, 181, 198, 206, 210, 218, 237, 241, 247
 Шевелів Борис 57
 Шевельов Юрій 240
 Шевич В. 113, 114
 Шевченко Варфоломій 227, 230
 Шевченко Пелагія 86
 Шевченко Прокіп, племінник Шевченка 86
 Шевченко Ярина 231
 Шекспір Вільям 52, 157, 239
 Шемет Володимир 100
 Шептицький Андрей 199
 Шереперя Стецько див. Писаревський Степан
 Шигарін Микола 25
 Шиллер Фридрих 96, 205
 Шиманов Андрій 113, 114, 115, 116, 131
 Ширинський-Шихматов Олександр 50
 Шишко Леонід 56
 Шкуркіна Ф. 124
 Шляпкін, професор 157
 Шнайдер Юлія див. Кравченко Уляна
 Шостка (Шосточка) Олександра 165
 Шпилька Тарас, білоусівський церковний староста 97
 Шраг Ілля 124
 Штакеншнейдер Олена 26
 Штернберг Василь 23
 Шубинський Й. В. 28, 46, 130, 162, 246
 Шубравський Василь 28, 46, 130, 162

Шухевич Степан 207–208, 214,
 220, 247
 Шульгин Яків 57, 121
 Шульгини 51
 Щапов Опанас 111
 Щепкін Михайло 22, 30, 82
 Щепотьєв В. О. 170
 Щербак Михайло 48
 Щербакова Є. 162
 Щербина Володимир 60
 Щоголів Яків 17
 Юзефович Михайло 61–62, 73,
 159, 160
 Юркевич А. 88
 Яблонівський Олександр-
 Валер'ян 110
 Явойський А. А. 170
 Якимович Богдан 143, 179, 182,
 206, 212, 247
 Ямпольський Ісак 28
 Янишин Б. 240

Яшуржинський Хрисанф 122
 Яусс Ганс-Роберт 12, 15, 20, 29
 Battaglia baron Gwido див. Батта-
 лія Гвідо де
 Gorzałczyński Antoni J. див.
 Гожалчинський Антоній
 F. див. Фаленський Феліціан
 Himka John-Paul див. Химка
 Іван-Павло
 M. W. 202
 Sereda O. див. Серєда Остап
 Sowiński Leonard див.
 Совінський Леонард
 Syrokomla Władysław див.
 Сирокомля Владислав
 Wasilewski L. див. Василевський
 Леон

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ПИТАННЯ І ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.....	3
ПЕРШІ ШЕВЧЕНКОВІ ЧИТАЧКИ: ВАРВАРА РЄПНІНА, ОЛЕКСАНДРА ПСЬОЛ, СОФІЯ ЗАКРЕВСЬКА, ГОРПИНА НІКОЛАЄВА.....	30
ШЕВЧЕНКІВ ЧИТАЧ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. НА НАДДНІПРЯНЦІНІ	47
Народження української інтелігенції: громадівство як стиль життя – Шевченко як орієнтир.....	47
Володимир Антонович, Олександр Кістяківський і Микола Лисенко як читачі Шевченка	66
Український Київ 1870–1890-х рр.: Шевченко у свідомості тогочасних київських інтелігентів	86
Громади ХІХ ст.: Шевченківські роковини як головний чинник громадівського життя.....	105
ШЕВЧЕНКО З ПЕРСПЕКТИВИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА.....	132
СПРИЙНЯТТЯ ШЕВЧЕНКА У МАЛОРОСІЙСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ХІХ СТ.	149
ВИПАДОК БРАТІВ СТОРОЖЕНКІВ	164
ГАЛИЦЬКА РЕЦЕПЦІЯ ШЕВЧЕНКА ХІХ ст.	171
1840-ві роки: Шевченко як фантом	171
1860-ті роки: Шевченко як каталізатор української свідомості серед галичан-семінаристів	181
Громадівський рух в Галичині: Д. Тянкевич як вдячний читач Шевченка	200
Шевченко у світському житті галичан	206
Гвідо де Батталія – один із перших Шевченкових читачів-поляків	225
Нестійка національна ідентичність і нечитачі Шевченка в Галичині	235
ВИСНОВКИ	249
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	251
ЗМІСТ	267

Наукове видання

Харчук Роксана Борисівна

ШЕВЧЕНКО, ЙОГО ЧИТАЧІ Й НЕЧИТАЧІ У ХІХ СТОЛІТТІ
Монографія

В авторській редакції

Комп'ютерна верстка
Богдана Поклада
Дизайн обкладинки
Олени Махайлець

Підписано до друку 20.02.2021
Формат 60х90/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Обл.-вид. арк. 16,5. Наклад 100 прим.

Харчук Р. Б.

Х22 Шевченко, його читачі й нечитачі у ХІХ столітті. — Київ: НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2021. — 267 с.
ISBN 978-966-02-9546-9